

يازار : پروفيسور رفيق اوزدك

توركون

قىزىل كىتابى

كۆچۈرە نىسە :
حسن پورگل محمد
واله عليزاده

تورکون قیزیل کیتابی

(ایکینجی جیلد)

پروفیسور رفیق اؤزدک

کۆچوره نلر:
حسن پورگل محمد
واله علیزاده

اختر نشریاتی

◆◆◆

تبریز ۱۳۸۰

اۆزدهک، رفیق
تورکون فیزیل کیتابی (تورک لرین کامیل
تاریخی) / یازان رفیق اوزدهک؛ کوچورهن باقر طحان
شیرزی. — [بجا]: باقر طحان شیرزی، ۱۹۹۲م. =
۱۳۷۲ - ۱۳۷۸.
ج ۲

ISBN 964-6756-10-7 (ج. ۲)
فهرست نویسی بر اساس اطلاعات فیپا.
ترکی.

جلد دوم این کتاب با ترجمه حسن پورگل محمد و
واله علیزاده توسط نشر اختر منتشر شده است.
۱. ترکان -- تاریخ. ۲. ادبیات ترکی --
مجموعه ها. الف. طحان شیرزی، باقر، مترجم.
ب. پورگل محمد، حسن، مترجم. ج. علیزاده، واله،
مترجم. د. عنوان. ه. عنوان: تورک لرین کامیل
تاریخی.

۹۵۶/۱

DS۲۶/الف۸ت۹

۶۲۴۷-۶۷۴م

کتابخانه ملی ایران

نشر

تورکون فیزیل کیتابی (ایکینجی جیلد)

تألیف: پروفیسور رفیق لوزدک

برگردان: حسن پورگل محمد، واله علیزاده

تیراژ: ۳۰۰۰ جلد / چاپ اول / ۱۳۸۰ / ۲۹۶ صفحه / رقعی / ۱۵۰۰ تومان

مرکز پخش: تبریز، خ طالقانی، بازار مهر ولرید، پلاک ۲۴، نشر اختر

تلفن: ۵۵۳۰۱۷۶

شابک: ۲ - ۶۶ - ۶۷۵۶ - ۹۶۴ - ۹۶۴-6756-66-2 ISBN:

اۋن سۆز

گۆز - گۆزو گۆرمەين
گىئجەلردە من
اُن اوزون يوللارا
يولچو اولان دم
سئوميرم
چيراقلار
آرديمدا يانسين
سئوميرم
كۆلگەلر
سربلسين يولا
اوزانماسين يولدا
انسيز - گۆدەنسيز
هر آلچاق دره يه باش ائنديرمەسین
چاغيرماسين منى
اوچوروملارا.

سئويرم
مشعل لر اليمده يانسین
كۆلگەلر يورولوب
آرديمدا قالسين
شبح لر اليندن
قورتولسون ياخام
قارانلىق باغرينا
ياشيل اود ياخام
وارليغين قوينوندا

من بیر انسانام
دوغولور
فیکیرلر
دویغولار منده
گره کمز سوروسون
کؤلگه لر منی
کؤلگه لر آردینجا
سورونمک
آنجاق:
دونیادا
ان بؤیوک
ماندیر انسانا!

علی ستاری «اورال»

انسانین نه زامان یئر اوزونده یاشاییشا باشلادیغی حاقیندا دوشونمک نه قدر چتین اولورسا آنجاق هانسی زامان اوزونو یاشاتماق فیکرینه دوشمه سینی کؤهوللرده کی ناخیشلاردان ساده جه سینه آنلاماق اولور. بشر سورولر بیچیمینده مئشه لرده، چای قیراقلاریندا، دنیز یاخالاریندا، داغلار اتگینده، کؤهوللر بوجاغیندا میلیونلار ایل یاشاسادا اهمیت سیزدیر. بونا گوره کی تاریخدن و مدنیتدن اؤنجه یاشامیش انسان حیاتی نین طرزیندن، نه ال وئریشلی بیلگی لر وار، نه ده الده اولان بیلگی لر چوخ فایدالی و یارارلی دیر. اوزون زامانلار طبیعتین قوینوندا وحشی جه سینه یاشایان بشرین طالعی و عاقبتی بلکه ده شیغیان، آمانسیز اسن کولکلرین الی ایله داغا - داشا ساورولموشدور زامان - زامان؟

انسان ھانسى گون زاواللى و اوترى اولدوغونو دوشونوبسه اوزونو ياشاتماغا چاليشيدير. ائله او گوندىن داشى يونور، كوھوللرين قايلاريني ناخيشلايىر، ساخسى لارى جىزىر، تاختالارى قازىر و نھايت اوزوندىن يئر اوزوندى قالارغى و ابدى بىر آد يازىر. بئله جەسىنە انسان اولومون اوترى جايىناغىندان قورتولور و اوزونە ابدى بىر ياشام قازانماغا چاليشىر. بونلار ھامىسى مدنيت ايله دوغور و گىرچكلىشىر.

مدىتتىن باشلانيشىندان بىرى اوزوندىن اىزلىر بوراخان انسانين داورانىشى، تىرىنىشى، دوشونجەسى، اينانجى، بوگونكو انسانين ماراغىنى قازانىر. قارىنج - قارىنج يىرى قازىر، قىبرىلى سوكور، داغلارين دوشونو يارىر و ... سانكى بو گونكو انسان بويوك بىر ايتكى آردىنجا گىزىر. بلى، بويوك بىر ايتكى. بو آرتىق واردىر، توپراق آلتىندا قويلانمىش لارى تاپان زامان اوزونو ايتىرمىش انسان يالنىز قورو بىر آدا، اوترى بىر فخرە قناعت ائدىر. آنجاق بو دفينەلرين حقيقى قىمتلىرى قورو بىر آدا اوترى بىر اويونمك نەدەنى اولماق دىرمى؟

بس دونهنى اويرنمك نە يە يارارمى؟

بو سورغونون جاوايىنى تاپماق بلکہ دە انسانين اوزونە يىنى بىر دونيانين قايسىنى آچماغا سبب اولايلىر.

انسانين ذئھنىندە بئله بىر سورغونون گلىشمەسى ائله جەدە تارىخ فلسفەسىنن اورتايا چىخماغىندا آز تاثيرى اولمايىب دىر! آنجاق انسان بو سورغونو مختلف باخىملاردان آچىقلاماغا چاليشىب دىر. بو آچىقلامالار اىچىندە اونا منفى باخانلاردا اولوبدور مثبت باخانلاردا. ھابئله اونا ھمىت سىز سانىب، بو سورغونون يانيندان التفات سىز كىچن لردە آز اولمامىش دىر: «اشى، كىچمىش، كىچمىش دە قالدى ايندىدن سوز آچ!» دئىن لردە اولموش، «صباحى دوشون!» دئىن لردە آز اولمامىش دىر. ھابئله كىچمىشى بىر تانرى كىمى دوشونوب، پرستش ائدىن لردە اولوبدور. آنجاق بونلار بوگونه كىمى انسانى دويورمايىب دىر. بو سبب دن كىچمىش انسان يىندە كولگە نە يە باشلايىب دىر.

بوگونكو انسان اۇز اوغورسوز قالدیغینی دونه نین دونونا گئیدیریپ یاشاتماغا چالیشیر. اونون اوچون دونن بو گونون غرض بویاسینا بویانیر و اۇز اصیل گۆزه للیینی و عیب جرلیینی ایتیریر.

تاریخ گۆزه لدیرمی یوخسا چیرکین؟

تاریخه تاپینان افراطچی لار اونو بیر پری کیمی گۆزه ل و اونا ده یر وئرمه ین لر ایسه اونو چوروموش کفن کیمی سانیرلار. آنجاق تاریخ بو گونکو جمعیتین نئچه لحظه بوندان اۇنجه کی طالعینه بنزه یر. اونا تام گۆزه لده دئمک اولماز، تام عیب جرده. بونلار هر ایکیسیده ائکیزتای دیرلار. جمعیت دن دوغولموش، تاریخده یاشامیشلاردیر. تاریخین عیب جرلیینی، سجه کیمی، سجه سینی عیب جرلیک کیمی گؤستمک، انسانی اۇزونو اولدوغونون ترسینه کیمی گؤستمه یینه بنزه یر. تاریخی ترسینه گؤسته رنلر هر شئی دن اۇنجه انسانلیغین بؤیوک خائن لری دیرلر، چونکو اونلار انسان ترقی سینین یولونو باغلایانلار دونن دن بو گونه ساچیلان ایشیغین قارشیسینی پرده له ینلر دیرلر. انسانی قارانیغا بوراخانلار دیرلار. اونا گۆره اونلارین گؤستریشینه انسان اویمامالی دیر.

تاریخ ناغیل دیرمی یوخسا علم؟

سون عصیرلر ده ک حاکم قوه لر طرفیندن یازیلیمیش اؤیدورما تاریخ لر انسان حیاتیندا بؤیوک منفی تأثیرلر بوراخیب دیر. بیر طرفدن تاریخ ایله ماراقلانان جمعیت یانلیش معلوماتلار اوزه رینده، دوزگون تربیه و اجتماعی داورانیش سیستمینی دوزنله مک یئرینه یالانچی نسب و اؤتری اؤیونمکله باشی قاتیشیب باشقا طرفدن ایسه جمعیت حاکم قوه لر طرفیندن بیر اؤیونجاق کیمی زامان - زامان قوللانلیب دیر. بئله یانلیش اؤیرنیش لر جمعیتی اۇز ایچیندن بوشلوغا طرف سوق وئردییی حالدا، باشقا طرفدن جمعیتین قونشولارلا مناسبتینی ده ساغلام بیر وضعیته گتیریب چاتدیرماق یئرینه، تهلوکه لی بیر دوروما گتیریب چاتدیریر. طبیعی دیر کی بئله بیر حالدا جمعیتین داخلی نه قده رایرگنج بیر وضعیته گلیب چاتیرسا، خارجه ده بؤیوک قیرغینلار،

حاقسزلیق لارا شاهید اولوروق. بونا اؤرنک نئچه جمعیتلی اولکه لرین ایچ وضعیتینی هابئله سویچولوق ساواشینا قاتیلان اولکه لری گؤز اؤنونده توتماغیمیز چوخ دهیرلی دیر. نظره بئله گلیر کی اؤیدورما تاریخ ایله باغلانان جمعیت رئال و ساغلام یاشاییش یئرینه بیر افسانه نی گئچک لشدیرمک زوروندادیر. بو سبب دن بئله جمعیت لرین حیاتی، قونداردیغی تاریخ لرکیمی ناغیلا بنزه ییر.

اؤیدورما تاریخی بیر جمعیتین خاطره سیندن سیلیب، دوغرو و یارارلی تاریخ ایله یئرینی دولدورماق عینی زاماندا نه قدهر چتین بیر ایش اولورسادا، جمعیتین ترقی سینده بؤیوک زامانین الدن چیخماسینا سبب اولور. تاریخه یالنیز فخر قایناغی کیمی، رؤیالاریمیزین تصدیقی کیمی و بوش بوغازلیغیمیزین دوز چیخدیغی کیمی، حیوانی احتراصلاریمیزین دؤیورانی کیمی یانا شیریکسا ناغیل، بوندان باشقا دوشونوروکسه، دهیرلی بیر علم دئمه لییک.

تاریخ علم دیر. بونا گؤره کی اوندا امتحان و سینانماق واردیر. تاریخ علم دیر بونا گؤره کی اوندا حرکت وار، ده ییشیک لیک وار، اولچو وار. تاریخ علم دیر بونا گؤره کی اوندا نظمه داخل اولان هابئله نظمه سیغیشمایان مستثنی حائهلر وار. تثبیت لشن قانون لار وار و ... تاریخ علم دیر بونا گؤره کی اونو یاخشی اؤیرنمک انسان اوچون فایدالی دیر. آنجاق تأسفالر اولسون کی بو علم، تعصب و غرض کؤلگه سینه دوشورسه، انسان اوچون فلاکتدن باشقا بیر شئی پای وئرمیر.

انسان تاریخی یارادیرمی، یوخسا تاریخ انسانی؟

بو گونه کیمی تاریخ ایله باغلی اولان ان مباحثه لی سورغولاردان بیرسی ده انسان ایله تاریخین علاقه سیدیر. آنجاق بورادا بیز بو سورغونو آچیقلاماق نیتینده دئییلیک. یالنیز بو ساحه ده اورتام بیر وضعیته گلیب دایانماق نیتینده ییک. بو اورتام وضعیت شکسیز بیزیم اوچون فایدالی نتیجه لر وئره جکدیر. بو اورتام وضعیت نه دیر؟

جمعیت انسانلارین توپلوسو دئمکدیر. تاریخ ایسه نه اولورسا اولسون آنجاق جمعیت لر ایله زامان ایچینده سیخ باغلی اولان بیر وارلیق دیر. انسان ایسه جمعیت واسیطه سیله تاریخه باغلانیر.

جمعیت لرین زامان ایچینده الده ائدیپ قازاندىقلاری مستقیم تجربه لر تاریخده ساخلانیلیر و بو تجربه لر بیزیم اوچون ان اهمیتلی رول اوینایرلار. انسان و جمعیت زامان ایچینده گلیشیر. زاماندا قیریلماز بیر وضعیت حاکم دیر. بیر حالداکی انسانین گلیشمه سی دوننه باغلانیر، بو گونه دیرچه لیر، صاباحدا بوتونله شمه یه جان آتیر.

هر بوگون ایسه صاباحا گؤره کئچمیش دیر نئجه کی هر بوگون دونن ایله مقایسه ده بیر گله جک ایدی. اونون اوچون انسان دوغرو بیر گله جه یه (صاباحا) آدیم قویماق اوچون دونن لشن بوگون لری دوشونمه لی دیر. تاریخ علمی نین ده جمعیت طالعینده اساس فایدالی اولماق رمزی بورادا گیزلنیب دیر.

جمعیت و انسان تاریخده قازانیلیمیش مستقیم تجربه لری، تاریخ علمیندن دولایی جاسینا الده ائدیپ، بو گونکو دوشونجه لری، دیله کلری ایله او یغونلاشدیریب، صاباحکی پلانلارینی تۆکمه یه جان آتیر. آنجاق ترقی نین بو بؤیوک بیناسی یالنیز هر جوره تعصب و غرض دن اوزاق اولان دوغرو تاریخ علمینه سؤیکه نیر.

اؤلکه میز ایراندا بو گونه کیمی تأسفلر اولسون کی تاریخ علمی تعصب و غرض فیرتاناسیندان ساغ قورتولماییب دیر. آنجاق بو ایشه ایلکین دفعه جان آتان بؤیوک تاریخچی رحمتلیک دوقتور محمد تقی زهتابی اولوبدور. اونون ایران دا یاشایان تورکلر و بوتون ائتیک لر حاقیندا گؤردویو بؤیوک آکادمیک ایشی معاصیر زاماندا ان نادر ایشلردن بیرسی دیر. ائله اونون بو بؤیوک گؤستریشی و توتدوغو دوغرو یول اؤلکه میزده تاریخ علمی نین دوغرو اؤیره نمه سینه سبب اولاجاقدیر. بو کیتابین دا کؤچورولوب، سئویملی وطنداشلاریمیزا اتحاف ائتدیگیمیزده او رحمتلییه بورجلویوق.

تورکون قیزیل کیتابی

بری باشدان بو کیتابین چاپا حاضیرلانیب، یایلماسیندا بیزه یاردیم ائدهن
بوتون دوستلاریمیزا شوکرانلاریمیزی سونوروق.

ايتيل بۇلقلارلىرى

ايتيل بۇلقلارلىرى اسلامىتى قبول ائىدەن

ايلك تورك طايفالاريدير

بۇيوك بولقلار دۇولتينيىن پارچالانماسيىندان سۇنرا چوخو اوغوز - اوغورلاردان عيبارت بير قوروپون ايتيل - كاما حوزەسيىنە چكىلدييىنى سۇيله ميشديك. اوغورلار (بولقلارلار) بورادا هونلاردان، سابارلاردان، اۇزلاردان قالان تورك بويلاربيلا بيرلشميش، بوتون بۇلگەنى تورك لشديرميشلر. توركلوكلرىنى قۇرويان و «تاتار» آدلانان بو اوغور (اوغوز)لار اسلاملاشان ايلك تورك طايفالارينداندير. محكم سياسى تشكىلات حاليندا قوردوقلارى دۇولت مونقول (موغول) استيلاسيىنا قدهر بئش عصر ياريم ياشاييب.

بولقلار توركلرى اوتوراق حيات سوروردولر. اكيىنە فايدالى توپراقلارين قدرىنى بيلير، چئشىدلى محصول يئتيشديرير، حيوان بسله ييرديلر. مئشه لرى ده چوخ ايدى. دهريچىلىك، كوركچولوك ايره ليله ميشدى. تجارت اوچون قوزئيدە شيمال بوزلو اوكتانينا، جنوب - شرقده خزر - آزال دنيزلرينه و خارزমে، داها شرقده توركوستانا، ايران و ميصيره قدهر كاروان گۇنده رير، خصوصى ايله كورك و درى معمولاتلار اخراج ائديرديلر. بال، فينديق، زيرئە ساتيرديلار. «بولقلارى» دئيلن بولقلار آشيلانميش دهريلىرى و چكمه لرى بوتون دونيادا مشهوردور.

خزر پايىتاختى كيمي، بولقلار توركلرينين پايىتاختى «بولقار» آدى داشيبيردى. بو شهر بوگونكو كازان شهريندن ۱۱۵ كيلومتر گونئيدە يئرلشيدى. بو گون بورادا ياشايان كازان توركلرينده دريچى ليك او زامانندان برى مىلى بير صنعت كيمي داوام ائدير و بو صنعتە چوخ اهميت وئيرلر.

بولقار توركلرينين اول لر تابع اولدوقلارى خزر خاقانلىغى ضعيفله دىكدن سونرا بولقار خانلىغى گوجلندى. بۇيوك شهرلر سالىندى. پاي تاخت بولقار شهرى ۹ - ۱۲ - جى عصرلرده شرقى اوروپانىن ان اهميتلى تجارت قورشاعى ايدى. فقط باشقا گوزل شهرلرده سالىنميش و يا ابادلاشدىريلميشدير. سوار، اوسال، ته تيش، جوكه تاو، زويه، كازان، كرمنجوم كيمى.

باشلانغىچدا بولقارلار (اوغورلار) قوروپ حاليندا ايدىلر و هر قوروپون اوز خانى واردى. ۹ - جو عصرده بير خانلىقدا بيرلشدىلر. اونونجو عصرين اوللرينه قدهر خانلار «ائلته بر» آدى داشىبيردىلار.

بولقار توركلرى اسلاميتى زور گوجونه و اوزدن قبول ائتمه ميشدىلر. بو دىنى كۆنولدن منيمسه ميشدىلر. ۹۲۱ - جى ايلده بولقار خانى «الميش» خزر توركلريندن «باشتونو» آبياسى (عباسى) خليفه سى المقتديرين يائينا گونده رهر ك مسلمانلىغى اصليندن اؤيره نمك ايسته دىيىنى، اونا بو دىنى اؤيرنمكده كۆمك ائده جك عالم لرين گونده ريلمه سىنى ريجا ائتميشدى. خليفه المقتدير ده اونا دين خادىملريندن مسجد - جامع تيكه جك مأمورلاريندان عيبارت بير هئيت گؤندر ميشدى. بولقار توركلرى حاقيندا گئنىش معلوماتى بو هئيت دن اولموش و داها سونرا خاطره لرينى يازميش ابن - فضلان دان اؤيره نىريك.

الميش خان مسلمان اولدوقدان سونرا جعفر آدى گؤتوردو. الميش خانين مسلمان اولماسى قارا خانلى لار حاكيمى ساتوك بوغرا خانين مسلمان اولماسى ايله عىنى تاريخه دوشور. الميش خان، اوغلو احمد خانى ۹۹۴ - جو ايلده حجه گونده رميش، خليفه المقتديره ده يرلى ارمغان لار و بير سانجاق يوللاميشدى.

ايتىل بولقار لارى پارچالانىر

ايتىل بولقار دؤولتى ۱۲۳۶ - جى ايلده مونقول استىلاسىنا اوغرادى و پاي تاختى داغىلدى. مونقوللار بولقار تورك خاقانىنى اوزلرينه تابع ائتدىكدن سونرا تاختدا ساخلا مادىلار آما آرتىق مستقىل ليك ايتميشدى. بولقار شهرلرى ايكىنجى دؤنه ۱۳۶۱ - جى ايلده قىزىل اوردا (پولاد تيمور خان) طرفيندن، اوچونجو دؤنه ۱۳۹۱ - جى ايلده قىزىل اوردايا قارشى چيخىب توختاميش خانى مغلوب ائدهن تيمور

طرفیندن اشغال اولوندو.

خالق داغیلماغا باشلادی. اوغورلارین بیر بۇلومو کازان چایی بویونا کۆچدو
سۇنرالار قورولاجاق کازان خانلیغینین اساس حیصه سینی محض بو قیپچاق - اوغور
(بولقار) قاریشیغی اولان تورکلر تشکیل ائدیر.

بولقار شهری

ایتیل بولقلارلارینین بۇیوک شهرلر، سارایلار تیکدیکلرینی سۇیله میشدیک.
بونلارین آن اهمیتلی سی «بولقار» آدینی داشییان باش کندایدی. بو شهرین
یئرلشدییی اراضیده روسلار طرفیندن قازینتیلار آپاریلمیش و دهیرلی تاپینتیلار،
سندلر الله اولونموشدور. بونلارین بیر حیصه سی کازان موزئینده دیر.

شهرین خارابالاری ایندی ده قالیر. چار بیرنجی پیوتر (پطر) ۱۷۲۲ - جی ایلده
بورانی زیارت ائتمیش، تاپینتیلاری توپلامیشدی. او زامان معمارلیق اثرلرینین
چوخو اوزده ایدی. بو آیدده لرین اکثریتینی جامع، توربه، سارای، بولاق و حماملار
تشکیل ائدیردی. فقط داها سۇنرا بونلار فاناتیک روس راهب لری طرفیندن
داغیدیلدی. داشلاریندان، گۆزهل ستونلاریندان موناستیرلار تیکیلدی. ۱۷۶۷ - جی
ایلده همین یئرلری گزه ن ایکینجی یثکاتئرینا شاه اثرلرین داغیلدیغینی گۆردو.

بولقار شهرینین چوخ ساییلی سارایلاری آراسیندا ایکیسی چوخ آدلیم دیر.
قالیقلاری تاپیلان بو سارایلار «آغ سارای» و «قاراسارای» آدلانیردی. بونلارین
دۇشه مه لری پارلاق داشدان ایدی. آغ سارایین دۇشه مه سی آلتیندا قیزدیریجی
سیستم ده واردی.

شهر قالیقلاری قدر باشقا مهم تاپینتی دا مزار داشلاری ایدی. زمانه میزه قالمیش
بو داشلارین بعضی لرینده کی یازیلار هم او زامانکی تورکجه نی، هم ده گۆزهل
ایشله مه لر بیله مرمر اوستالیغینی گۆستریر. بولقار شهرینده بولقار خانلاری طرفیندن
باسدیریلان بیر چوخ پول سیکه لری ده تاپیلیمیشدیر کی، بونلار هم کازان شهرینده،
هم ده پئتئربورقدا کی موزئیلرده نوماییش ائتدیریلمکده دیر.

اۇنجه کی بۇلمه لرده ده قید ائتدییمیز کیمی، بوگون روسیا سرحدلری ایچینده
قالان اسکی تورک ائللرینده آپاریلان قازینتیلاردا هر ایل چوخ دهیرلی و تاریخی

آیدینلاشدیران اثرلر تاپیلماقدادیر.

قاراخانلی لار (اسلامین بایراقدارلیغی تورکلره کئچیر)

قاراخانلیلار مسلمانلیغی رسمی دین کیمی قبول ائتدیکن سؤنرا تورک دونیاسی اسلامیتله

قوجاقلاشیر و تاریخین آخینی ده ییشیر.

قاراخانلیلار دؤولتی و دؤورو تورک تاریخینین چوخ اؤنملی بیر دؤنوش نقطه سیننی تشکیل ائدیر. قاراخانلی حاکیمی ساتوق بوغرا خانین اسلام دینینی قبول ائتمه سی و اونونلا بیرلیکده بوتون قاراخانلی لارین مسلمان اولمالاری ایله اسلامین بایراقدارلیغی آرتیق تورکلره کئچمیش و قیسا بیر مدت سؤنرا تورکلر بوتون اسلام دونیاسینین تمثیل چی سی اولموشدولار.

اصلینده توپلو حالیندا مسلمانلیغی قبول ائدهن ایلك تورکلر قاراخانلی لار دئییلدی. اؤنجه کی بؤلمه ده گؤردویوموز کیمی تورکلر آراسیندا کوتله حالیندا ایلك مسلمان اولانلار وولقا - کازان دولایلاریندا یاشایان وولقا (ایتیل) بولقارلاری، یعنی ایتیل - اورال تورکلری ایدی. بولقار خانی آلمیش مسلمانلیغی قبول ائتمکله قالمامیش، عباسی خلیفه سی المقتدیرین دین عالیم لره و مسجد تیکه ن معمارلار دا ایسته میشدی. خلیفه اونون ایسته یینی یئرینه یئتیرمیش وایتیل اوغورلاری اسلامی اثرلر یاراتماغا باشلامیشدی لار. تولونلولار دا خلیفه لییین سرحدلری ایچینده میصیره ایلك مستقیل تورک مسلمان دؤولتینی قورموشدولار. فقط، اوغوز تورکلریندن اولان احمد بی ین قوردوغو بو دؤولت آنجاق ۳۰ ایل یاشایا بیلیمیش، سؤنرا خلیفه لی بین بیر ایالتی حالینا دوشه ره ک مستقیل لییینی ایتیرمیشدی. بیر مدت سؤنرا ماوراءالنهر تورک بی لری سویوندان اولان محمد عباس بکیر ده میصیر والیسی ایکن ۹۳۵ - جی ایله ده مستقیل لییینی اعلان ائتمیشدی. آکشیدلر دؤولتی آدی ایله تاینان بو مسلمان تورک دؤولتی ده ۹۶۹ - جو ایله قده ر یاشایا بیلیمیشدی. قاراخانلیلارین مسلمان اولماسی ایسه هم تورک تاریخی، هم ده بوتون اسلام دونیاسی اوچون چوخ اؤنملی بیر اولای کیمی تورک اسلام تاریخی نین گئدیشینی ده ییشدیرمیشدیر.

قاراخان سۇیو

قاراخانلی لار خانلیغینی تشکیل ائدەن تورک بویلاری قارلوقلار، چیگیلر، یاغمالار و آرقولار ایدی. اھالینین چوخونو قارلوقلار تشکیل ائدیردیلر. قاراخانلی آدی قارلوق باشچی سی «قاراخان» دان گلیر.

قارلوق تورکلری سیر - دنیز ایله چو چایلاری آراسیندا آخان تالاس چایی بویلاریندا یاشاییردیلار. سۇنرالار گونئییه و گونئی دوغویا (جنوب شرقی) ائدیلر. قارلوق یاقولاری گۇی تورکلرین آشینا اوغوللاری سلاله سیندن (بیر فیکیره گۇرەده اویغورلارین یاغما بویوندان) ایدیلر.

قارلوق تورکلری یئددی - سو بۇلگه سینده بیر دۇولت قوردولار. پایتاختلاری قارا - اوردو (و یا قوز اوردو) ایدی. قارلوق یاقوسو اوزده بۇیوک تورک خاقانلیغینا، یعنی اوتو کنده کی اویغور خاقانلیغینا باغلی ایدی. قیرغیزلار ۸۴۰ - جی ایلده اویغور خاقانلیغینی ییخدیقدان سۇنرا قارلوق باشچی سی اۇزونو اویغور خاقانلیغینین قانونی خلفی اعلان ائتدی. اصل آدی «بیلگه کور قدیر خان» (کول بیلگه خان) ایدی. «قاراخان»، «بۇیوک خان» معناسینی داشییردی.

قاراخانلی لارین ایلك حاکیمی بیلگه کول قدیر خان ماوراءالنهر مسلمان ایرانلی سامانی دۇولتی ایله آچیق مبارزه آپاردی. بو حاکیمین اولوموندن سۇنرا ایکی اوغلوندان بیری اولان بهزیر آرسلان خان «اولو خاقان» بالا ساقوندا حۇکم سوردو. قارداشی اوغولجاق قدیر خان ایسه اونا تابع اورتاق خاقان کیمی تالاس شهرینه حاکیم اولدو.

ساتۇق بۇغرا خان مسلمان اولور

اوغولجاق قدیر خان ۸۹۳-جو ایلده باش کندی کاشغار شهرینه کۇچورتدو. اوغولجاق قدیر خانین قارداشی اوغلو ساتوک بوغرا اونا سیغینمیش اولان سامانی (سامان اوغوللاری) شاهزاده سی و اونون یاخینلاری ایله اوزون مدت بیر یئرده اولموشدو. ائله او زامان مسلمان اولموشدو. اونون مسلمان اولماسینی اوغولجاق قدیر خان دا یاخشی قارشیلادی، حتا آلقیشلادی. ساتوقلا بیرلیکده خالقدان مسلمان اولانلار چوخالدى و بو وضعیت ساتوق بوغرانی گوجلندیردی. مسلمان

كۆنوللورلرېندن عىبارت بېر اوردو ايله شرق اراضى لرېنه حاكيم اولماق، يعنى بۇيوك خاقان اولماق اوچون حركتة باشلادى. بېر مدت سۇنرا آرال گۆلو و خزر دەنيزى آراسيندا ياشايان اوغوزلار دا مسلمان اولدولار. بو، ساتوق بوغرانين گوجونو داهادا آرتيردى.

فقط ساتوق بوغرا شرق خاقانليغينا تام اولارق حاكيم دئيبلىدى و «اۇلو خاقان» كيمي تانينماميشدى. ساتوك بوغرا مسلمانليغي دؤولتين رسمى دينى كيمي قبول ائتدى و عبدالكريم آدينى گۆتوردو. آرتيق «عبدالكريم ساتوق بوغراخان» كيمي تانينيردى. بو چوخ مهم تاريخى اولاي بوندان سۇنرا تورك دونياسيندا مسلمانليغين ياييلماسيني سرعتلنديردى آما اسلام دينينين اصيل ياييغى سى ساتوق بوغرا خاندان سۇنرا اونون يئرېنه كئچن اوغلو موسى بى داش اولدو. ساتوق بوغرا خان ۹۵۹ - جو ايلده اۆلموشدو.

موسى بى داش اۇلو خاقانليق اوغروندا آتاسينين باشلادىغى مبارزهنى داوام ائتديردى و خانيدانين شرق قاناديني اوزونه تابع ائدهرك «اولو خاقان» ليقد اونا رقيب اولانلارى اورتادان گۆتوردو.

آرتيق بوتون قاراخانلى دؤولتى، يعنى «تورك بۇيوك خاقانليغى» مسلمان ايدى. قاراخانلى لارين مسلمانلاشماسى بو باخيمدان مسلمانليغى رسمى دين كيمي قبول ائدهن حاكيمين توركلرين اولو خاقانى اولماسى باخيميندان اهميتلى ايدى. اۆلر مسلمان اولان تورك حاكيملرى بۇيوك خاقان، يادا اولو خاقان اولماميشديلار.

مسلمان قاراخانلى دؤولتى گئيشلنمكده داوام ائتديردى. خاقانليق تاختينا قاراخان سلاله سيندن اولانلار گلير، ساتوق بوغرا خانين سياستيني يثريديرديلر. ۹۹۹-جو ايلده ابونصر احمد بوخارايا گيردى و سامان اوغوللارى دؤولتيني ييخدى. باغدات عباسى خليفه سى ابونصر احمدى اسلام حاكيمي كيمي تانيدى.

آرتيق ماوراءالنهر بوتونلوكله قاراخانلارين اينه كئچميشدى. قزنه لى لرله باغلانان بېر آنلاشما ايله آمودريا چايى ايكي دؤولت آراسيندا سرحد قبول ائديلدى. بو زامان قزنه دؤولتى نين باشينا سبوك تكينين اوغلو ماحمود كئچميشدى. «قزنه لى ماحمود» آديلا تانيناچاق بو حاكيم «ايلك خان» آدى داشييان ابونصرين قيزى ايله ائولندى.

ایندی قاراخانلی لارین سرحدلری بالا ساقون، اۆزکند و تاریم حوزەسینی داخیلینە آلیردی. اونون حدود لاری بالخاش گۆلونه، هیندیقوش و قاراقوروم داغلاری اتکلرینه قدهر اوزانیردی.

خاقانلیق ایکییه بؤلونور

اسکی تورک دؤولت ادارهچی لیبی عنعنەسینه اویغون اولاراق خاقانلیق توپراقلاری «شرق خاقانلیغی» و «غرب خاقانلیق» آدیلا ایکییه بؤلونور و غرب خاقانی شرق خاقانینا تابع اولوردو. شرق، یعنی اولو خاقانلیق بوغرا خانلاردا، غرب خاقانلیق ایسه آرسلان خانلاردا ایدی.

اون بیرینجی عصرین اورتالارینا دوغرو غرب خاقانی احمد آرسلان خان اولو خاقانلیغی اله کئچیرمیشدی. شرقده حاکمیت ابراهیم تاغماچ بوغرا خانین الینده ایدی. اولو خاقانلیق اوستونده ایکی قارداشین آراسی ده ایدی و خاقانلیق فقط اداره چیلیکده دئییل، سیاسی باخیمدان دا ایکییه بؤلوندو، شرق و غرب خاقانلاری بیر - بیریندن آیریلدی. بئله لیکله واحد دؤولت ۱۰۴۲ - جی ایلده ایکی دؤولت حالینا گلدی: شرقی قاراخانلی دؤولتی و غربی قاراخانلی دؤولتی.

شرقی قاراخانلی دؤولتی

شرقی قاراخانلی دؤولتی یشنه تورک عنعنەسینه اویغون ایکی اداره بؤلگه سینه آیریلدی. بالاساقوندا اوتوران اولو خاقان ساییلدی. یاردیمچی خاقان ایسه بعضاً تالاس، بعضاً کاشغار شهرینده اوتوروردو. اولکه تورپاقلاری یشدی سو، چو، تالاس، سئیھونون شرقی، فرقانین بیر بؤلومو ایله چونقارییا چؤللرینه، ایرتیش چایینا و جنوبدا ته هله مکان چؤلونه قدهر اوزانیردی.

دؤولت عادل و دیندار حاکیملرین اداره سینده، خصوصی ایله مدنیت ساحه سینده بؤیوک اوغورلار قازاندى. بو حاکیملر بیلک و صنعت آداملارینی قورودولار، اسلامیتی یایماغا چالیشدیلار. قاراخانلی تورکلریندن تانیمیش شاعر یوسف خاص حاجیب «قوتادقو - بیلک» ادلی فلسفه و سیاست کیتابینی کاشغار خانی تاغماچ بوغرا خان اتحاف ائتمیشدی. داها باشقا مشهور یازیچی لاردا

زامانىمىزدا گىلىپ چاتان اثرلار يازمىشلار.

فقط اويغورلاردان سۇنرا بۇيوك تورك خاقانلىغىن وارىشى اولان قاراخانلىلار
 اۇلو خاقانلىغى باشقا بىر تورك دۇولتىنه - سلجوقلورلارا- وئرمه يه مجبور اولدولار.
 ۱۰۹۰- جى ايلده سولطان ملك شاه شرقى قاراخانلى لارى اوزونه تابع ائتدى.
 قاراخانلىلار اون بئش ايل سۇنرا تكرر مستقىللىك قازاندىلار، آمما بىر دفه ده
 قاراخىتايلىرىن هجومونا معروض قالدىلار. بالاساقون قاراخىتايلىرىن اليه كئچدى.
 داها سۇنرا كاشغاردا چىنگىز خانىن اليه كئچدى و شرقى قاراخانلىلار دۇولتى
 بىخىلدى.

غربى قاراخانلى دۇولتى

غربى قاراخانلى دۇولتى ماوراءالنهر، فرقانە نىن بىر حىصه سى، فراب و پايتاخت
 سالدىقلارى اوزكند بۇلگه لرىنى احاطه ائىدىرىدى. اوزكنددن سۇنرا سمرقند پايتاخت
 اولدو. ياردىمچى خان ايسه بوخارادا اوتوروردو.

غربى قاراخانلى دۇولتى ده شرقى قاراخانلى دۇولتى كىمى ياواش - ياواش
 سلجوقلو حاكمىتىنه كئچمكده يدى. ۱۰۶۸- جى ايلده تاختا چىخان شمس المولك
 نصر دايانا بىلمه يه جه يىنى آنلايىنجا سلجوقلورلارا آنلاشما يولونو توتدو. بۇيوك
 سولطان ملك شاه بىر قاراخانلى شاهزاده سى ايله ائولندى. ۱۰۸۹- جو ايلده غربى
 قاراخانلى دا سلجوقلورلارا تابع اولدو. ملك شاهدان سۇنرا اونون يئرینه كئچن سنجر
 زامانىندا وضعيت ده بيشمه دى. فقط سلجوقلورلار ۱۱۴۱- جى ايلده قاراخىتايلىلار
 مغلوب اولدو قدان سۇنرا قاراخانلى دۇولتى قاراخىتايلىرىن حاكمىتىنه كئچدى.

قاراخىتايلىلارى خازمشاه سولطانى علاالدين ماحمود مغلوب ائتدى. سولطان
 علاالدين سمرقندده اوتوران سون قاراخانلى خانى «عثمان خان» يدا اورتادان
 قالدىردى و بئله جه ۱۲۱۲- جى ايلده غربى قاراخانلى دۇولتى بىخىلدى.

قاراخانلى مدنيتى

تورك - اسلام مدنيتى قاراخانلى لارلا چىچك نىر.

توركلرىن مسلمانىلىغى هئچ بىر تضييقه معروض قالمادان قبول ائتدىيىنى، كوتله

حالیندا مسلمان اولدوقلارینی اۇنجه کی بۇلمه لرده سۇيله ميش، بونون باشلیجا سببلرینی گیریش حیصه سینده اچیقلامیشیق. تکجه بونو خاطرلاداق کی، تورکلر هر زمان تک تانرییا اینانمیشدیلار. بو اینانجلاری، اخلاق و فضیلت آنلایشلاری اسلام دینینه او یغون گلیر و اسلامیتین اونلارین اینامینی یوکسک سویه ده تاماملایان بۇیوک بیر ایمان اولدوغونو قاورامیشدیلار. اسلامیتین «توحید» آنلایشینی قبول ائتمه لری «اینانجلاریندا یوکسلمه، ده رینلشمه و آیدینلاشما» خصوصیتی داشییردی.

تورکلر مسلمانلیغی قبول ائدیکن سۇنرا یئددینجی عصردن سۇنرا دونیانین قاباقجیل مدنیتی اولان اسلام مدنیتینی منیمسه دیلر و اونو عربلردن آلیب اوزاق بۇلگه لره یایدیلار. سۇنراکی یوز ایل لیکده ده مدنیت ساحه سینده عربلری و فارس لاری گئریده قویاراق اسلام مدنیتینی یوکسلتدیلر.

ایلک بۇیوک تورک-اسلام دؤولتینی قوران قاراخانلی لار اسلامی تورک مدنیت، صنعت و ادبیاتینین دا ایلک نمونه لرینی یاراتدیلار. بونلارین بعضی لرینی «آلتون (قیزیل) کتاب» «گونش کتاب» آدی ایله قیمت لندیریله جک سویه ده تورک مدنیت و ادبیاتینین شاه اثرلریدیر.

قاراخانلیلار دؤورونده کی علمی - ادبی اثرلره کئچمزدن اۇنجه ساتوق بوغرا خانین مسلمانلیغی قبول ائتمه سی ایله باغلی افسانه نی، بیر داستانی نظره چاتدیرماق ایسته ییریک. ساتوق بوغرا خانین تذکره سینده اوزونه یئر توتان بو احوالات اسلامیتی آن بۇیوک بیر شرف دویاراق قوجدوقلارینی، اونا نئجه جوشغو ایله ساریلدیقلارینی دا گوستریر.

ساتوق بوغرا خان داستانی

ساتوق بوغرا خانین تذکره سینده احوالات بئله بیلدیریلیر: «... آلاهیین رسولو حضرت محمد معراجا چیخدیغی گئجه پیغمبرلری و اونلارین آراسیندا تانیمادیغی بیر آدمی گوژور. اونون دا پیغمبر اولدوغونو ساناراق جبرپیلدهن سوروشورکی،» «بو هانسی پیغمبردیر» جبریل جاواب وئریر «بو پیغمبر دئییلدیلمر»، «۳۳۳-ایلدن سۇنرا تورکوستانی دینیمیزه گتیره جک ساتوق بوغرا خانین روحودور». حضرت پیغمبر

بؤیوک بیر سئوینج ایچینده یئره ائنه‌رک تورک‌لر آراسیندا اسلام دینی‌نی یوکسلده‌جک و یایاجاق اولان بوغرا خانانا دوعا ائدیر. باشلاریندا تورک پاپاغی و اوست‌لرینده تورک سلاحی اولان قیرخ آتلی اصحابین قارشیسینا چیخیب سلام وئریر. بونلار ساتوک بوغرا خانین یولداشلارینین روحلاری ایملش ...»

۳۳۳ ایل سؤنرا ساتوق بوغرا خان بیر گنجه گؤیدن بیر انسانین ائندیینی و اونا «مسلمان اول، دنیا و آخرتینی قورتار» دئدیینی گؤرور. یوخودان دوران کیمی مسلمان اولور.

بو احوالات ۱۳۵ صحیفه‌لیک الیازماسینین قیساسی‌دیر. الیازماسینین باشقا بؤلمه‌لرینده قاراخانلی‌لارین دین‌سیزله ائدی‌کلری چئشیدلی ساواشلار گؤستریلیر.

قاراخانلی ادبیاتی

«بوتون یامانلیق‌لارین آناسی جهالت‌دیر»

قاراخانلی‌لار دؤورونده باشلانغیجدا اویغور الفباسی ایشله دیلسه ده سؤنرا اونون یئرینی عرب الفباسی توتدو. بو دؤورده میدانا گلن آن مشهور اثرلر ماحمود کاشغارلینین «دیوان لغت‌التورک»، یوسف خاص حاجیبین «قوتادقو بیلیک»، ادیب احمد یوقنه‌کی‌نین «عتبات‌الحقایق» و خوجا احمد یه‌سوینین «دیوان حکمت» - یدیر.

یوسف خاص حاجیب و قوتادقو بیلیک^۱

یوسف خاص حاجیب ۱۰۱۹- جو ایله تورک‌وستانین بالاساقون شهرینده دوغولوب. اللی یاشیندا ایکن کاشغارا گلیر. کاشغارا او زامان شرقی قاراخانلی‌لارین پایتاختی ایدی. بالاساقوندا یازماغا باشلادیغی و کاشغاردا تاماملادیغی «قوتادقو بیلیک» ادلی اثری‌نین قاراخانلی‌لارین حؤکمداری تافقاج اولوغ بوغرا خانانا اتحاف ائتمیشدی.

حاکیم اثری چوخ به‌ینمیش و اونا «خاص حاجیب» یعنی سارای وزیر آدینی

۱ - فردوسی‌ده شاهنامه‌سینی بووزنده یازمیشدیر.

وئرمیشدی. بو، سارایین آن بۇیوک رتبه لریندن بیرى ایدی. «کوتادقو بیلک» - خوشبخت لیک وئره ن علم، یا دا اوغورلو بیلگی لر کیتابی دئمکدیر. اسلام دؤورو تورک ادبیاتینین ایلك بۇیوک اثرى اولان بو کتاب منظوم شکیلده، مثنوی طرزینده یازیلیمیشدیر و ۶۶۴۵ بیت دن عیبارتدیر. اثرده مانى طرزینده دؤردلوک لرده واردیر. بو ۱۷۳ دؤردلوک تورک خالق مانى لری (نغمه لری) اوچون معلوم اولان ایلك اؤرنک لر کیمی گؤستريله بیلر. اثرین دیلی کاشغار خاقانیّه لهجه سیدیرکی، بو دا اوغورلار چاغینداکی ادبی تورک دیلین نین داوامیدیر. موضوع باخیمیندا «کوتادقو بیلک» بیر «سیاستنامه» دئییه بیلر. بو کیتاب توپلو حالیندا یاشایان انسانلاری خوشبخت ائده جک یوللاری گؤستریر. هم ده بونلار دؤوروون حاکیم لرینه اؤیودلر شکلینده سؤیله نیلیر. ایدئال بیر انسان اوچون گره کن اؤزه للیک لریده سادالاییر.

یوسف خاص حاجیب «کوتادقو بیلک» ده اساساً دؤرد آدمی بیر - بیریه دانیشدیریر. بونلاردان بیرى کون توغدی (گون دوغو) خاقان دیر، او، عدالتی تمثیل ائدیر. وزیرین آدی آی تولى دیر او، دؤولتی (بختی) تمثیل ائدیر. وزیرین اوغلو اؤکدولموش «آغیل» ین تمثیل چیسیدیر. وزیرین قارداشی اودقورموش ایسه «قناعت» و «عاقبت» آنلایشلارینی تمثیل ائدیر. بونلارین دانیشیق لاری بیزه قاراخانلی لار دؤورونده کی دؤولت تشکیلاتی حاقیندا دا مهم بیلگی لر وئیریر.

یوسف خاص حاجیب بو اثرینده «بوتون یامانلیقلارین آناسی جهالت دیر» دئییه رک جمعیت ده آن قیمتلی شئین اؤیرتیم - تربیه اولدوغونو قید ائدیر. بونون اوچون ده خاقانین اؤز ملتینی، عایله باشچی سینین ایسه اؤز عایله عضولرینی تربیه لندیرمه لی، اوخوتمالی اولدوغونو سؤیله ییر. سیاسی و اقتصادی موضوعلاردا توخوناراق، برابرلیین تأمین ائدیلمه سی اوچون وارلیلاری یوخسوللاشدیرماق یوخ، پوخسوللاری وارلان دیرماغین گره ک لیبینی بیلدیریر. فردین سعادتینین جمعیتین سعادتینه باغلی اولدوغونو، فردلرین جمعیت اوچون و جمعیتین تمثیل چی سی اولان اقتدار، یعنی حاکیم اوچون چالیشمالی اولدوقلارینی سؤیله ییر.

«کوتادقو بیللی»ین بوگون معلوم اولان اوچ الیازما نسخه سی واردیر. اوچوده تورک دونیاسینین مختلف بؤلگه لرینده تاپیلیمیشدیر. بو اوچ نسخه دن بیری ۱۸ - جی یوز ایلین سونوندا ایستانبولدا تاپیلیمیش، ادلیم تاریخچی هاممئر طرفیندن ویانایا آپاریلیمیش و ویانا سارای کیتابخاناسینا باغیشلانمیشدیر. هاممئرین آپاردیغی بو نسخه نین اوزو تئیمورون اوغلو شاهروخون تورکوستاندا حؤکم سوردویوایللرده، ۱۷ اییون ۱۴۳۹ - جو ایلده اویغور حرفلری ایله کؤچورولموشدور. سونرالار بو نسخه توقاتا، ۱۴۷۴ - جو ایلده ایسه عبدالرزاق باخشی اوچون توقاتدان ایستانبولدا گتیریلیمیشدیر. هاممئرین ایستانبولدان گؤتوروب آپاردیغی بو اویغورجا نسخه دیر.

ایکینجی نسخه ۱۸۹۶ جی ایلده قاهرده خیدیه کیتابخاناسیندا تاپیلیمیشدیر. بو، مملوک باشچی لاریندان عزالدین آی ده میر اوچون ۱۴ - جو عصرده عرب الفباسیلا کؤچورولموش نسخه دیر.

اوچونجو نسخه علمی آراشدیرمالار اوچون تورکوستانین فرقانه (Fargana) شهرینه گئدهن پروف. زکی ولیدی توقان طرفیندن ۱۹۱۳ - جو ایلده بیر کیتابخانادان تاپیلیمیشدیر. بو فرقانه نسخه سی ایندی فرقانه ولایت کیتابخاناسیندادیر.

«کوتادقو بیللیک» دن اؤرنکلر

قهرمان

گرهک سو باشیندا بو بیر کاچ کیلیک،
یا قیکا یوز اؤرسا بو توزسه یوریک.
یا قی دا کؤر آرسلان یوره کلی کرهک.
کاریشتوکتا ائسچی بیله کی کرهک.
تونقوز تک تیتیملیق، بؤری تق کوچی،
آریقلا یو آزقیر کوتوز تق اوچی.
یانایا لچی بولسا کیزیل تیلکو تق،

تیتیر بیر قاسی تق گور اوچ سورجه تق.
ساقیز قاندا ساکراک کره ک توتسا اوز،
کایا کوزقینی تق پیراک توتسا کوز.
اولوق توتسا هامیئت گور آسلان لایو
اوقی تق اوسوز بولسا تونله سایو.

بوگونکو تورکجه سی

ایگیده بیر نچه نشان گره ک:
یاغینا طرف اوز توتاندا، سفره چیخاندا
دوشمنی گورونجه گره ک آسلان اوره کلی اولسون،
دویوشنده گره ک قاپلان بیله کلی اولسون.
قaban کیمی عنادکار، قورد کیمی گوجلو،
آیغیر کیمی آزغین، بوغرا کیمی غضبلی اولسون
تولکو کیمی حیله گر،
اثرکک ده وه کیمی کینلی اولسون.
ساغساغان تک آییق - سایقا،
قوزغون تک سر راست اولسون.
آسلان کیمی دؤنمز، آمانسیز،
بایقوش کیمی گنجه لر یاتماز اولسون.

کندیسینی سنودیره ن انسان

کونول کیمنی سنوسه، گورور گوزده اول،
گوزین کانچا باکسا اوچار یوزده اول،
کونولده نئقو اثرسه آرزو تیله ک،
آغیر آچسا بارچا تیلین سوزده اول،
تیلی یالان ایرنین صفا کیلکی اول،
صفا کیمده اثرسه اوش اول ییلکی اول،

كىشى يالقانىندا تىلەمە وفا،
بو بىر سۆز سىنانمىش اۆكوش - يىلكى اول.

بوگونكو توركجه ايله

اۆزونو سئوديره ن انسان
كۆنول كىمى سئوسه، گۆز آرار،
گۆز هارا باخسا، اوردا اونون اوچان خيالىنى گۆره ر.
كۆنولده نه آرزو - ايسته يى اولسا دا،
آغزىنى آچان كىمى اوندان دانىشار.
يالانچى آدامىن دىلى باشىنا بلادير،
اونون حىواندان فرقى يوخدور.
يالانچى آدامدان وفا، اعتبار اومما،
بو، ايللردن برى سىنانمىش بىر حقيقتدير.

يالواچ عليه السلام او قدوسون آيور

سئوق ساوچى ايدتى باقىر ساق ايدى،
بودوندا تالاسو كيشيده گئدى،
يؤلا ائردى حالكا كاراندكو تونى
ياروكلوكى يادتى ياروتتى سىنى.
او كىچى اول ائردى باياتتىن سانقا،
سن اؤترو كۆنى يولكا كيردينق تونقا.
آتاسىن، آناسىن يولوق كىلدى اول،
تىله ك ايممه ت ائردى آيو بىردى اول.
كىنون يىمدى كۆر تونىن ياتمادى،
سىنى كولدى رابدا آدين كولمادى.
كۆنقول بادىم ائمدى آنيق يولىنقا،

سۆيۈك سۆزى توتتوم بوتون كاوليندا...

بوگونكو توركجهسى

پيغمبر عليه السلامين اويولمهسى
يارادان سئوگىلى پيغمبرى گوندهردى -
خالق ايچيندن ان سئچيلميشيني، ان ياخشى سيني.
مشعل ايدى خالقا قارائلىق گئجهده،
ايدىنليغى ايدىنلاتدى سنى ده.
تانرى دان انسانا ايمان گتيردى،
اونا حاق يولونو نشان وئردى.
اتاسيني، اناسيني ايتيردى،
امتينه خدمتدن ذوق آلدى.
گوندوز يئمهدى، گئجه ياتمادى،
رب يندن باشقا كيمسه دن بير شئى ديله مهدى.
كؤنول باغلاديم اونون يولونا،
اؤزونو سئوديم، دئديكلرينه اينانديم.

ياروك ياز فصلين، اولوغ بوغرا خان اوقديسين آيور

- توقاردىن ائسه كئلتى اونقدون يىلى،
آزون ايتكوقى آچتى اوچماق يولو.
- ياقيز بير يىپار تولدى كافور كيتىپ،
بزه نمك تىلر دونيا كؤركين ايتىپ.
- كيريميش ييقاجلار توناندى ياشيل،
بزه ندى يىپون، آل، سارىق، كؤك، كيزيل.
- ياقيز بير ياشيل توركى يوزكه بادی
هيتاي آرکيشى يادتى تاوقاچ ائدى.

- سابا يىلى كوپتى كارانفيل يىدىن
آزون بارچا بوترو يىپار بوردى كىن.
- كاز، اوردك، كوقو، كىل، كالىكلىق تودى،
كاكىلايو كاينار يوكارو كودى.
- اولار كوش اونين توزدى ايندئر ايشىپ،
سېلىق كىز او كىچ تق اوشار يىلكوره...

بو گونكو توركجهسى

گۆزەل ياز فصلينين، اولوق بوغراخانين اۆيولمهسى

- گون دوغاندان اسىب گلدى ياز يىلى
دونيانى سوسله مك اوچون آچىلدى جنت يولو.
يئر - گۆي موشك عطريله دولدو، قار كافور كىمى ارىدى گئتدى.
دونيا بزه نىب گۆزه لىگىن گۆسترمك ايسته دى.
- قوروموش آغاجلار ياشىل گئىندى،
بزه ندى آل، سارى، ماوى، قىرمىزى
يئر اوزو ياشىل اىپه يه بوروندو،
چىن كاروانى چىن اىپه يىنى (عالمه) يايىدى.
قره نقىل قوخولو صبا يىلى اسدى،
دونيا باشدان - باشا موشك - عنبر قوخودو،
قاز، اوردك، دورنا، قىلقويروق گۆيو بورودو،
قاققىلداشا - قاققىلداشا سوزورلر.
كه كلىك قاققىلداىيب يولداشىنى سسله يىر،
تمىز قىز تكى كۆنول وئردىيىنى آرايىر...

ماحمود کاشغارلی و «دیوانی لغات التورک»

تورکلرین دیلینی اؤیره نین، چونکی اونلارین حاکمیتی اوزون سوره جک
«ماحمود کاشغارلی»

ماحمود کاشغارلینین کیم اولدوغونو، تاییسیز برابرسیز اثرینی نه اوچون یازدیغینی بو اثرین اؤن سؤزوندن، اونون اؤز دیلیندن و ثیریریک: «من حسین اوغلو ماحمود دئییرم: تانرینین، سعادت گونشینی تورک بورجلرینده دوغورموش اولدوغونو و اونلارین اوجسوز - بوجاقسیز مولکلری اوزه رینده گونشین هئچ باتمادیغینی گؤردوم. اونلارا «تورک» آدینی تانرینین اؤزو وئردی. تانری دنیا ملت لرینین اداره ائدیلمه سینی اونلارا تاپشیردی و زامانیمیزین حوکمدارلارینی دا اونلاردان سئچدی. اونلاری اوستون یاراتدی. انسانلارین خوشبخت لییینین سببینی اونلاردا گؤردو و اصلینده هر زامان اونلارا یاردیمچی اولدو.

تورکلرین اوخلاریندان قورونماق ایسته ینلر اونلارا دوشمن دئییل، دوست اولسون. اونلار دوست اولماغین آن یاخشی یولو اونلارین دیلینده دانیشماقدیر. تورکلر اونلارین دیلینه سیغینانلاری اؤزلریندن سایارلار. بونون اوچوندور کی، تورک اولمایانلار دا تورک دیلینه سیغینمیش و قورونموشدورلار....

بوخارالی مشهور بیر امامدان و نیشابورلو باشقا بیر امامدان شخصاً ائشیتدیم. بونلار ثبوت گتیره رک دئدیرلرکی، اوجا یالاواجیمیز (حضرتی پیغمبریمیز) «تورک دیلینی اؤیره نین، چونکی اونلارین حاکمیتی چوخ اوزون سوره جکدیر» بویورموش. بو حدیث دوغرو ایسه تورک دیلینی اؤیره نمک هر مسلمان اوچون واجیب دیر. اگر بئله حدیث یوخ ایسه، بیلین کی آغیل دا تورکجه اؤیره نمه یی امر ائدیر هم ده هر کس اوچون....

تانریبا شوکورلر اولسون کی، تورکم! تورکجه نی آن یاخشی دانیشان، آن یاخشی آنلایان، آن دوغرو آنلایان تورکلرده نم. آغیل باخیمیندان اینجه، سوی باخیمیندان آن

کۆکلؤ اولانلاردانام. عینی زاماندا آن یاخشی اوخ - کامان ایشله دن بیر دؤیوشچویم. من تورکلرین بوتون شهرلرینی، اوبالارینی، چؤللرینی باشدان - باشا دولاشدیم. بوتون تورک بویلارینین دیلرینی، دانیشیقلا رینی، قافیهلرینی اؤیره ندیم و فایدا لاندیم. هر بویون دیلینی آن یاخشی شکیلده و یئرینده ایشله تدیم.

«عربله تورکجه اؤیره تمک اوچون یازدیغیم بو کیتابا» دیوانی - لغت - التورک»، «تورک دیللی سؤزلویو» آدینی وئردیم. تورک دیلی ایله عرب دیلینین عینی درجه ده یازیلماسی نامینه ...

من بو کیتابی حکمت، آتالار سؤزو، شعر، نثر کیمی اینجی لرله سوسله یه رک هئجا حرفلرینین سیراسینا گؤره دوزدوم. آراشدیریجی اونو یئرینده تاپسین، سیراسیندا آراسین دئییه هر کلمه نی یئرلی - یئرینه قویدوم. معنالارینی میدانا چیخارتدیم، چتین لیکلرینی یوموشالتدیم. ایلله رجه بیر چوخ چتین لیکله ر سینه گردیم. بو لغت کیتابینی اولدن آخیرا سگگیز بؤلمه ده توپلادیم...»

ایلك تورک خریته سی

ماحمود کاشغارلی اثرینه بیر خریته ده علاوه ائتمیشدیر. بو ایلك تورک دونیا خریته سی دیر. تورکلرین یاشادیقلاری یئرلری و قونشولارینی گؤستریر. بو خریته ده مرکز او زمانکی تورک باش کندی بالاساقون دور. گونئی تورکلرده اولدوغو کیمی بورادا دا اساس استقامت نقطه سی شرفدیر. بالاساقون مرکز اولماقلا چکیلیمیش گئنیش دایره ده داغلار قیرمیزی، دنیزلر یاشیل، گؤللر ساری، چایلار ماوی چیزگیله رله گؤستریلیمیشدیر. تورکلرین یاشادیغی بؤلگه لر یا بوی آدلاریلا، یادا شهر آدلاریلا، اؤز و ده سلیقه لی شکیلده آیریلیمیشدیر.

هونلار و گوی تورکلر زامانیندا خریته چکیلدیینی بیلیریک. شرق تورکوستانا عاید ایکی قدیم تورک خریته سی ده واردیر. فقط ماحمود کاشغارلینین جیزدیغی و تورک دونیاسینی، تورکلرین یایلیدیغی بؤلگه لری گؤستره ن ایلك و ان ده یرلی خریته بودور. داها چوخ سخمی خاطیرلاتسا دا، تورک بویلارینین یثری دقیق لیکله گؤستریلیمیشدیر.

تورك بويلارى

ماحمود كاشغارلى خريته ده يئرلرينى معين لشديرديى تورك بويلارينى اساس اييرمى انا كوكدن عيبارت اولدوقلاريني، امما هر بويون آيريجا اوروقلارا بولونديوونو بيلديرير. هامينين بيلمه سى لازم اولان، ضرورى سايلان اساس بويلارى بئله سيرالايير:

- ۱ - پئچئنئقلر: بيزانس - روم اولكه سينه ان ياخين اولان تورك بويو.
- ۲ - قبيچاق، اوغوز، يه مك، باشقيرت، باسميل، قايى، ياباكو، تاتار، قيرغيز بويلارى.
۳. كاشغارلى بونلاردان قيرغيز تورك بويونون چين سرحدينه ياخين اولدوغونو گوسترير.
- ۳ - چيبيل (چيگيل)، توهسى، ياغما، ايغراك، چاروك، جومول، اويغور، تانقوت، خاتاي بويلارى. بونلارين روم اولكه سى يانيندان شرقه اوزانديقلاريني سويله يير.
- ۴ - تابقاچلار: «ماچين ده ياشايان تورك بويودور» دئير.

تورك شيوهلرى

- ۱ - تورك شيوهلرينى ان اسانى اوغوز تورك لرinen دانيشديقلارى شيوه دير.
- ۲ - ان ساغلام و ان دوغرو توركجه توهسى و ياغما بويلارينى دانيشديقلارى توركجه دير.
- ۳ - تورك شيوهلرينى ان اينجه سى، ان ظريف و ان آچيق اولانى، يعنى ادبى اولانى خاقانيه توركجه سى دير. رسمى دوولت دىلى خاقانيه توركجه سى ايدى. بو «خان دىلى» بوتون توركلرين عمومى دىلى دير.

كاشغارلى چاغيئين خالق ادبياتيندان اورنكلر

ماحمود كاشغارلى بير سوزو، بير خصوصى اسمى آچيقلاماق واسطه سييله او كلمه نين هارادا، نئجه ايشله ديله دييينى گوستر مك او چون اوز چاغيئين تورك ادبيات اورنكلرينى ده تانيتميشدير. مثلاً، فارس لارين* افراسياب دئديكلرى آلپ ار تونقائين

*بوكلمه يانليش اولراق "ايرانليالارين" بازيلميشديركى كؤچوره نين طرفيندن دوزه لديدلى.

كىملىيىنى بىلدىرەن آغىنى پارچا - پارچا وئرمىش، شەر، يئر آدى گلدییى زامان او
يئرله وشەرله باغلى گئىش معلومات وئرهرك داستانلارى دا خلاصه ائتمىش تورک
آتالار سۆزلرىنى چاتدىرمىشدير. طبيعتله، سئوگىيله، ساواشلا، علمله باغلى
شعرلى، بيتلى اثرى بويو وئرمىش، گونوموزه چوخ دهيرلى اورنكلر
يئتىرمىشدير.

بونلاردان بير اورنك وئرك:

آشك

كؤنقلوم آنقار كايىنايو
ايچتين آنقار اوينايو
كئلىدى مانقا بوينايو
اويناپ منى آرقارور.
باردى گوزوم ياروكى،
آلدى اوزوم كانىكى،
ايمدى اودون اودقارور.
گوردى منى ائملىيو،
باكتى مانقا ايملىيو.
كالدیم كؤنقول توملىيو
كادقو منى تورقورور.

بو گونكو توركجهسى

عشق

- اونا قانىم قايناير،

كۆنلوم جوشوب اويناير.
گلدی منیم يانیما
اوینایب یورور منی
- گتدی گۆزوم ایشیغی،
آلدى منیم جانیمی.
هاردادیر او آرزوسونا چاتان
ایندی خیالی منی یوخودان اویادیر.
- منی گۆردو، ساغالتدی،
منه، باخدی، اشاره ائله دی.
قایغی سی منی سیخیر،
قالدیم كۆنلو قیریلی.

ساقو

اردی آشین تاتورقان،
یاولاک یاقیق کاتارقان،
بۆنین توتوپ کادیرقان
باستی اولوم آکتارو.
اردی آشین تاتورقان،
یاولاک یاقیق کاچورقان،
اؤقراک سوسین کایتارقان
باستی اولوم آکتارو.
یاقی اوتین اؤچورقن
تویدون آنی قوچورقن
ایشلار اوزون کئچورقن
تتقدی اوکی اولدوردو.

بوگونكو توركجهسى

آغى

آشىنى داد دىران ايدى (تيكه سىنى بۇلن ايدى)،
ياووز دوشمنى قاچىران،
بوينو نو قانىران ايدى.
اۇلوم اونو آرايىب تاپدى.
آشىنى داد دىران ايدى،
ياووز دوشمنى قاچىران ايدى.
چايقىنچى قوشونو گىرى دۇندەرن ايدى.
اۇلوم اونو آختارىب تاپدى.
دوشمن او جاغىنى سۇندورەن ايدى،
اونلارى آرادان گۇتورەن ايدى،
ايشلرى دوزوب قوشان ايدى،
اوخ دەيدى، اونو اولدوردو.

اويغورلارلا ساواش

- گىمى ايچره اولتورون،
ايلا سووين كىچدويمىز.
اويغور تاپا باشلانين،
مىنقلاک ايلين آچتيمىز.
- تونله بيله باستيمىز،
تئقمه يانقاک پوستوموز،
كسمه لرين كستيمىز،
مىنقلاک ائرين پيچتيمىز.
- كودروق كاتيق دو قدومىز،
تئقريق او كوش او قدومىز،

کشمیشپ آتیق تقدیمیز،
آلداپ یانا کاچتیمیز.
- بشکم اوروپ آتلاکا،
اویغورداکی تاتلاکا.
اوقری یاووز ایتلاکا.
کوشلار کیبی اوچتومیز.
آغدی کیزیل بایراک،
توغدی قارا توپراک،
یتشو کلیپ اوقراک،
توکشیپ آنین کشتیمیز.

بوگونکو تورکجه سی

اویغورلار لاساواش
گمینین ایچینده اوتوروب،
ایلا سویونو ایچدیک بیز.
اویغورلاری مغلوب ائدیب،
مینقلاک ائلینی توتدوق بیز.
هر یاندا پوستو قوردوق،
گنجه یکن هجوم ائتدیک.
بیرچکلرینی کسدیک،
مینقلاک ارلرینی بیچدیک.
تائرنی چوخ اؤیدوک،
آتارین قویروغونو برک دؤیدوک،
یویه ن چکیب مئهمیزلدیک،
آلدادیب یانا قاچدیق.
قامچی ووروب آتلارا،

اویغورداکی تاتلارا،
اوغورسوز کۆپکلره،
قاراقوش کیمی شیغیدیق.
یوکسلدی قیزیل بایراق،
جانلاندى قارا توپراق،
دشمن دن قصاص آلدیق،
دؤیوشده ظفر چالدیق.

بیلگی

ایدیمنی اوگرمن،
بیلگینی یوگرمن،
کۆنگولنو توگرمن،
اردم اوزه تورلونور.
اولوقنی تیلرمن،
تاوارین یولرمن.
تيله کنی بولارمن،
ییلکیم ناقار اوپله نور.
بیلیقنی ایرده دیم،
بوگونو اوندوردوم،
اوزومنی آدیردیم،
یالقیل آتیم یازلینور.

بوگونکو تورکجه سی

بیلیک

تانریمی اؤیره م،
بیلمه دیکلریمی اؤیره نرم.
کۆنول باغلا یارام،

اردمين شان - شوهرتینه.
اولولوق ديلهرم،
مال - دؤولته گورونهرم.
شان - شوهرته اويارام،
ايلخيم اونون اوچون ياغمالانار.
بیلییی آرادیم،
آغیلینی سئچدیم.
علمین کؤهلنی بئلینده،
سوزمک ایستر خیالیم.

ماحمود كاشغار لیدان آتا سؤزلری

پالتار گؤزه لديرسه اوزونچون گؤتور.
آشین لذت لیسین قوناغا اؤتور.
حورمت گؤستر ديبين هر بير مسافر.
سنين شوهرتینی یایان سفیر دیر.
اووچو نئچه حيله بیلسه، آیی او قدهر یول بیلر.
آغیلدا اوغلاق دوغولسا، اؤتو ایمر اقادا بیتر.
انسائین آلابزه کلییی ایچینده، ایلخینینکی رنگینده دیر.
قالین داغ مئشه لیینه گیرمه، به یلره دوشمنلیک ائتمه.
دایچا بؤیویوب آت اولار، اوغول ارله شیب آتا اولار.
آیین دولوسو بوتؤو ال ایله گؤسته ریلمز.
پینتی آدامین ایشی باش توتماز.
دهیر ماندا دوغولان سیچان گؤی گورولتوسوندان قورخماز.
قورخموش آداما قویونون باشی ایکی گؤرونر.
دهوه سیلکینسه، ائششینه یین یوکو دوزه لر.
سؤیوده قوش گلر، آداما سؤز.
تنبیل آداما بولود دا بیر یوک اولار.

اديب احمد يوقنه كى و «عتبت الحقايق»

يوقنك شهرينده دوغولموش اديب احمدين دوغوم و اولوم تاريخلى بيلينمير. اون بيرينجى عصرين سونو، اون ايکينجى عصرين باشلانغيچيندا قاراخانلى لار بؤلگه سينده ياشاديغيني بيليريك. او ايللرده بؤلگه نين بير قيسمينه سلجوقلورلاردا حوكم ائديردي. مسلمان تورک ادبياتينين ايلک گورکملی يازيچى لاريندان اولان اديب احمدين حياتى حاقيندا بيلديکلريميز داها چوخ افسانه يه، روايته اساسلانير. دين و ميستيكا ساحه لرينده اثر يازان بير چوخ تورک بويويو کيمي اديب احمدى ده خالق افسانه لشدير ميشدير.

جاغاتاي ديلينين بويوک شاعيري على شيرنوايى «نسائم المحبته» ادلى اثرينده اديب احمده داير بو معلوماتى وثيرير: «اديب احمد تورک ائليندن ايدى. آنادان گلمه كوره دو. آما چوخ آغىللى و دينلى بير انسان ايدى. باغداددان دورد آغاج اوزاقدا ياشاير، هرگون بو اوزون يولو گليب امامى اعظمين صحبتينده، درس لرينده اشتراك ائديردي. گره كلى بيليكلى اويرنيب، سونرا يشنه گئرى دؤنوردو. امامى اعظمين قارشيسيندا بوخ، مجلسين آن دالداسيندا ايله شيردى.

بیرگون امامى اعظمدين سوروشموشلار:

- امام محمد و امام يوسف کیمی طلبه لرینیز ده داخیل اولماقلا آن به يه نديبينيز طلبه نيز کيميدير؟

امام اعظم بئله جواب وئرميش:

- طلبه لریمين هاميسى ياخشى دير، آما او دورد آغاج يولدان بير مسئله اویره نمک اوچون گلن و آن گئرى ده اوتوران کور تورک بوتون طلبه لره نمونه دير.

اديب احمدين دوغولدوغو يوقنك شهري داشکندين گونثينده، بناکت ياخينليغيندا دير.

عالم، فاضل بير شاعير اولان اديب احمدين آدى تورک ائللرينده يوز ايللرجه سايفى ايله آنيلميشدير.

اونا «اديب لىر اديبى»، «فاضل لىر باشى» كىمى آدلار دا وئىلمىشدير. بو بۇيوك شاعىرىن اليمىزده اولان يىكانه يادكارى «عتبت الحقايق» آدلى اثرى دىر. معناسى «حقيقت لىر ھىبھسى» دىر.

«حقيقت لىر ھىبھسى» اخلاق و اوڭدۇد - نصيحت - كىتابى دىر. اثرىن اولىندە اوچ آيرى منظومە وئىلىر. بونلار تانرىيا حمد، حضرت پىغمبەرە، دۇرد خليفە يە و اثرىنى تىقىم ائىدىيى تورك بەيى داد ايسپە سالار بەيە تعريفلىر، كىتابىن نە اوچون يازىلدىغىنى بىلدىرەن غزل شىكلىندە يازىلمىش بۇلمە لىر دىر. فقط اصل متن تورك عنعنە سىنە اوڭون دۇردلوك لىرلە يازىلمىشدير.

«عتبت الحقايق» دە ايشلەنن باشلىجا موضوعلار بونلار دىر: بىلىك، دىل، دونيانىن دۇنوك لويو، سخاوت و خسىسلىك، تواضع كارلىق و غرور، حرىصلىك، كرم، حللىملىك، دۇورون خارابلىغى. اثرىن اصل متنى ۱۰۲ دۇردلوك دن عىبارت دىر.

«عتبت الحقايق» دن اورتىك لىر:

بىلگى

باھالىق دىنار اول بىلقللىك كىشى،
بو ساحىل بىلگىسىز باھاسىز كىشى.
بىلقللىق بىلقسىز كاشان تنگ بولير،
بىلقللىق تىشى ار، ساحىل ار تىشى.
بىلقللىق بىرىنقە بىلقسىز مىنقىن،
تئىقلى بىلقسىز بىلقسىز تئىقلى.
باكاكۇر قىل امدى اوكا سىنايو
تئىق بار بىللىق تاق آسىقللىق ائىقلىن.
بىلقللىق سۇزى پند، نصيحات، ادب،
بىلقللىقنى اوڭدى عجم ھم عرب.
تاوارسىزكا بىللىقنى توكنمىز تاوار
نسىب سىزە بىللىقنى يىرلىمىز نىسب.

بو گونکو تورکجه سی

بیلیک

قیمتلی دونیادیر بیلیکلی آدام،
 بیلیک سیز جاهل دیر، قلمپ پول دور.
 بیلیک سیزله بیلیکلی تای اولماز،
 بیلیکلی قادین ار، بیلیک سیز ار ایسه قادین دیر.
 بیر بیلیک لی نی مین بیلیک سیزه دیشمه
 سیناقچی سینادی بیلیگین چکیسینی.
 ایندی آنلایب گوردونمو کی،
 بیلیک دن فایدالی شئی یو خدور.
 بیلیک لینین سؤزو او یود، نصیحت، ادب دیر،
 بیلیک لینی عجم ده، عرب ده او یر.
 بیلیک وار - دؤولتی اولمایانا وار - دؤولت،
 آد - سانی اولمایانا اولمز آد - سان دیر.

جو مئر تلیک

کاموغ تیل آکی ارستناسین آیور،
 آکیلیک کاتوغ عاییب کیرینی یویور.
 آکی بول سانا سوز سؤکونج کئلما سون.
 سؤکونج کئلتو یولنی آکیلیک تیپور.
 بو بودون تالوسی آکی تورور،
 آکیلیک شرف جاه جمال آرتو.
 سئو یلمک تیله سن کیشیلر آرا
 آکی بول آکیلیک سنی سئودورور.

بو گونکو تور کجه سی

جو مردلیک

هامی خیرخواهدان مصلحت گوزلر،
خیرخواهلیق بوتون عیب لرین اوستونو اورتور.
جو مرد اول کی، آدینا سوز گلمه سین.
آدینا سوز گلسه، اوسوزون قاباغینا جو مردلیکله چیخ.
بو خالق جو مرد انسانلاری سئویر،
خیرخواهلیق شرف و گوزه لیلی آر تیریر.
سئو یلمک ایسته سن انسانلار آراسیندا
جو مرد اول، جو مردلیک سنی سئو دیره.

دیل

اثنیتقیل بیلیقلیک نثقی تیپ آیور.
ادیلر باشی تیل کوده زمک تیور
تیلینق بکته توتقیل تیشینق سینماسون
کالی شیقسا بکتین تیشینقنی سیور.
نه کیم کلسه اثرکه تیلیندین گلور
تیلینا. ین کیم ائدقو کیم ایسیز بولیر
اثنیت بوت بو سوزکه کامود تانقتاتئن
توروب تیلکه یوکنوپ تضرع کیلور.

بو گونکو تور کجه سی

دیل

اثنیت گور بیلیکلی آدام نه دئیر،
ادیب لرین قیمتی اونلارین دیلینده دیر.

دیلینی دینج ساخلا کی، دیشین سینماسین،
دیل چیخسا یثریندن، دیشده قیریلا.
انسانا نه بلا گلسه، دیلیندن گلر،
دیل آدمی هم رذیل ائدهر، همده یوکسلدهر.
اٹشیت، اینان بو سؤزلره، هر صاباح ائرکن
بدن اییبلیب دیله یالواریر.

دونیانین تادی

بو آیون مزه سی، کاتیقلیق مزه،
ایزاسی اوکوشرک، مزه سی عزا.
عسل کایدا ائرسه، بیله آرسی،
آری زهری تاتقو، عسل دین اوزا.

دونیانین دادی

بو دونیانین دادی آجی و شیرین،
عذابی داها چوح، صفاسی دا آز.
بال هاردادیرسا، آری دا اوردادیر،
آرنین هم بالی وار، همده زهری.

اییبلیک

مسلمانکا موشتیکی بولین میهریبان،
سانا ساندوکون تک مسلمانکاسان.
صفا خیلداچینکا یانوت کیل وفا
آریمیز نئجه یوسا کانیبیرله کان.

یاخشیلیق

مسلمانا رحمت گوستر،

سن دوشونديوونو مسلماندا دوشونور.
جفا وئرنلره وفا ايله جاواب وئر،
قانى قانلا يومازلار.

كنديسى حاكيندا

اديب احمد آتيم، ادب پند سؤزوم.
سؤزوم ميندا كالور، بارور بو اؤزوم.
كلور كوز، قئچر ياز، بارور بو عؤمور
توكه تور عؤمرونو بو يازوم كوزوم.

اؤزوم باره ده

اديب احمد آديم، ادب و اويود دو سؤزوم.
سؤزوم بوردا قالير، اؤزوم (اؤ بيري دونيايا) گئتسه م ده
پاييز گلر، ياز اوتر، گئدر بو عؤمور
توكه ده ر عؤمرومو بو ياز، بو پاييز.

احمد یه سوی و «دیوان حکمت»

احمد یه سوی بیر «اولیا شاعیر» و «تورکلر پیری» کیمی آنیلیر. اونون یاشامیدا افسانه لشمیشدیر.

۱۱- جی عصرین سونلاریندا تورکوستانین سایرام شهرینده دوغولوب. ۱۱۶۶- جی ایله اولدویونو و اولدویو زامان یاشینین ۶۳- دن چوخ اولدوغونو بیلیریک. تورکوستان پیرینین کترچک حیاتینی آنلاتماسا دا، اونا وئرلن دهیری و سایغینی گوستره سی باخیمیندان حیاتینا دایر افسانه نی بیلیمک یارارلی دیر. افسانه و روایتله گۆره احمد یه سوی نین یاشاییشی بئله دیر:

احمد یه سوی ۷ یاشیندا یتیم قالدی. آتاسی شیخ ابراهیم آدیندا سایغی دهیر بیر انسان ایدی.

حجازدان گلن شیخ آرسلان بابا کیچیک احمدین معنوی آتاسی اولدو. شیخ آرسلان بابا حضرتی محمدین نسلیندن ایدی. بیر ساواشدا اعیانلار آج قالمیش و حضرتی پیغمبردن یتمک ایسته میشدیلر. حضرتی پیغمبر دعا ائتمیش و جبرائیل اونلارا جنتدن بیر تاباق خورما گؤنده رمیشدی. خورمالاری یئیه نده بیر دنه سی تاباقدان دو شמוש، جبرائیل: «بو دوشن خورما سیزین تورکوستانلی امت ینیز احمد یه سوی نین قسمتی دیر» دئمیشدی. بونون اوچون حضرتی محمد دوشن خورمانی گؤتورموش و آرسلان بابانین داماغینا قویاراق بئله دئمیش: «مندن سوئرا احمد آدیندا بیر اوشاق دوغولاجاق او، امت یمین سئچیلیمیشلریندن بیریدیر، گنت اونو تاپ و خورمانی وئر».

آرسلان بابا پیغمبرین دعاسی ایله ۵۰۰ ایله قدهر یاشامیش و خورمانی صاحبینه وئریمک اوچون گزیم دولاشمیش، آخیردا تورکوستانا گلهرک یتیم احمدی تاپمیشدی.

یتیم احمد یه سوی شهرینده بیر مکتبه گئدیرمیش. آرسلان بابا اونو گؤرونجه سالام وئریمیش. اوشاق سالامی آلا رکن:

«بابا ھانى امانتيني؟» دئيه سوروشموش.

آرسلان بابا ھيجانلاناراق «ھاردان بيليرسن؟» دئيه سورونجا، «آلاھ منە بيلدردى» جاوايىنى وئرميش. بوندان سۇنرا آرسلان بابا ۵۰۰ ايل داماغىندا ساخلايدىغى، لذىنى قطعاً ايتيرمەميش خورمانى كىچىك احمدە يىتيرمىشى....

بو، بىر روايت دىر، آما آرسلان بابانين دوغروداندا احمد يەسۈينين معلمى اولدوغونو، اونا يۇل گۇستردىيىنى بيليرىك. يەسۈى اونون ھىمايەسى ايله بۇيوش، اوشاق ايكن معنوى درجەلرە يوكسلميش، كرامت صاحىبى اولموشدور.

دئيله نە گۇرە كىچىك احمد، يەسۈى آدىندا تورك ھاكىمى ايله تانىش اولموشدور. بو ھاكىم اونون يولونو كسن، اوونو اليندن آلان قاراجوق داغىنى ارادان قالديرماق ايستەيىر، آما دۇورون ھىچ بىر اولياسى بو ايشى باجارا بيلمىر. گنج احمد ايسە دوعا ائدەرك سئل كىمى ياغىش ياغديرىر. بوتون شىخلر سجادەلرى ايله دالغالارين اوزەرىندە اوزور، باغىرىشىر، يالوارىر، طوفانين دورماسىنى دىلەيىر. ياغىش ساكت لشمىر. آما باشىنا آتاسىندان قالان بىر عبا آتيب گۇزلەين احمد بو عبانى قالديران كىمى ياغىش كسىر، بىر آندا گۇى اوزو آچىلىر. گونش اطرافى آيدىنلادىر. او زامان گۇرورلر كى، قاراجوق داغى ارىمىش، سئلرە قارىشىب يوخ اولموشدور.

ھاكىم يەسۈى كىچىك احمددن آدىنين ابدى قالماسى اوچون نە ائتمەلى اولدوغونو سورور. گنج خوجا احمد اونا «ھر كىم بىزى سئورسە سنين آدىنلا بىرلىكدە آنسا، يىتەر» دئيه جواب وئرىر. بوندان سۇنرا اونو «خوجا احمد يەسۈى» دئيه آنىرلار. روايتە گۇرە «يەسۈى» طرىقتىنى يارادان خوجا احمد يەسۈى ۹۹مىن مريدى وارمىش. بونلار دونيانين دۇرد طرفىنە اونون شۇھرتىنى و ھاكىملى شەرلرىنى يايىرمىشلار.

ھر دۇورده شۇھرتى، اعتبارى اولان آدمالارى قىسقانانلار، اونلارا پىسلىك ائتمك ايستەينلرە تاپىلىر. خوجا احمد يەسۈينى قىسقانانلار اولموش و اونون اوچون «بو شىخىن يانىنا اورتوكسوز قادينلار گلير، بو قادينلار ذكرە دە قارىشىرلار» دئىرلر. بونا گۇرە خوراسان و آرال اطرافىنداكى خوجالار تحقيقات آپارماغا قرار وئرىرلر. بونو دويان احمد يەسۈى قاپاغى مۇھورلو بىر قوتونو او شرىعتچىلرە گۇندەرىر. بو

قوتونو آچاندا گۆرورلرکی، اودلا پامبیق یاناشی دورور. آتش یانیر، آنجاق قورو پامبیق یانمیر. بونونلا احمد یه سموینین نه دئمک ایسته دییینی آنلاییرلار: «اگر قادین و کیشی آلاه یولوندا بیر یتره گلیرلرسه پامبیق و آتش (بو گونون دئییمی ایله باریت و آتش) بیر آرادا دورا بیلر و آلاه اونلارین کۆنوللریندکی فساد دو یغولارینی یوخ ائدهر». خوجالار اوتانیر، عذر دیله بیرلر.

خوجا احمد یه سوی اوچون اولکهنین هر یتریندن ده یرلی هدیه لر گلدیی حالدا، او بونلاری اؤزو اوچون گۆتورمز، احتیاجی اولانلارا پایلاردی. «هر بیر مسلمان یئمه یینی و گئیمه یینی امه ییی ایله قازانمالیدیر، مفت خور اولمالیدیر». دئویزی ایله حرکت ائتدی اوچون عیبادتدن سونراکی واختلارینی تاختا قاشیق، چومچه دوزلتمه یه صرف ائدیر، بونلاری ساتیپ دولانیردی. تورکوستانلی لار آراسیندا یاییلان اینانجا گۆره احمد یه سوی دوزلتمه یی قاشیقلاری بیر هئبیه یه دولدورار، هئبیه نی اؤکوزونون بئلینه یوکلے ییب بازارا گۆنده ره مییش.

بازاردا اؤز باشینا دولانان اؤکوزون بئلینده کی هئبیه دن قاشیق گۆتوره نلر پوللارینی اورا قویار مییش لار. آلدیغی قاشیغین پولونو وئرمه یین اولاندا اؤکوز پولو آلینجا اونون آرخاسینجا گئدر مییش.

بوگون تورکوستانین یه س شهرینده اولان احمد یه سوی توربه سینی اونون اولوموندن ۲۰۰ ایل سونرا یاشامیش تئیمورلنگ تیکدیر مییشدیر. تیمور بیر گئجه یه سوینی یوخودا گۆرموش، اوندان ظفر مژده لری و امری آلمییشدیر. بو یوخو دوغرو چیخدیغی اوچون ایندییه قدهر دوران توربه نی تیکدیر مییشدیر. احمد یه سوینین سویو قیزی گۆهر شهناز طرفیندن داوام ائتدیر یلمییشدیر. دونیادا آدلیم اولان سیاحیمیز اولیا چلبی ده اونون سویوندان دیر.

خوجا احمد یه سوی بیر تصوف (صوفی لیک) شاعیری دیر. اونون دینی - تصوفو شعرلرینه «حکمت»، بو شعرلرین توپلاندیغی دیوانینا ایسه «دیوان حکمت» دئییلیر. حکمت لرینده اسلامیتین اساسلارینی آنلادیر. پیغمبر سئوگی سینی ترنم ائدیر. قیامت، جنت، جهنم موضوعلارینا یتر وئیر. اؤز حیاتینین بیر حیصه سینی و حیات طرزینی آچیقلا ییر. «دیوان حکمت» یین آن قدیم الیازمالاری قالمامییشدیر، فقط کازان، داشکند و ایستانبولدا نسخه لری ساخلانماقدادیر.

احمد به سوی نین یاراتدیغی طریقت خراسان، فارس، آذربایجان و آنادولو اراضی لرینه قدهر یاییلمیش، حیدری، بهایی، بکتاشی طریقت لرینین یارانماسینا سبب اولموشدور.

«دیوان حکمت» دن اؤرنکلر

حکمت

عشکینق کیلدی شیدامینی، جومله عالم بیلدی مینی،
کایقوم سینسین تونی کونی، مینقه سین اوک کیره ک سین.
گوزوم آچدیم سینی گوردوم کول کونقولنی سینقه بیردئم،
اوروقلاریم ترکین کیلدیم مینقه سین اوک کیره ک سین.
سوزله سم مین تیلیمده سین، گوزله سم مین گوزومده سین،
کونقولومده هم جانیمداسین، مینقه سین اوک کیره ک سین.
عالیم لرده کیتاب کیره ک، صوفیلر قه مسجد گیره ک،
مجنونلار قالیلا گیره ک، مینقه سین اوک کیره ک سین.
حاجه احمددی مینین آتیم، تونی کونی یامار اوتیم،
ایکی جیهاندا اومیدیم، مینقه سین اوک کیره ک سین.

بوگونکو تورکجه سی

حکمت

عشقین قیلدی شیدا منی، جمله عالم بیلدی منی،
قایغیم سنسن گنجه - گوندوز، منه سن گره ک سن، سن!
گوزوم آچدیم سنی گوردوم، هم کونلومو سنه وئردیم،
طایفا - تابانی ترک ائتدیم، منه سن گره ک سن، سن!
سویله سم من دیلیمده سن، گوزله سم من گوزومده سن،
کونلومده هم جانیمدا سن، منه سن گره ک سن، سن!

عالیملره کیتاب گره ک، صوفی لره مسجید گره ک،
مجنونلارا لیلا گره ک، منه سن گره ک سن، سن!
خواجه احمد دیر منیم آدیم، گنججه، گؤندوز یانار اودوم،
ایکی جاهاندا اومودوم، منه سن گره ک سن، سن!

حکمت

اول کادیریم کودرت بیلن ناظار کیلدی،
حورره بولپ بیر آستیقا کیردیم مینا.
قاریب بندن بو دونیادین گذر کیلدی،
ماحره بولپ بیر آستیقا کیردیم مینا.
ذاکیر بولین شاکیر بولپ حاکنی تاپیم،
شیدا بولپ رسوا بولپ جاندین اوتدیم،
آندین سؤنرا واحدت مثیدین کاطره تاتتیم،
همدم بولپ بیر آستیقا کیردیم مینا.
آلمیش اوچکا یاشیم یئتتی بیر کؤنجه یوک،
وا دریغا! حاکنی تاپمای کؤنقلوم سینوک.
بیر اوستوده «سولطان من» تیپ بالدیم اولوق
پرغم بولپ بیر آستیقا کیردیم مینا.
باشیم توفراک، جسمیم توفراک، اوزوم توفراک،
گؤیدیم یاندیم بولالمادیم هرگز آپاک.
حاک واصلیقا یئترمن تیپ روحوم مشتاق،
زمزم بولپ بیر آستیقا کیردیم مینا.
پیری مغان چوراسیندان کاطره تاتدیم،
هو - هو تیو یاشیم بیلن تونلر کاتتیم،
بحمدالله حاک واصلیقا آهیر یئتتیم،
شبم بولپ بیر آستیقا کیردیم مینا.
کیمنی گورسم حیزمت کیلوپ کولی بولدیم،

توفراق صيفت يول اوستيده يولى بولديم،
عاشيكلارنى گويون اوچكن كولى بولديم،
محرم بوليپ ييرآستيقا كيرديم مينا.

بو گونكو تور كجه سي

حكمت

قادير آلاه، نعمتى - چشمه لردن ايچهرم،
سئوينيب مست اولوب، وارليغيمدان كئچهرم.
تانرييا قريب قولام، بو فاني دن كئچهرم،
دايم صادقم اونا، مزاردا اولسام بئله.
هم ذاكر، هم شاكرم، حاققا چاتديم نهايت،
بير ديوانه تك بعضاً رسوا اولدوم دا، اوه ت،
سوندا بيرليک آدلانا مئيدن دادديم خلوت،
عهده وفادارام يئر آلتدا قالسام بئله.
ياشيم آلميش اوچ دور، سانكى ياشاديم بيرگون،
اي واه، حاققا يئتمه دن ساراليرديم بوسبوتون.
خيالن اوزومو سانديم سولطانان اوستون،
غم پياله سي تك يئر آلتيندا دولسام بئله.
ازل باشدان يارانميش، توپراقدان بو جسم و جانيم،
يانديقجا قارالديم، باشقا رنگه يوخ امكانيم.
تانري وصلينه يئتمك دير - آماليم، گومانيم.
كعبه ده زمزم سويويام، يئر آلتيندا آخسام بئله.
استاد پيريمين كلاميني عشق شرابي سانديم،
شبي هجراندا ياش توكمك دن يانديم، اوسانديم.
حمد اولسون ربه، نهايت حاققا جالانديم،
شبنم تك يئر آلتيندان سمانا باخسام بئله.

انسانا محبت له خدمت ائتدیم، قول اولدوم.
شرف ساندیم بونو من، توپراق اوسته یول اولدوم.
قوشولوب عاشقلره، یاندیم من ده کول اولدوم.
محرملیک پئشه م اولموش، داردان آسیلسام بئله.

قزىنەلى لر دۆۋلىتى

شىمالى ھىندىستانا مىسلمانلىغى آپاران و بو بۆلگەنى تورک حاکمىتىنە تابع اندەن قزىنەلى ماحمود «سولطان» آدى داشىيان ايلک حاکىم دىر.

عباسى خليفە لر يىندن مأمونون اسلام اوردولارى آسىيانىن فتحىندە آن چوخ تورکلردن کۆمک آلمىشدى. اونون اوچون ۸۱۹-جو ایلدە ماوراءالنهرين اداره اولونماسىنى يئرلى بیلرە تاپشیرمیش، اسد سامان اوغلونون اوغلانلارينا دا والى لیکلر وئرمىشدى.

تارىخدە سامان اوغوللارى آدى ایلە تانىنان، حقیقتدە ايسە ياسامان کوتای اوغوللارى اولان بو تورک والى لر يىندن بىرى احمدبى ایدی. احمدبى فرقانە ایلە سمرقند والى سى ایدی. اونون يئرینە گلەن اوغلو ناصر مرکزدن آیرىلاراق ۸۴۷-جى ایلدە بىر دۆۋلت قوردو و بوخارانی پایتاخت ائتدى.

ياسامان اوغوللار يىندان احمد بى بن قوردوغو بو دۆۋلت ۹۹۹-جو ایلدە قاراخانلى لار يىن حاکمىتىنە کئچەنە قدەر مستقىل ياشادى.

بو دۆۋلت يىن (سامان اوغوللارى دۆۋلت يىن) آدلىم باشچى لار يىندان بىرى اولان آلپ تکين (آلپ تىگين) ۹۵۵-جى ایلدە خوراسان اميرلىيىنە تعين اولونموشدو. ۹۶۲-جى ایلدە سامان اوغوللارى حاکمىتىنى تانىماقلا ياناشى، اۆز دۆۋلت يىنى قورموشدو.

آلپ تکين ۹۶۳-جو ایلدە اۆلدو و يئرینە اوغلو اسحاق کئچدى. اوچ ایل سوئرا اودا اۆلدو کدن سوئرا نوبە ایلە بیلگە تکين (۹۷۲ - ۹۶۶)، پىرى تکين (۹۷۷ - ۹۷۲) و سبوك تکين (۹۷۷-۹۷۷) حاکىم اولدولار. سبوك تکين بعضى عصيانلارى ياتىرتدى و قزىنە دە تام مستقىل بىر دۆۋلت قوردو. بو دۆۋلت قزىنەلى لر دۆۋلتى آدلاندى.

سبوك تکين حاکمىت تورپاقلار يىنى سرعتلە گئنىشلندىردى. توخارىستان، زابلىستان، گور و بلوچىستانا قدەر اولان بۆلگە لرە حاکىم اولدو. ۹۷۹-جو ایلدە ھىندىستان سفرىنى باشلادى. شامقان بۆلگە سىندە ھىندىستان امپراتورلوغونون اوردوسونو

دارماداغین ائندی و بو بؤلگه‌نی اله کئچیردی.

سبوک تکینین اولوموندن سوئرا اونون یئرینی اوغلو ماحمود توتدو. تاختا چیخدیغی زامان ۲۸ یاشیندا اولان بو حاکیم دؤورونده قزنه‌لی دؤولتی گوجلو بیر امپراتورلوغا چئوریلدی.

ماحمود قزنه‌لی خارزم بؤلگه‌سینی، هیندیستانی، ایرانین بعضی اراضی لرینی اله کئچیردی. اسلامیتی شیمالی هیندیستانا (بوگونکو پاکستان) یایان اودور. فقط هیندیستان اوزهرینده کی حاکمیتی و مسلمانلیغی بو اولکةیه یایماسی تک بیر ساواش و ظفرله گئرچکلشمه‌دی. ماحمود قزنه‌لی ۱۰۰۱-۱۰۲۷جی ایللر آراسیندا هیندیستانا ۱۷ سفر ائندی. بو سفرلر و ظفرلردن سوئرا بوتون شیمالی هیندیستانا حاکیم اولدو. بئله‌لیکله پاکستان و بانقلادئش دؤولت لرینین تملی ده او زاماندان قویولموش اولدو.

ماحمود قزنه‌لی تاریخده «سولطان»، «پادشاه» آدینی آلان ایلك حاکیم دیر و بو آد تورک لرده عثمانلی امپراتورلوغونون سقوطونا قدهر داوام ائتمیشدیر.

ماحمود قزنه‌لی سرت طبیعت لی، فقط عادل، مدنیتی سئوون، صنعتی و صنعت چینیی ده یرلندیره‌ن، قورویان بیر حاکیم دی. اونون زامانیندا قزنه‌لیلر دؤولتی اورتا شرقین آن گوجلو، آن بویوک امپراتورلوغو حالینا گلیمیشدی.

سولطان ماحمود ۱۰۳۰جی ایلده اولدو، یئرینه اوغلو مسعود کئچدی. سولطان مسعود جسور، قیزغین بیر حاکیم ایدی. سفرلر ائندی و بعضی ظفرلر قازاندی. فقط آتاسینین یئرینی وئره بیلمه‌دی. چوخ تأثیر آلتینا دوشدو. دؤولت ایچینده ناراضی لیقلار آرتدی. بو آرادا قونشو تورک دؤولتی، سلجوقلار گئتدیکجه گوجلنیر و اونون یئرینی توتماغا حاضیرلاشیردی. آرالاریندا مبارزه باشلامیش و ایکی تورک دؤولتی آراسیندا ساواش قاپیلماز اولموشدو. نهایت، ۱۰۴۰جی ایلین ماییندا مرو یاخینلیغیندا کی داندنه‌کن یاخینلیغیندا ایکی تورک اوردوسو قارشی لاشدی. شیمال ایالت لرینی ایتیردیله. ایندی دؤولتین آغیرلیق مرکزی گؤنئییه دوشموشدو. سبوک اوغوللاری پایتاخت لرینی بوگونکو پاکستانین لاهور شهیرینه کؤچورتدولر. فقط چوخ کئچمه‌دن قورلولار (قور بؤلگه‌سینده یاشایان تورکلر) هیندیستانا گیردیله و قزنه‌لی لرین سون حاکیمی خسرو ملکی اسیر ائده‌رک بو

قزنه‌لی مدنیتی

قزنه ساراییندا ۴۰۰-دن چوخ بیلک و صنعت آدامی واردی.

قزنه‌لی لر دؤولتی مدنیت و صنعت باخیمیندان چوخ یوکسک بیر سوییه‌یه چاتمیشدی اؤزللیکله قزنه سولطانی ماحمود زامانیندا پایتاخت و سارای بیلک، علم آداملاریله دولوب داشیردی. سارایدا عالیم صنعتکار و شاعیر اولان ۴۰۰ آدلیم شخص واردی. بؤیوک سارایلار تیکیلیر و بونلار مدنیت مرکزینه چئوریلیردی. بوگون ایراندا یئرله‌شن بازار اولو مسجدی مسعود میناره‌سی، هیندیستان سفرلرینده قازانیلان ظفرلرین رمزی کیمی تیکلمیش معمارلیق اثرلری دیر. ظفر آیدیه‌لرینین، یادا قولله‌لرین یوکسک‌لییی ۵۰ - ۴۵ متر دیر. بو آیدیه‌لر اوزه‌رینده کی یازیلار هیندیستان سفرلرینی، ظفرلرینی و سولطان‌لارین کیملیکلرینی آچیق‌لایان چوخ ده‌یرلی تاریخی اؤرنک دیر.

قزنه دؤولتینده خالق و اوردو تورکجه دانیشیردی. سارایدا دا تورکجه دانیشیلیردی. فقط یازیشما و علمی دیل فارس و عرب دیل‌لری ایدی. ادبی و علمی اثرلر داها چوخ ایکی دیلده، آن چوخ دا عربجه یازیلیمیشدی.

فردوسی شاهنامه‌سینی بو دؤورده یازمیش و سولطان ماحمودا سونموشدو. فقط فردوسی تورک دئییل، فارس* ایدی. بو اثرینده ده داها چوخ فارس تاریخینی تصویر ائدی و فارس‌لاری مدح ائدی. اونون اوچون ماحمود قزنه‌لی اونا اعتبار ائتمه‌دی و گؤزله‌دییی قده‌ر پول و ثرمه‌دی.

فقط قزنه‌لی لر دؤورونون ده‌یرلی، بوتون زامانلارین آن بؤیوک عالیملری آراسیندا یئر توتان ایکی آدلیم عالیم ایسه ابن سینا ایله بیرونیدیر. ابن سینا ماحمود قزنه‌لینی

* یئنه بورادا بازار یانلیش اولاراق فارس کلمه‌سی یئرینه ایرانلی کلمه‌سینی

ایشلتمیشدیر. (کؤچوره‌ن)

دئسپوت سايدىغى اوچون كوسموش و پاي تاختدن اوزا قلاشمىشدى. خارزمدن زورلا گتيريلن بيرونى ايسه مركزده ساخلا نيليردى. بو آدليم تورك عاليمى بعضى اثرلرني سولطان مسعودون آدينا يازمىش و اونا سونموشدو. هم ابن سينا نين، هم بيرونى نين اثرلرى شرقده و غربده ايللرله يوكسك تحصيل اويره نلر اوچون درس كىتابى اولموشدور.

اثرلرى غربده يوز ايللرجه درس كىتابى كيمي اوخودولان

بؤيوك تورك عاليمى ابن سينا

ابن سينا بؤيوك فيلسوف، حكيم، رياضياتچى دير. ۹۸۰ جى ايلده بوخارادا دوغولوب آتاسى سامانى حاكيم لر نين خيدمتينده كاتب اولموش بوخارالى آبدوللا بين سينا(عبدا... بن سينا) دير. اونجه آتاسيندان، سونرا زامانين آدليم عاليم لر يندن درس آلمىشدير. هندسه، منطق، صرف، نحو، فقه ساحه سينده اثرلرى اويره نمىش، بوندان سونرا طب، طبيعت علملرى و موسيقى ساحه سينده گننىش بيلگيلره صاحب اولموشدور.

ابن سينا هله ۱۷ ياشيندا ايكن بوخارا وليعهدىنى تهلو كه لى بير خطر دن قورتاردى. بو اونا بوخارا ساراينين زنگين كىتابخانا سيندا ايسته ديبى كيمي چاليشماق امكانى وئردى. سامانيلر اقتداردان دوشدو كدن و آتاسينين اولوموندن سونرا خارزم و خوراسانى دولاشدى. جورجاندا شيرازلى ابو محمد دن بؤيوك كؤمك گوردو و قزنيه گئتدى، آما ماحمود قزنيه لينين بعضى حركت لر ينى به يه نمه ديبينه گؤره بورادان اوزا قلاشدى.

چئشيدلى موضوعلاردا دالبادال اثرلر يازان ابن سينا تورك، فارس، عرب قديم يونان، لاتين ديبلر ينى چوخ ياخشى بيليردى. ۱۰۳۷ جى ايلده همداندا اولدو. او، علم دونياسينين حئير اتليقدا دوياراق استفاده ائده جه يى، اوخوياجاغى بير چوخ اثرلر يازمىشدى.

غرب ليلر ابن سينا يا ((اويتسئنا)) دئير لر. اونون حاقيندا كىتابلار يازمىش، تابلولار ياراتمىشلار.

ابن سينايا گۆره

آغىل، تجروبه و گۆرمك بىر بوتوندور و بىلىك بونلار لاگنىش لنىر.

آلاه خالىق، يارادىجى دىر. اىلك مطلق و ابدى وار اولاندىر (علت اولى). عاليم لىر بىر يارادىلماسى اوچون هر شى دن اونجه تانرىن بىر وار اولماسى گره كلى ايدى. بو باخىمدان تانرى «قدىم» دىر. بوتون وارلىقلار تىك و ان اوجا وارلىق اولان تانرىدان يارانمىشدىر. تانرى بوتون وارلىق چىشىتلرىن بىر ده بىشمىز، سونسوز، سرحدسىز اساسى دىر. تانرى هر زمان ان اوجا اردهم اولان «ياخشى» نى اىستر. اوندا اىلك يارانان وارلىق آغىل دىر. آله كل اولانى، ده بىشمىز اساسلارى بىلىر و وئىر. تىك دىر، اونسوزدور، سونسوزدور (ازلى دىر، ابدى دىر). تاى دا يوخدور، ضدى ده. ان اوجا ياكشلىق و كامىل لىك دىر، هر جور نقصان و يترسىزلىك دن اوزاقدىر.

آخىر روحلار بىر اىلك قايناغا قايدىشىندان باشقا بىر شى دىر. بوتون روحلار ياراندىقلارى، اىلاهى كۆكه دۆنرلر. روح معنوى بىر جۆهره دىر، يوخ اولماز، بدن بىر اولوموندىن، داغىلىب يوخ اولماسىندان سونرا دا وارلىغىنى داوام ائتىدور. روح ماده دن ايرى دىر. اما انسانا، انسانلىغى قازاندىران، بدن انلام و ده ير وئىر اودور. بدن روحون الينده بىر آلت دىر. بدن بىر اولومو روحو سارسىدا، اۇنون ماهىتىنه توخونا بىلمىز. روحلار بدن گلمه كدن اونجه چالىشقان آغىل دا وار ايدى.

تانرى انسانلار اىراده آزادلىغى، ياكشلىق و پىسى كىچىك باجارىغى و قابىلىتى وئىردى. آزاد اىراده محض بو قابىلىت دىر. بو، تانرىن بىر عىنايتى دىر. پىغمبرلر ده بو اىلاهى عىنايت وئىرلىمىشدىر. اما اولنلار «قوة قدسىه» دىر بىر انلام گوجوده وئىرلىمىشدىركى، بونون كۆلگه سىندى چالىشقان آغىلا انسىته گىرىر، حقىقتلرى قاورا بىرلار. پىغمبرلر گله ن وحى لر تانرىن بىر باغىشلادىغى قوه قودسىه دىر بىر يوكسك انلا بىش، فهم گوجودور. ملكلر اىلاهى حقىقتلر هر زمان باغلى دىرلار. پىغمبرلر وحى لرى بىلدىرەن، چاتدىران ملكلردى.

هر شى بىلەن تانرى اوز ماهىتىنى ده بىلىر. تانرى تىك دىر، اىلك واحىد دىر، واجب الوجوددور، يعنى وارلىغى اوز - اوزونه گره كلى ائدر. بىر اولان تانرى دان اىلك دونه بىر اولان آغىل ياراندى. داها سونرا فلک، نفس ياراندى. بىلەلىكلە وحدت دن

کثرت دۇغدو. یعنی بیردن چوخلوق یارادیلدی.
 تصوفده مهم اولان سئوگی دیر. سئوگی انسانی اؤز وارلیغینین چرچیوه سیندن
 قوپاریب سونسوزلوغا یوکسلدیر. تصوف سئوگی ایله باشلایر. سئوگی مخلوقون
 (یارادیلیمیش اولانین) یارادانا قارشى اؤزونده دویدوغو قووشما ایسته ییدیر.
 منطق بیر آلت علمی دیر. پئسیخولوگییادان دۇغور و دوشونجه نین قانونلارینی
 اوندان آلیر. آنا موضوعو، دوشونجه نین قایدالارینی بللی ائتمک، دوغرو
 دوشونمه یین یوللارینی گؤستمک، انسانی یانلیشیدان قوروماقدیر.
 بیلگیگین آنا قایناغی فهمدیر (Intusya). فهم ایله قازانیلان بیلگیلر «الاستتاج» -
 نتیجه چیخارماق یولو ایله بیلگی خصوصیتی قازانیر. هر جور بیلگی آغیلین
 قانونلارینا اویغون دستورلار نتیجه سینده مئیدانا چیخیر.

باشلیجا اثرلری:

- ۱- طب قانونو
- ۲- قورتولوش کیتابی
- ۳- اخلاق موضوعوندا رساله
- ۴- عماره لر و اویغونلوقلار
- ۵- شفا کیتابی و باشقا اثرلری.

بیرونی

آدی آی خریته سینه دوشموش بو آدلیم تورک آسترونومو کوپرنیک دن ۵۰۰ ایل
 اؤنجه دونیانین گونش اطرافیندا فیرلاندىغینی اثبات ائتمیش و یئر کوره سینین رادیو
 سونو اولچموشدور.

۹۷۳-جو ایلده تورکوستانین خیوه شهرینده دۇغولان بیرونی گنج یاشلاریندان
 خارزمشاهلار سارایینا دوشموشدور. پارلاق بیر ذکایه سی اولان، ماجرانى سئون بو
 گنجی امیر ابونصر منصور حمایه سینه آلدی. امیر اونون ابن سینا، صمدالحکیم
 کیمی دۇرون آن بۇیوک بیلیم آداملاریندان درس آلماسینی و اونلارلا دوست
 اولدوغونو تآمین ائتدی.

ماحمود قزەلەن ھىندىستانى ضبط ائتمەسىندەن ھىندىستانا گئەن بىرونى بورادا سانسكرىتجە اۆىرەندى. ھىند علمىنى و عادتلەرنى ارأشدىردى. رياضيات، أسترونومىيا، فىزىكا، طبيعت بىلىكلەرى ساحەسىندە چالاشدى. ھندسە، تریقونومىترييا، جوغرافيا ساحەسىندە بۆيوك باجاریق گۆستردى. طبەلە دە مشغول اولدو.

بىرونى اۆزۈنە اۆزەل بىر مئودلا و اۆزۈ دوزەلتدیگی آلتلەرلە معدنلەرنى دەپرىنى اۆلچەدو. فقط اصل اوغورو أسترونومىيا ساحەسىندە ایدی. اولدوزلارین اوزاقلىغىنى، يوكسكلىغىنى و بوجاقلارنى بللەندىرمەك اوچون اوستورلاب و سئكستانتلارنى تكمىل لشدىردى و بىر سىرا يئنى آلتلەر دوزەلتدى. گۆى اوزونون تدقیقى اوچون ایشلەتدیگی اوستورلابىن رادیوسو ۷/۵ مئتر ایدی.

یئر كۆره سىنین رادیوسونو اۆلچور:

بىرونى بوگون پاكستاندا اولان نەندەنە قالاسىندا آپاردیغى بىر اۆلچمە نتيجه سىندە یئر كۆره سىنین رادیوسونو ۶۳۳۸/۸ كیلومئتر اولدوغو بەللەندىردى. بوگون ان دقیق قورغولارلا آپارىلان اۆلچمەلرە گۆره بو رادیوسون ۶۳۵۳/۴ كیلومئتر اولدوغو بىلیرىك. مین ایل اۇنجه دوزەلتدیغى آلتلەرلە یئر كۆره سىنین رادیوسونو اوست - اوستە ۱۵ كیلومئتر يانلیش لىقلا اۆلچمەسى اونون دوحاسىنى و بىلىگى نین درجه سىنى چوخ ياخشى گۆستىرىر.

یئر كۆره سىنین رادیوسونو اۆلچن بىرونى ۹۹۵ جى ایلدە ائكلىپ تىك ایللمەنى دە اۆلچموشدو. بونون ۲۳ دقیقه، ۲۷ ثانیە اولدوغونو بەللەندىرمیشدى. ۱۹۵۰ جى ایلدن برى مۇدئرن آلتلەرلە آپارىلان اۆلچمەلرە گۆره ایللمەن ۲۳ دقیقه، ۲۶ ثانیە ۷ سالیسە اولدوغو بەللەنىدیر. بىرونى نین زامانىمىزدان ۱۰ عصر اۇنجه، او زامانىن آلتلەرى ایلە ایللمەنى بىر ثانیەدن ياخىن فرقلە تاپماسى آنجاق حئیرانلىق دۇغوران بىر نائلیت دیر.

بىرونى نین «القانون المسعودى فى الهیة و النجوم» أسترونومىيە كىتابى دونىانین ایلک أسترونومىيا ائسكولوپئیدیاسى ساییلىر.

بىرونى نین كائىناتلا باغلى اسكى گۆرۈشلەرى سارسىتماسى «یئر كۆره سىنین اۆز اوخو

اطرافیندا و گونشین اطرافیندا فیرلانديغینی کوپترینیک دن ۵۰۰ ایل اؤنجه علمی صورتده آچیقلاماسی اولموشدور». بو موضوعدا آدلیم آراشدیریجی دوکتور «سینقرید هونکی» بئله دئییر: «۱۰۰۰ اجی ایلده بیرونی کوپترینیک واری قیرلانمانی آچیقلامیشدی. غرب اۆلکه لری بونون فرقینه وارمادیغی اوچون بو آچیقلاما آسترونومییا باغلی تفکر ساحه سینده قالدی ... بیرونییه گۆره گوندوزو گئجه نۆبه له نمه سیننی یارادان گونش دئییل، اۆز اوخو اطرافیندا فیرلانان پلانئتلرله بیرلیکده گونشین اطرافیندا دا دولاشان یتر کوره سی ایدی. یتر کوره سی پلانئتلرله بیرلیکده یتر ده ییشمکله گونشین اطرافیندا بیر دؤوره نی تاماملاماقدادیر. کوپترینیکین اثرینین اورتایا چیخماسیندان چوخ اؤنجه مئیدانا آتیلان بو قیزغین ادعا خریستیان دوشونجه سینه و انجیلین سۆزلرینه ضد اولدوغوندان خریستیان غرب اۆلکه لری بو ادعالاری قبول ائتمه دی. یوزلرله ایل سؤنرا نه کوپترینیک، نه ده آسترونوم یولداشلاری خریستیان دینینه ضد اولان، داها دوغروسو، اوزامانین یانلیش تفکرونه ضد اولان بو ادعالارینی قارشیشلاشدیققلاری گیزلی - آچیق سیخیتتیلار بیرایانا، تئئسکوپ اولمادیغی اوچون موجود آلتلرله اثبات ائده جک حالدا دئییل دیر. اونون اوچون جمعیتین راضیلیغینی الده ائدینجه یه قدهر بیر یوز ایلیک دن چوخ زامان کئچمه سی گره ک ایدی. حالبوکی بیرونی نین فوق العاده آچیقلاماسی او واخت چوخ آز کؤمکچی واسیطه لره اساسلانمیشدی...

یئنه عینی یازارلارین دئدیگی کیمی، حئرمانوس کونتراکتوس اسلام عالیملرینین آسترونومیک آلتلرینی غریبه تانیتیمیشدی و توچه و براهینین قورده و غوغریبن ایلیک رصدخاناسیندا تورک - اسلام عالیملرینین آراچلاری قویولموشدو.

یوز ایلیگین ایکینجی یاریسیندا بیلک دونیاسی بو آدلیم تورک آسترونومونا لایق اولدوغو ده یری و ثرمیش، آیداکی بیر کراتئر اونون آدی ایله آدلاندیریلیمیشدیر (آی خریته سینده آدلاری اولان دیگر ایکی تورک آسترونومو اولوغ بی ایله نصرالدین توسی دیر).

اثرلری

بیرونی ۱۱۳-دن چوخ اثر یازمیشدیر. بونلارین باشلیجالاری آشاغیداکی لاردیر:

«حرکت سىز (بوش كئچن) يوز ايللردن قالان اثرلر»

«ھىند تارىخى»

«ھىندىستان»

«دايرەدە كى وتىرلر، دايرەنىن چىئورە بۇلوملرېنىن قۇوسو حسابى ايله چىخارىلما كىتابى».

«مسعودى نىن ھىت و نجوم حاقىنداكى (اولدوزلار حاقىنداكى) قانونو».

«اولدوزلار بىلىگىنە گىرىش»

«جۇھرلرېن تاپىلماسى»

«اجزاقىلىق كىتابى»

بيرونى «اوج آى گىئجە، اوج آى گوندوز اولور» دىن تاجرى حۇكىمدارىن غىبىدىن نىجە قۇرتاردى؟

اوزاق شىمال اولكەلرېنى دۇلاشمىش بىر تاجر ماحمود قزەلى طرفىندىن قبول ائدىلمىشىدى. گزىب گۇردويو يىرلردن دانىشان تاجر بىر آرا «اۇ اۇزاق دياردا اوج آى گىئجە، اوج آى گوندوز» دىيىنچە حاكىم حىرسەلەندى. چونكى تاجرېن اونو توركە سايا گۇروب اينانيلماز يالانلار سۇيلەدىگىنى سانمىشىدى. تاجر آند ايچەرك سولطان بىلە دئدى: «منە سۇيلەدىگىنى منجىم باشى دا دىنلەسىن. او اينانسا من دە اينانارام، آما او اينانماسا سنە آن آغىر جزا وئره جەيم».

منجىم باشى بيرونى ايدى. چوخ يىر گزمىشىدى، آما اوزاق شىمال اولكەلرېنە گىتمەمىش، اورداكى اقليمى، گىئجە و گوندوزون وضعىتىنى او گونه قەدەركىمسەدن ائشىتمەمىشىدى. تاجرېن دئدىكلرېنى دىنلەيىنچە گۇزلرى گولدى. آلاھا شوکور ائتدى. چونكى اوزون زاماندىن بىر آپاردىغى حسابلامالارا گۇرە قىلدىلارلا گىئجە، آيلارلا گوندوز اولماليىدى. تاجرېن حسابلامالارېنىن دوغرىلۇغونو بىلدىرەن جانلى تانىق كىمى قبول ائتدى. بيرونى نىن تاجرېن دىنلركن سئويندىگىنى گۇروب چالىشان حاكىم:

«نە دىيىرسن، منجىم باشى؟» دىيە سوروشدى.

آدلىم عاليم اۇنچە بىر آلما ايستەدى. بو آلمانى حاكىمە گۇستىرېب آچىقلاماغا

باشلادی. «- افندیم، دونیامیز بو مئیوه کیمی یووارلاق و ایکی طرفی آزجا باتیقدير. حسابلامالار ما گۆره اوز اوخو اطرافیندا ۲۳ دقیقه ۳۷ ثانیه لیک بیر مثیلله دؤنور. بو وضعیتده قطبلر به للی زمانلاردا اوزون مدت گونشی گۆرمه مه لیدیر. او حالدا بو تاجرین دئدی کلری دوغرو دور.»

حاکیم قانع اولموش تاجرده جزادان قورتولموش دو. بو گون بئله مکتبلرده اؤیره تمنلر دونیانین قورولوشونو، ایریلیگینی گؤستمک اوچون آلمان، یاخود پورتاغالدان، استفاده ائدی لر. یئر کۆره سینی بیر آلمانیا بنزه دیر لر. فقط بیرونی دن اؤنجه بو بنزه مه نی هئچ کیم آپار ما میشدی.

تاریخین گندیشینی ده ییشدیره ن تورک بویلاری.

اوغوزلار

اوغوزلار، اوغوزخانین (مه ته نین) اداره سی آلتیندا توپلانیب سیاسی بیرلیک قوران تورک بویلارینین عمومی آدیدیر. اونجه «بوز - اوخ» لار و «اوچ - اوخلار» آدیلا ایکی بویوک قورویا، سونرادا اوغوزخانین آلتی اوغلونون اطرافیندا یاریم قورویلا آیریلیمیشدیلا. فقط اوغوزلارین کۆکونو بو شکیلده، بیر - ایکی پاراقیرافلا آچیقلاماق اولاسی دئییل دیر. چونکی «اوغوز» دئییمی تورکلرین مهم بیر بۆلومونو آنلاداراق، بوتون تورک بویلارینین «سیاسی بیرلیگینی» ده آنلاتماقدادیر. اونون اوچون ده بویوک آسیا هون خاقانلیغیندان بری بوتون تورک دؤولترینی «اوغوز» یادا «اوغور» سایا بیلهریک.

اوغوز آدی

اوغوز «اوخ» کلمه سینین جمعی دیر. آن اسکی تورکجه ده جمع اکی «ز» سسی نین آرتیلماسی ایله وئرلیردی. اوغوز «اوخ» کلمه سینه «ر» نین آرتیریلماسی ایله آرایا چیخمش، «اوخ - وز» اولموش و زامان کئچدیکجه اوغوز شکلینده سؤیله نیلمیشدیر. بونا گؤره «اوغوز» اوخلار آنلامینی یشتیریر. «اوغوز» ایسه «قبیله یاخود بوی» آنلامیندا ایشله نیردی.

فقط بو بویون «اوخ» اول بیلمه سی اوچون اونون بیر سیاسی قورولوشا باغلی اولماسی گره کلی ایدی. اسکی ده ن تورکلرده یای ایله آتیلان اوخ باغلیلیق رمزی، یادا سمبولو اولاراق ایشله نیردی. اسکی هون (کون) کلمه سی نئجه گوجلو، قوه تلی معنایی داشییرسا، اوغوزدا ائله جه «ساغلام، محکم، گوجلو» معنالاری داشییردی. اوغوز دئییمینین تورک بویلاریندان بیر بۆلومونون قورپدوغو سیاسی بیرلیک معناسیندا ایشله ندیگینی سؤیله میشدیک. بونا گؤره بو دئییم، یادا آد تورکلردن آیری بیر زومره نی دئییل، سیاسی بیر قورولوش حالیندا بیرلشن بوتون تورک «اوخ»

لارىنى، يعنى بويلارىنى گۇستىرىر. سلجوقلۇلار دۇولتىنىن قۇرولماسىندان سۇنرا اۇغوز طايفى ادى كىمى «تورکمن» طايفى ادى ايله ياناشى، سىنونىم معنادا سۇيله ندى. اۇغوز ادىنا اىلك دۇنه يىنى سنى كىتابه لرىندە توش گلىنىر. عرب قايناقلارى «اۇغوز» سۇزونو «قۇز» هر دندە «اوز» شكلىندە، روس قايناقلارى ايسه «توركى» (تورک) شكلىندە سۇيله يىردىلر.

بىرىنجى گۇى تورک خاقانلىغى ۶۳۰ - جى اىلدە بىر تنزل دۇورونه باشلادىغى زامان تولا - سئلئقا بۇلگه سىندە ياشايان تورک بۇيلارىندان دۇققوزو (دۇققوز اۇغوزلار) بىرلشەرك بىر خاقانلىق قورموشدولار. بوندان سۇنرا، اۇزلىكله ۱۱ گۇى تورک خاقانلىغىنىن قۇرولماسىندان سۇنرا اۇغوز ادىيلا تانىنان تورک بۇيلارى بونلار اۇلدو. فقط داها اۇنجه ده دئدىگمىزكىمى، سىياسى قۇرولوش حالىندا بىرلشن توركلر اۇزلىرىنه اوچ اۇغوز، آلتى اۇغوز، دوققوز اۇغوز، اۇتوز اۇغوز... كىمى ادىلار وئرمىشدىلر.

اۇغوز كۇچلرى

دوققوز اۇغوزلار ۱۱ گۇى تورک خاقانلىغى قورولدوقدان سۇنرادا مستقىل لىكلرىنى قوروماق اىستەدىلر و اىلتەرىش كاغانا (خاقانا) «دوققوز اۇغوز ائلى اوز ائلىم اىدى» دئىير، يعنى اۇنلار بىر ايرى بىر ملته، ايرى بىر سۇى اولمادىغىنى، اۇز اۇرولارىندان اۇلدوقلارىنى آچىقلاير.

اىلتەرىش خاقان و تۇن يوكوك تابع لىيىندەكى تورک بىرلىكلرى ۶۸۲ - جى اىلدە اۇغوزلارى مغلوبىته اوغراتدىلار و خاقانلىغا تابع ائتدىلر. فقط كاپقان خاقان زامانىندا اۇغوزلار يىنه باش قالدىردى. بو دۇنه بىلگه و كول تكىن قارداشلار طرفىندىن چوخ چتىن بىر ساواش نتيجه سىندە مغلوب ائىلدىلر.

۱۱ گۇى تورک خاقانلىغىنىن يىرىنى اويغور خاقانلىغى توتدوغو زامان اھالىنىن مهم بىر بۇلومونو يىنه بو اۇغوزلار تشكىل ائتدىردى. اۇغوز بۇيلارى بو دۇنه تاتار بويلارى ايله بىرلشەرك اۇيغورلارا قارشى چىخدىلار و اۇنلارى دا اۇيغور تشكىنى مۇىن چۇر مغلوب ائتدى.

بو مغلوبىتدن سۇنرا اۇغوز بويلارى غربه دۇغرو كۇچمه يه باشلادىلار. بو كۇچ

IX عصرین اورتالارینا قەدەر داوام ائتدی. اوتوکن دەکی اویغور تورک خاقانلیغی دا داغیلدیقدان سونرا اوغوز کۆچلری یئنی دن باشلاندى. سونرادان گله نلر اونجه گئدهن سۇيداشلار ييلا تاپيشيب بيرلشيريديلر.

اوغوز دؤولتى

اوغوزلار، یعنی بو آد آلتیندا بیرلشن تورک بۇیلاری فاراب (قاراچۇق)، سایرام شەرلری اطرافیندا و سیر دریا چۇللرینده بیر دۇولت قوراجاق قەدەر چۇخالدییلار. قاراچۇق داغلاریندان خزر دەنیزینە قەدەر اوزانان بۇلگه لرە آرتیق اۇنلار حاکیم ایدی و بو بۇلگه یە اوغوز چۇلو دئییلیردی. بورادا قاراچۇق، یئنی کند، جهند، سوغناق، کارناق، سودکند، بارچینلیق کند کیمی شەرلردە سالمیشدییلار.

آرتان، شەرلر سالان اوغوزلار X عصرین اورتالارینا یاخین بیر دۇولت قوردولار. بو دۇولت «اوغوز دۇولتی» و یا «یابقو دۇولتی» آدی ایله تانینیر. دۇولتین قیشلاق اۇزه گی یئنی کند ایدی. باشدا بیر یابقو (حاکیم) اولور، اۇنون کۆمکچی سی اولان باش بوغ ایسه «کول - اثرکین» آدی داشییردی. اوردونون باشیندا ایسه بیر سوباشی* فقط سونراکی یوز ایللردە، مثلاً عثمانییلاردا سوباشی (مین باشی - رتبه سینە اویغون گلیردی) دوروردو.

اوغوزلار اوغوز آدینی تورکلرین عمومی آدی کیمی ایشله تمه یە داوام ائتدییلر، آما بو دئییمله بیرگه «تورک - من»** آدینی دا ایشله تمه یە باشلادییلار. تورک من آدی دا ائتنیک دئییل، سیاسی بیر اۇزه للیک داشییردی. اسلامی قبول ائتدیکن سونرا اسلام اولکه لرینده داها چوخ «تورکمن» آدیلا تانینماغا باشلادییلار.

اوغوز بۇیلارینین بیرلشهرک قوردوقلاری دۇولته قوروجوسونون، یادا بۇیلاریندان بیرینین آدی وئريلمه میشدی. بۇ آدی دۇولت آدی کیمی گۇتورولسه ایدی، بیرلیک سارسیلا بیله ردی. هونلار زامانیندا «یابقو» بۇیوک خاقان، یعنی

* (سو - عسگر، اوردو؛ سو - بی سوبای؛ سو - باشی - اوردونون باشی)

** تورک - من = تورکمان

امپراتور معناسىنى داشىيىردى. زامان كىچىدىكجە بو آد «كرال» و يا «خان» معناسىنى آلدى. اۇغوزلار قوردوقلارى دۇولتەدە، دۇولتىن باشچى سىنادا «يابقو» دئىيردىلر. اونون اوچون قوردوقلارى دۇولتە «يابقو دۇولتى» دئىيلير. بو اۇغوزلارى هونلارا باغلايىر، بئلهجە هونلارن اۇغوز سۇيوندان، داها دۇغروسو، اۇغوزلارن هون سۇيوندان اۇلدوغو گۇستىرير.

اۇغوزلارن ۲۴ بۇيو

يابقو دۇولتى اۇغوزلارى اصل آتالارنن اۇغوز خانى (مەتە) اولدوغونو اۇنوتمامىشىدىلار. بو دۇورودە (يابقو دۇولتى دۇرونده) «بۇزاوخلار» و «اوچ اوخلار» آدىلا اۇنجه ايكى قولا آيرىلدىلار و تشكىلاتلاندىلار. دئيهجە يىمىزكىمى اۇغوز خان گىنىش اۇلكەسىنى اۇغوزلار آراسىندا بۇلوشدورمك اوچون دوزەلتىدى قىرخ گون، قىرخ گىجە داوام ائدەن بۇيوك شولندە ساغ يانا بۇز اۇخلارى، سۇل يانا اوچ اۇخلارى اۇتورتىموشدور... گون، آى و اۇلدوز آدى اۇغلانلارنا بوز اوخلارن اداره چىلىيىنى وئردى و اۇنلارى شرقة گۇندەردى. گۇى، داغ و دەنىز آدى اۇغلانلارنا «اوچ اوخلارن» حاكىمىتىنى وئردى و اۇنلارى دا غربە گۇندەردى. بۇنلارن عايەلرئىندن اۇلان بۇيلار چۇخالاراق آيرى - آيرى بۇيلارا چئورىلدىلر. هر بىرىنن دۇرد اۇغلو واردى و بونلاردان گلن بۇيلار آشاغىداكى لارىدىر. (جدوله باخ!)

- گون خان اۇغوللارى: قايى، بايات، آلكاراولى (Alkaravli)، قارا ائولى.

- آى خان اۇغوللارى: يازىر، دۇيەر، دۇدۇرغا، ياپارلى.

- اۇلدوزخان اۇغوللارى: اوشار، قىزىق: بى - دىلى، كاركىن.

- گۇى خان اۇغوللارى: بايىندىر، پىچىننە، چاؤۇلدور، چەبنى.

- داغ خان اۇغوللارى: سالور، ائيمور، آلايۇنتلى (Alayuntli)، اورە گىر.

- دەنىزخان اۇغوللارى: يىغدىر، بوقدوز، يىوا، كىنىك (Kinik).

يابقو دۇولتى ۱۰۰۰ - جى ايلردە يىخىلدى. حاكىمىت يىنە اۇغوز سۇيوندان گلەن سلجوقلولا كىچەجكدى. بوندان سۇنرا يابقو دۇولتىنن اۇغوزلارى داغىلدىلار. بىرئولومو(اۇزلار) شرقى آروپا دوزەنلىك لرئىنە گىتدى. داها سىخ

کؤتله لر ایسه ماوراءالنهره ائدیلهر. آز بیر بؤلوموده یئرلرینده قالدیلهر. بونلار خزر دینیزین شرقینده قاراجوق داغلاری بؤلگه سینده، سیر - دریا قیراقلاریندا، قارقوم و مانقیشلاقتا یاشاییردیلهرکی، بو گون بورالار تورکمینیستان توپراقلاریندادیر. تورکمینیستان اولوسو (تورکمنلر) اوغوزلارین نسلینده ندیلهر.

خاقانلیق (امپراتورلوق) قوران بویلار

اوغوزلار چوخلو تورک بویلارینین بیرلشمه سیندن میدانا گلدیلهرکی اوچون تورکلرین سایبی آن چوخ اولان زومره سیننی تشکیل ائدیلهر. اونجه کی بؤلمه لرده گوردویوموزکیمی، «اوغوزلار» دا «اوغورلار» دان باشقا بیر شئی دئییل دیر. فقط غریبه اثرکن گلنلرین دیلینده «ز» حرفینین یئرینی «ر» حرفی آلمیش، «اوغوز» کلمه سی «اوغور» اولموشدور.

اوغوزلارین VII عصردن اعتباراً فقط بو آدلا تانینان قورویلهرکی تورک بویلاری آراسیندا اوستون بیر موقع قازاندىلار. بونلار XI عصردن اعتباراً اورتا و یاخین شرقه آخاراق ایران، آنادولو و سوریانی اله کئچیردیلهر، میصیر، شیمالی آفریقا، بالکانلار و ویانایا قدهر اورتا اوروپایا حاکیم اولانلار یئنه بو اوغولاردی. قوردوقلاری دؤولتلری سایدیغیمیز زامان بو تورک بویلارینین تاریخین گئدیشینی نئجه ده ده ییشدیلهرکی داها یاخشی آنلاشیلاجاق. اولارین قوردوغو دؤولتلر بونلاردیر: بویوک سلجوقلو خاقانلیقی، سلجوقلو دؤولتلری، تورکمن بی لیکلری، آتابی لیکلر، قارا قویونلو و آغ قویونلو دؤولتلری، رامازان اوغوللاری، ذوالقادرلر، ایراندا صفوی، اوشار قاجار خانیدانلاری، آنادولو بی لیکلری، عثمانلی امپراتورلوغو و نهایت تورکییه جمهوریتی و ۲۰-۱۹۱۸ ده ایکی ایلیک قورولان آذربایجان جمهوریتی.

اوغوزلارین کؤکونون هون تورکلرینه باغلاندىغینی سؤیله میشدیک. سوسیال مدنی حیاتلاریندا داها چوخ گوی تورک خاقانلیغی مدنیتینین عنعنه لرینی و ده یئرلرینی یاراتمیشدیلهر. بوگون آنادولودا و تورکلرین یایلدىغی باشقا بؤلگه لرده یاشایان بوجور عنعنه لر هئچ ده آز دئییل. آنادولودا اوغوز بویلارینین آدینی داشییان یئرلر چوخدور.

اوغوزلارین بىر قولو اولان اوغورلارین مدنیتىنى اۇنجهكى بۇلمه لرده
وئرمىشدىك. اوغوزلارین داها سۇنرا قوردوقلارى دۇولت لرىن مدنیتلىرى اۇز
بۇلمه سینده وئریله جک.

بۈيۈك سلجوقلو خاقانلىغى

XI عصرده دونيا خاقانلىغى قوران سلجوقلار آنادولونو توركلرين ايكىنجى آنايوردو اتدیلر.

سلجوق سوباشى

اوغوز «يابقو» دۇولتینده اوردو باشچى سينا سوباشى دئیلدییینی سؤیله میشدیک. ائله جهده بو دۇولت زامانیندا اوغوزلارین ۲۴ بویا آیریلدیغینی بیلیریک.

يابقو دۇولتینین سوباشیلیق (بۈيۈك باشچى) وظیفه سینی کینیک بویونون بی لری آپاریر، بو روتبه نی، ارثی اولاراق اللرینده ساخلا ییردی لار IX عصرین سونلاریندا و X عصرین باشلانغیچیندا اوغوز دۇولتینین سوباشیسی کینیک بویونون به یی دوکاک بی ایدی. دوکاک بی خزر چؤللرینده یاشایان بوتون تورک بوی لاری آراسیندا تئمیر یالیق (دمیر نیلی) لقبی ایله تانینیردی. دوغرو دانددا دمیر کیمی قووتلی، اؤزونه گوه نین و لیاقتلی بیر انساندی. یای ایسه قدیم تورک لرده حاکمیت سمبولو ایدی. اونون افسانه وی تورک حاکیمی آلپ ارتونقانی سویوندان اولدوغونو سؤیله یین تاریخچی لرده واردیر. (بونلاردان بیری توغرو ل بی یین وزیرى ابن حاسسول دیر.)

X عصرین باشلانغیچیندا دوغولان و دوکاک بی اولدویو زامان هله ۱۸ - ۱۷ یاشیندا اولان اوغلو سلجوق بی یابقونون یانیندا قوللوق آلدی و یئتیشدی سۇنرا ایسه یابقو اوغوزلارینا سوباشی اولدو. بیر مدت سۇنرا یابقو ایله آراسی ده یین سلجوق بی اؤزونه تابع اوغوز کوتله لر ایله آرال گؤلونه دوغرو کؤچ اتدی. اؤز لری ایله چوخلو آت، ده وه یا قویون و مال - قارادا آپاردیلار. بو کؤچون اصل سببی یئردارلیغی و اوتلاق چاتیشما مازلیغی ایدی.

سلجوق بی ۹۶۰ - جی ایللرده سیر دریا چایی قیراغیندا یئنی بیر اوغوز شهری اولان

جندە گلدى. اوندان اول كۆچ ائتمىش مسلمان توركلردە بورادا ياشايدىلار. سلجوق بى ين توركلرلە دىگر اسلام اۆلكه لرى آراسىندا بىر سرحد تشكيل ائدەن جندە گلەسى تارىخدە مەم بىر چاغىن باشلانغىچى سايلىر.

سلجوق بى مسلمان اولور و اۆز دۆولتىنى قۇرور

سلجوق بى بو يىنى بۆلگەنن سىياسى و سوسىال شرايطىنى قىمت لندىرەرك اۆزونه تابع اوغوزلارلا بىرلىكدە مسلمان اولدو. بوخارا و خارزم كىمى ياخىن اسلام اۆلكه لرىندە دىن خادىملرى چاغىردى. بئله لىكلە توركمن آدىلادا تانىنان تورك كوتلەسى سىياسى و سوسىال باخىمدان يىنى بىر شىخسىت قازانمىش اولدو. آرتىق او، اسلامىت اوچون جهادا حاضىر بىر غازى اىدى. نئجەكى، اوغوز يابقوسونون مأمورلارى جند شەرىنە اىللىك وئركى آماق اوچون گلدىكلرى زامان «من كافىرلرە خراج وئرمەرم» دئىه اونلارى اوزاقلاشدىرمىشىدى. دوغروداندا اوغوز يابقوسو هله مسلمانلىغى قبول ائتمەمىشىدى.

سلجوق بى بوندان سۇنرا اسلامىتى يايماق اوچون مبارزەيە باشلادى. اوغوز دۆولتىنە قارشى آپاردىغى چارپىشمالاردان اىكى مەم فايداگۇروردو. بىرىنجى فايدا مسلمان اوغوزلارن اونا قارىشماسى و ساواشلاردا قوللوق آلماسى اولدو. اىكىنجى فايدا ايسە جند شەرى و اطرافىندا يابقونون نفوذونو سارسىداراق اۆز مستقىللىيىنى اعلان ائتمەسى اىدى. قونشو دۆولتلردە اونون مستقىللىيىنى تانىدىلار. بو سلجوقلر دۆولتىن قورولماسى دئمك اىدى. هله لىك كىچىجىك بىر دۆولت اىدى و تام مستقىل سايىلابىلمزدى.

بو زامان تورك قاراخانلى دۆولتى ايله سامانى دۆولتى محاربه وضعىتىندە ايدىلر. سامانى دۆولتى سلجوق بى دن ياردىم اىستەدى. سلجوق بى ين هم يىنى توپراقلارا احتىياجى هم دە بۆيوك تورك خاقانلىغىندا گۇزو واردى. اوغلو آرسلان بى ين كوماندىلىغى آلتىندا گۇندەردىيى قوولر سايەسىندە سامانى دۆولتى قاراخانلىلارلا غالب گلدى. بونون نئجەسى و قارشىلىغى كىمى بوخارا - سمرقند آراسىندا نور قصبەسى ياخىنلىغىندا بىر بۆلگە يوردلوق كىمى سلجوقلورلارلا وئرىلدى.

ايندى سلجوقلو دۇولتى بىر ياندا قاراخانلى تورك دۇولتى، او بىرى طرفده سامانى دۇولتى اولماق اوزره ايكي بۇيوك دۇولت آراسيندا يتر آلميش اولوردو و هله ليك بونونلا كيفايت لنمه يه مجبور ايدى. سلجوقلولار بوتون فرصتلىرى قيمت لنديره رك ايكي دۇولتله علاقه لرينى نىظاما سالد يلار.

قاراخانلىلار ۹۹۲ - جى ايلده سامانىلرين پايتاختى بوخارانى ضبط اثديلر. سامانىلر بۇلگه يه، يعنى ماوراءالنهره، آنجاق اوغوز دۇولتلىرىنين كۇمه يى ايله تكرر حاكيم اولاييلرديلر. فقط آرتيق سامانى دۇولتئينده اطاعت سيزليك و قارشىقلىق آرتيردى. بوندان قزنه تورك دۇولتى ده فايدالانماق ايسته دى. چونكى يىنى قزنه تورك دۇولتى هله سامانىلره تابع ايدى و بوندان قورتارماق اوچون فرصت گودوردو.

سامانى دۇولتى، بۇيوك خاقانلىغى الينده ساخلايان قووه تلى قاراخانلى دۇولتى ايله، گئتديكجه قووه تله نن سلجوق و قزنه تورك دۇولتلىرى آراسيندا يوخ اولماغا محكوم ايدى. تورك دۇولتلىرى ده بۇيوك خاقانلىق اوغروندا بىر - بىرى ايله مبارزه يه باشلاميشديلار سلجوقلولار تورپاقلاريني ايتيرمه مك اوچون بۇيوك مبارزه آپارديلار و ياواش - ياواش اوز اوستونلوكلرينى قبول اثديرديلر.

سلجوق بى ۱۰۰۹ - جو ايلده ۱۰۰ ياشلاريندا اولدويو زمان دۇولتى ياخشىجا تشكيلاتلانميش، سلجوقلو خاقانلىغى نى و ديگر سلجوقلو دۇولتلىرىنين تمل لرى قويولموشدو.

سلجوق بى ين دۇرد اوغلو واردى: ميكاييل، آرسلان، يوسف و موسى. آن بۇيوك اوغلو ميكاييل آتاسى حياتدا ايكن بىر ساواشدا (۹۹۸ ده) اولموشدو. اونون اوغوللارى چاغرى و توغرولو بابالارى سلجوق بى بۇيوتموشدو. ايكينجى اوغلو آرسلان «يابقو» آدى ايله حاكميتى آلدى. «يينال» آدى ايله يىنى دۇولتده قوللوق آلان اوچونجو اوغلو يوسف ده اثركن اولموشدو. آرسلانين كۇمكچيسى وظيفه سينده اولان دۇردونجو اوغلو موسى آرسلان اولدوكدن سۇنرا يابقو اولدو و اوزون بىر عۇمور سورهرك ۱۰۶۶ - جى ايله قدهر ياشادى. فقط يابقو اولراق آنيلماسينا گۇره اوزون مدت بو مقامدا قالماميشدى. ۴ ايل يابقولوق اثديكدن سۇنرا يىرىنى (يابقولوغو) قارداشى اوغلونا وئرميشدى.

چاغری و توغرول قارداشلاری

سلجوق بی اۆلدویو زامان نوه لری چاغری و توغرول بی لر ۲۱ - ۱۷ یاشلاریندا ایدیلر و دؤولت حاکمیتینده بی وظیفه سینی داشیییردیلار.

سلجوقلو عایله سینه منسوب اولان بی لر یثنی یابقو آرسلان به یه باغلی ایدیلر. آما بونلارین تابعلیک لرینده کی قوه لرله و قارشیشدیکلاری وضعیته گۆره سرست حرکت ائدیردیلر. بونلارین آرا - سیراکۆمک ائتمه لرینه باخمایاراق سامانی دؤولتی قاراخانلیلار مغلوب اولدو. غرب قاراخانلیلاری بوخارا - سمرقند بۆلگه سینی اله کئچیردیلر. ایندی سلجوق بی لری گوجلو قاراخانلیلارلا قارشی - قارشیا دورموشدولار و اوسته لیک قاراخانلیلار قزنه لیلرله ده دیل تاپمیشدیrlار.

غرب قاراخانلیلاری سلجوقلولاردان چکینیردیلر. بیر یاندان قوه لریندن فایدالانماق اوچون اولاری اۆزلرینه طرف چکمک ایسته ییردیلر، آما بیر یاندان دا اولارلا بئل باغلاماق ایسته مه ییردیلر. قارشیلیقلی اینامسیزلیق، گئت - گئده آرتدی و قارشیشما قاچیلماز اولدو.

توغرول و چاغری قارداشلار بو قارشیشمادان اۆنجه شرقی قاراخانلی حۆکمداری بوغراخانا مراجعت ائده رک اولارین طرفینی ساخلاماسینی ایسته دیلر. سؤنرا دا بو غراخانین دیله گینه عمل ائده رک تالاس بۆلگه سینه گئتدیلر. چونکی اولدوقلاری یئر اولارلا دارلیق ائدیردی.

بوغراخان دا سلجوقلولاردان چکینیردی. چونکی سلجوقلولارین خاقانلیق آرزوسوندا اولدوقلارینی بیلیردی. اونون اوچون آرالارینداکی بیر آنلاشمازلیغی بهانه ائده رک توغرول به یی دوستاق ائتدی.

توغرول بی یین قارداشی چاغری بی (چاقیر بی ده دئییلیر) شدتلی بیر باسقیندا بو غراخانین قوه لرینی مغلوب ائتدی بعضی باشچی لارینی اسیر آلدی و قارداشی توغرول به یی قورتاردی.

توغرول و چاغری بی لر تالاسدان یئنه ده ماوراءالنهره، بوخارا طرفلرینه دؤندوکلری زامان بورا غربی قاراخانلی عایله سیندن علی تکینی حاکمیتینه کئچمیشدی. علی تکین بیر یاندان حربی گوجلنه سلجوق اوغوللارینا قارشی چیخدی، او بیر یاندان تورکوستانداکی ملیکلره و سولطانلارلا مکتوبلار یازاراق

كۆمك ايستەدى.

بىر ياندان بو سىياسى تضييقلر، باشقا طرفدن يئر دارلىغى و اوتلاق چاتيشمازلىغى اوزوندن سلجوقلولار اوزلرينه داها گئنىش بىر يئر اختارماق اوچون آنادولوييا دوغرو آخين ائتمه يه مجبور اولدولار.

«يئل كيمى اوچان آتلار اوستونده اوزون ساچلى توركمنلر»

توغرول و چاغرى بى لر عين ايله گۆى تورك باشچى لارى بيلگه و كول تئگين قارداشلارى كيمى حركت ائيدرديلر. تام بىر همرايلىك ايچينده ايديلر. آرالاريندا نىفاق سالانلارى سايماديلار. بۇيوك قارداش چاغرى بى كول تيگين كيمى تايىسىز - برابرسىز بىر دۇيوشچو، كيچىك قارداش توغرول بى ايسه سىياسى دوخا ييبه سى ايدى. ايكى قارداش باشچىلىق ائىدىكلرى اوغوز - توركمن بويلارى اوچون غريده گئنىش اولچوده بىر كشفيات سفرى ائتمك قرارينا گلديلر. توغرول بى خالقى باسقينا معروض قالماياجاغى چؤللوك تورپاقلارا آپاردى. چاغرى بى ايسه اوچ مين نفرلىك آتلى قووه سىيله آنادولوييا دوغرو يورودو. قزنه ليلر حاكميتى آلتيندا اولان خوراسان و آذربايجان اوزه ريندهن كئچهرك، بورالاردا ايلنمه دن بيزانسىن شرقى ايالتى اولان وان گؤللو اطرافينا يئتيشدى. بورادا اثرمنى واسپوراقان كرالليغىنين قوشونونو داغيتدى و تورپاقلاريني اشغال ائتى.

او دۇورون قايناقلاريندا بيزانسىن شرقى ايالتلرينده گۇرونن چاغرى بى ين آتليلاريندان «يئل كيمى اوچان آتلار اوستونده اوزون ساچلى يايلى و ميزراقلى توركمنلر...» دئيه سوز آچيلير.

چاغرى بى وان دولايلا ريني اله كئچيرديكدن سۇنرا شيمالا يۇنه لىدى. بورادا گورجو اوردوسو اونونلا چارپيشماغا جسارت ائتمه يهرك گئرى چكىلدى. اوندان شيمالدا يئرلەشن اثرمنى آنى كراللىغى چاغرى بى ين قارشىسىنى آلماغا چاليشدى. فقط چاغرى بى آز سايلى، آما يئل قانادلى آتليلار ييلا زنگين چؤللوك تاكتيكاسى ايشله دهرك آنى كراللىغى سركرده سى باساک پهله ووينين چوخ سايلى اوردوسونو داغيتدى. بو دۇيوشده پهله وونى اولدورولدى. بوندان سۇنرا شرقى آنادولو بۇلگه سينده يئرلەشن اثرمنيلر بيزانسىن حاكميتى آلتيندا اولان اورتا آنادولوييا

كۆچدولر.

چاغرى بى ائرمىنى و گورجو مملكتلرينده بىر مدت قالدىقدان سۇنرا ۱۰۲۱ - جى ايلده ماوراءالنهرده كى قارداشى توغرىل بى يىن يانينا قايتدى. بو جور باشا چاتان كشفييات سفرينده يورد ائده بيله جكلرى بۇلگه نى معين لشديرميش اولدولار. آرتيق توركم نرين آماجى آنادولو اولاجاقدى.

آرسلان يابقويا قورولان اويون

سلجوق بى اولدوكدن سۇنرا ايكىنجى اوغلو آرسلان بى يىن يابقو اولدوغونو سۇيله ميشدىك. آرسلان يابقودا ماوراءالنهرده دار بىر توپراقلاردا اولوردو. آما مووقعيني گئتديكجه قووه تلنديرمكده ايدى. چونكى قاراخانليار آراسيندا ايچهرى چكيشمه باشلاميشدى. اولو خاقان يوسف قدير خاننا قارشى عصيان ائده ن قارداشى على تيگين اولو خاقانليغا گۆز تيكميشدى بو وضعيته آرسلان يوسف قارداشلارينين تابع ليينده كى اوغوز توپراقلاريني اشغال ائتميش على تيگينه قارشى اولو خاقان يوسف قدير خاننا طرف چيخدى. ديگر طرفدن قزنه ليلر على تيگينه قارشى اولو خاقانلا بىرلشديلر.

فقط هم قزنه ليلر همده قاراخانليار سلجوقلورلارين گئتديكجه قووه تلنمه سيندن ناراحاتلىق دويوردولار.

آرسلان يابقونون تابع ليينده اون مينلرله توركم ن آتلى واردى. چاغرى بى ايسه قزنه لى توپراقلاريندان كئچهرىك آنادولوى اوغورلا نتيجه له شن باسقونلار ائتميش، سلجوقلورلارين نفوذونو آرتيرميشدى. اوسته ليك سلجوقلورلار بىر - بىرينين طرفيني ساخلا بىرديلار.

بو وضعيتى ده يرلنديره ن يوسف قديرخان ماحمود قزنه لى ايله گۆروشمك ايسته دى. ايكى تورك حؤكمدارى ۱۰۲۵ - جى ايلده سمرقند ياخينليغيندا گۆروشدولر. «ماوراءالنهر گۆروشو» آدلانان بو ساحه ده قديرخان سلجوقلورلارين قزنه لى دؤولتى اوچونده بؤيوك بىر تهلوكه اولدوغونو سۇيله دى و سولطان ماحمود دان سلجوقلورلارين ماوراءالنهردن اوزاقلاشديريلماسيني و يا ضررسيز حالا گتيريلمه سيني خواهيش ائتدى. ماحمود قزنه لى ده عيني فيكىرده يدى. اونون اوزو

ھىند سەفرىنە چىخاچاقىدى و او زامان سلجوقلۇلار يىن اۆلكەسىنە ھجوم ائدە جەببىندن قورخوردو. اونون اوچون بئله بىر حىلە دوشوندو. مەھم پىروبلەم لىرى حل ائتمەك اوچون گۇرۇشمەك و گوىا اۆزوايىلە دانىشماق اوچون آرسلان يابقونو سمرقندە دعوت ائتدى. سمرقندە گلەن آرسلان يابقونو حىلەايىلە توتدوردو و ھىندىستانا سورگون ائتدى. بورادا بىر قالايا سالىنان آرسلان يابقو ۷ ايل سۇنرا (۱۰۳۲ - جى ايلدە) اۆلدو.

آرسلان يابقونون توتولماسىندان سۇنرا، اونا تابع اولان توركىمىنلر بىر مدت باشسىز قالدى و بىر قىسمى داغلىدى. چاغرى و توغرىل بى بونلارى بىر يىرە توپلاماق و اۆز توركىمىنلرىنە قاتماق اوچون چالىشىدىلار. بو آرادا ۴۰۰۰ اتودن عىبارت بىر قورۇپ، قىزەلىلرىن اجازەسىيىلە خوراسانىن چىشىدىلى يىرلىرىنە كىچىدىلر. بونلاردان بۇيۇك بىر قورۇپ اۆز باشچىلارىنىن تابع لىيىندە عىراقا كىتدى و بوندان سۇنرا عىراق توركىمىنلىرى كىمى تانىدىلار. باشقالارىدا آنادولوىا و اورادان آذربايجانا كىچىدىلر.

ماحمود قىزەلىنىن آرسلان يابقونو حىلەايىلە توتدورماسىنى و ھىندىستانا سورگون ائتمەسىنى توغرىل و چاغرى قارداشلارلا آرسلان يابقونون اوغوللارى اونوتمادىلار و تام بىر سۇز بىرلىيى ايلە اۆچ آلمانغا قىرار وئردىلر. فقط دۇورون آن گوجلو دۇولتى اولان قىزەلىلرلە آچىق بىر دۇيوش آپاراجاق حالدا دىيىلدىلر. سلجوقلۇلار آراسىندا توغرىل و چاغرى بى لىر آرتىق اۆن پىلاندا ايدىلر. توركىمىنلرىن حاكىمىتى اونلارىن لىندە ايدى. فقط عنعنە و تشكىلات شىرطلرىنە اويغون اولاراق عمى لىرى موسى بەيى يابقو سىچىدىلر.

على تىگىن يىن قىسقىر تىمالارى

اولو خاقانا اطاعت سىزلىك ائدەن و اوز دۇولتىنى قوران على تىگىن سلجوقلۇلارىن بىرلشمە سىندىن، گوجلنمەسىندىن ناراحات اولوردو. ماحمود قىزەلى اولو خاقان قدىر خانلا گۇرۇشمەك اوچون ماوراءالنهرە گلدىيى زامان بوخارادان قاچمىش، آما سولطان كىتدىكدن سۇنرا يىشە قايداراق حاكىمىتىنى داوام ائتدىر مېشىدى.

على تىگىن توغرىل و چاغرى قارداشلارلا ائلچىلر گۇندە رەرك قاراخانلى دۇولتى اىچىندە آرسلان يابقونون يىرىنى توتمالارىنى و بو اۆلكەنى اورتاق آپارما تىكلىفنىنى

ايرهلى سورموشدو. آما بو بير حيله ايدى و چاغرى و توغرول قارداشلار اؤنه ريسىنى رد ائتديلر. على تيگين بو دؤنه سلجوقلو عايله سىندن اولانلارى بير - بيرينه دوشمن ائتمك يولونو آرماغا باشلادى. موسى ياقونون اوغلو يوسفه گئيش توپراقلار وئرهرك اونو توركمنلرين ياقوسو ائتمك ايستهدى. يوسف طرفىندن ده رد ائيدلىدى. بونا گؤره على تيگين بير باسقينا يوسفى اولدوردو. باسقيني حياتا كئچيره قاراخانلى باشچيسى آلپ قارا ايدى. چاغرى و توغرول قارداشلارى ايله موسى ياقو بونا قارشى شدتلى بير باسقين حاضيرلاديلار. قاراخانلى اوردوسونو باسيب آلپ قارانى اولدوردولر.

فقط چوخ كئچمه دن على تيگين بوتون قووه لرىنى توپلادى، دؤرد طرفدن هجومه كئچهرك سلجوقلولارا آغير داربالار ائنديردى. بونا گؤره سلجوقلولار خارزومه چكىلمه يه مجبور اولدولار و قزنه ليليرين واليسى آلتين تاشين گؤستردى بؤلگه ده يئرلشديلر.

بو زامان قزنه سولطانى ماحمود اولموش، يئرينه اوغلو مسعود كئچميشدى (۱۰۳۰). بو تاريخدن اعتباراً قزنه ليليرين سياستينده مهم ديشيكليلكلر باش وئردى. سولطان مسعود آلتين تاشا على تيگينه قارشى يوروش حاضيرلاماغي تاپشirdى. فقط آلتين تاش اوگونلرده اولدو. سولطان اونون يئرينه اوغلو هارونو تعيين ائتدى. على تيگين قزنه تهلوكه سينه قارشى سلجوقلولارا ياخين لاشماغا مجبور اولدو. سلجوقلولار نه يين باهاسينا اولورسا، اولسون، مستقىل بير دؤولت قورماق ايسته يير، بونون اوچون هر فرصتن استفاده ائتمه يه چاليشirdيلار. اونون اوچون ده دوشمنليكلىرىنى اونو تمادىقلارى على تيگين له يوموشاق داورانديلار.

ديگر ياندا خارزم واليسى هارون ۱۰۳۴ - جى ايلين يازيندا اعتباراً مستقىل ليك اوغروندا قزنه ليله قارشى وئروشماغا باشلاميشدى. هاروندا آتاسى كيمي سلجوقلولارلا ياخشى مناسبتده ايدى. آتاسى اونلارى خارزم بؤلگه سينده يئرلشدirdى اوچون سلجوقلولار اونو مدافعه ائتديلر. آما سلجوقلولارين اصل آماجى يوخاريدادا دئديمىز كيمي تام مستقىل بير دؤولت قورماق ايدى.

ايندى آن گوجلر رقيب اولان قزنه لى دؤولتينه قارشى اوچلوک اتفاقى باغلانميشدى «قاراخانلار قارشى مستقىللىقنى بيلديره ن على تيگين ين قوردوغو

دؤولت، خارزمدە مستقىللىك اوغروندا دۇيوشن ھارون و سلجوقلو توركمنلىرى.»

قارى دوشمن: شاھ مليك

توغرول و چاغرى قارداشلارلا يابقو اعلان ائتيكلىرى عمى لرى موسانين توركمنلىرى آراسيندا ھمرايلىك (دانيشما) باغليليق سارسيلماز ايدى. سلجوقلولارين بۆيۈك بير امپراتورلوق قورمالاريني تامين ائدەجك ان مهم شرطلردەن بيرى بو دانيشمانين سونونا قدەر داوام ائتمەسى اولاجاقدى.

فقط بو آرادا بير - بيرينين آردينجا ميدانا گلن ايكي اولاي سلجوقلولو لارى چوخ آغير وضعيتدە قويدو: بيرينجى اولاي اوغورلارين بارانلى (قويونلو) بويوندان اولان يئنى - كند يابقوسو على نين اوغلو و جند حاكىمى شاھ مليكين ائتيديى بير باسقين ايدى. شاھ مليكلە سلجوقلو عايلهسى آراسيندا اسكى بير دوشمنچيلىك و قان داعواسى واردى. چؤل يولوندا گيزلينجه كئچن شاھ مليك ۱۰۳۴ - جو ايلين قوريان بايرامى گونو قفيل باسقينلا توركمنلرين ۸ - ۷ مين نفريني اولدوردو و بير چوخونو اسير آلدى. بير خئيلي دە آت الە كئچيردى. ايكينجى اولاي ھمين ايل اولان على تيگينين اوغوللارينين سلجوقلولو لارا قارشى چيخمالارى ايدى.

خوراسانا كوچ

توغرول و چاغرى بي لر بو آغير و چتين وضعيتدن چيخماق اوچون توركمنلريني توپلايب خوراسانا كوچمە يە قرار وئرديلر. ۱۰۳۵ - جى ايلين ماي آيندا قزنەلى دؤولتيندن اذن آلمادان خوراسانا گئتمك اوچون آمو دريا چاييني كئچدیلر. بو راحت بير كوچ اولما ياجاق، قارشىلاشاجاقلارى قزنەلى دستەلرى ايله چارپيشماق زوروندا قالا جاقديلار. لاکين او دؤورده آماجلا رينا چاتماغا اويغون يئر، ائل توتاجاق يئر خوراساندى، خوراسانا حاكىم اولان، ايرانا و بوتون ياخين شرقە حاكىم اولما بيلردى.

توغرول و چاغرى بي لر عمى لرى موسى يابقو، توغرول بي ين آنا بير، آتا آبرى اوگئى قارداشى ابراهيم بيناللا بير يئردە ايديلر و قوولر يئنى بيرلشدير ميشديلر. خوراسان توپراقلاريندا مرو و نسايادوغرو ايرەلە ديكجە اورادا باشسيز قالميش

تورکمنلرده اونلارا قاریشیردیلار. سلجوقلو باشبوغلاری نسیا قدهر بیر انگلله قارشیشامادیلار. بو شهره گلینجه شهرین والی سینه مراجعت ائدهرک اونلارا یئرله شه جکلری تورپاقلار وئرمه سی اوچون سولطانا واسیطه چیلیک ائتمه سینی خواهیش ائتدیلر. بو ایسته ک قزنه سولطانی مسعودو تلاشا سالدی. او آسیلی یاشاماغا دؤزوملری اولمایان ساواشچی اوغوزلارین چوخ کئچمه دن باش قالدیراجاقلارینی، اونا قارشی چیخاجاقلارینی بیلیردی. اونا گؤره نیشاپورا گئدهرک بؤیوک بیر اوردو دوزه لئدی. فیل لرله ده قووه تلندیریلیمیش بو بؤیوک اوردو ایلک باخیشدا بوتون تورکمنیستانی آلاجا قدهر گوجلوایدی. اوردونون باشچیسی بی - توغدی (بی دوغدو) ایدی.

سلجوقلولار خوراسانا گلرکن بو احتمالی دا دویموشدولار و هر آن ساواشا حاضیرایدیلر. فیل لرله گوجلندیریلیمیش قزنه لی اوردوسونو نسا اولاغیندا قارشیلادیلار و دارما-داغین ائتدیلر. ۱۰۳۵ - جی ایل اییونون سون هفته سینده قزنه لیلره قارشی ووروشدا قازانیلان بو ایلک ظفر سلجوقلولارین اؤزلرینه اولان ایناملارینی گوجلندیردی. آرتیق بورادا بیر دؤولت قورا بیله جکلرینی آنلامیشدیلار. نسا دوزه نلییینده کی بو یئنیلمه دن سونرا سولطان مسعود اوچ ولایتی سلجوقلولارا ترک ائتمک و اونلارا بیر چشید مختاریت وئرمک مجبوریتینده قالدی. بو اوچ ولایت نسا، فهرا وه، و دهستان ایدی. هر ولایته بیر سلجوقلو باش بوغ اولاجاقدی. قزنه حاکیمی بیر مدت سونرا (آوقوست ۱۰۳۵ ایلده) بو باشچی لارا خلعت و بایراق داگؤنده ردی.

فقط سلجوقلولار بونونلا کیفایت لئمه دیلر. اوچ ولایتده ایسته دیلر و ایسته دیکلرینی آلماق اوچون آخین ائتمه یه باشلادیلار. بونا جواب اولاراق قزنه لی سولطان مسعود، بؤیوک بیر ساواشدا سلجوقلو تهلوکه سینی بوتونلوکله آرادان قالدیرماغی قارار ائدی. آما سولطان مسعود آتاسی سولطان ماحمود کیمی اؤزاغی گؤره بیلیمیر، وضعیتتی یاخشی ده یرلندیره بیلیمیردی. اؤزو هیندیستانی آلماماغا یؤللانیب بؤیوک بیر اوردونودا بؤیوک باشچی سی حاجیب سوباشینین تابع لییینده سلجوقلولارین اوستونه گؤنده ردی.

تۇغرول بى تاختا چىخىر

حاجىب سوباشىنىن تابع لىيىندەكى قزىنەلى اوردوسوايله سلجوقلورلار آراسىندا سراخسى ياخىنلىغىندا بۈيۈك بىر ساواش اولدو. چاغرى بى ين ساواش دوخاسى و چالشماسى ايله سلجوقلورلار يىننە غالب گلدى (۱۰۳۸ جى ايل ماى). بو ايكىنجى ظفر خۇراسان حاكىم لىيىنى سلجوقلورلار وئردى. چاغرى بى مروى، موسا يابقو سراخسى، تۇغرول بى ايسە خۇراسانىن پايتاختى نىشاپورو اداره آلتىنا آلدىلار. تۇغرول بى ين اوڭى قارداشى ابراهيم يىنال هاميدان قاباق قزىنە اوردوسونو طنطنە ايله قارشىلاماق اوچون حاضىرلىق گۇردو.

تۇغرول بى نىشاپورا باشىنداكى اوچ مىن آتلى و بۈيۈك طنطنە ايله گىردى. چىيىنىدن تورك حاكىمى دامغاسى اولان بىر ياي آسىلمىشىدى. سولطان مسعودون نىشاپورداكى تاختىنا چىخدىغى چاغ شەرىن آن سۇزو يىرىيەن آدمى اولان قاضى سعيد اۇنا «أفندىمىز» دئە خطاب ائتدى.

تۇغرول بى دۇرمادان سلجوقلو اداره اصولونو قورماغا باشلادى. يىنى مأمورلار سىچدى. حاكىمىنى فقط خۇراسانا دئىيل، ديش اولكەلردە قبول ائتىرمىشىدى. اۇرنىك اوچون، آشاغىدا آيرىجا گۇستره جه يىمىزكىمى، عباسى خليفەسى تۇغرول بە يە ائلچى لر گۇندەردى. بو، خليفەنىن خوراسانا حاكىمى و بوتون توركىمىلر ين باشچىسى اولاراق تۇغرول بە يى تانىدىغىنى گۇستىردى.

دانداناكان ظفرى

بو ظفر فقط سلجوقلورلار ين دئىيل، بوتون تورك تارىخىنىن آن اۇنملى دۇنوش نقتەلرىندن بىرىدۇر.

هيندىستانى آلماغا چىخان سولطان مسعود خۇراساندا باش وئرنەن اولاي لاردان خىر توتونجا تىزلىكلە گئرى دۇندو. ۳۰۰ دۇيوش فىلى، ۵۰ مىن آتلى و پىدادان عىبارت اوردوسونون باشىندا ساراخسا دۇغرو ايرەلەيدى. دۇورەسىنە توپلادىغى قوولرلە اوردونو داھادا بۇيوتدو. ساي و تجهيزات باخىمىندان سلجوقلورلارلا تۇتوشدورولماياجاق قدەر اوستون ايدى. او دۇورون تارىخچىسى بئىھقى بو اوردونو «بوتون توركىستانىن بئلە قارشىسىندا دورا بىلەجەك قدەر بۈيۈك و

تجهيزاتلى بىر اوردو» دئيه تانيتدېرىر.

بو زامان چاغرى بى ساراخسدا ايدى. تۇغرول بى و موسا يابقودا قووه لىرىنى توپلاي يارق چاغرى بى ين يانينا گتتدېلىر. بوتون اوردو اييرمى مين اتلى دان عيبارت ايدى. بوجور بۇيوك برابر سىزلىگه باخما يارق سلجوقلو باشچى لارى اولوم - دىريم ساواشىنا گىرمه يى قارا آلدېلار. اۇنون اوچون گۇتوردوكلرى پىلانا گۇره داغىنىق شكىلدە چۇللره چكىلدېلىر. قزنه لى اوردوسو اونلارى بو چۇللردە اىزلە يە بىلمزدى. سولطان مسعود ۱۰۳۹ - جو ايلين نويابر آييندا سلجوقلولا طرفيندن بۇشالدىلان نىشاپورا گىردى. سلجوقلولا باسقىن لارلا قزنه لى اوردوسونو ناراحات ائتمه يە باشلادىلار. بو يىل قانادلى توركمنلرين عهده سيندن گله بىلمه كدن اۇترو سولطان مسعود اوردوسونو چۇل ساواشىنا حاضيرلاماق اۇنا اۇيغون اۇيرتيم لر كئچيرمك اوچون گرە كلى امرلر وئرمىشىدى.

ياز گلينجه سلجوقلولا چاغرى بى ين اصرارى ايله اورتايا چىخىب، آچىق ساواشماغا قرار وئردىلر. چاغرىنين ساواش دوخاسى بىر داها اوزه چىخدى. قزنه لى اوردوسونون اۇنونده گۇرونوب ياواش - ياواش شىمالداكى چۇللره چكىلىر، اۇنلارى يۇلسوز چۇللره چكىر و كئچه جكلرى يىرلردە كى قۇيولارى داغىداراق ۱۰۰ مين نفرلىك اوردونو سوسوز قويوردو. آرا بىردە باسقىن يوروشلر ايله قزنه لى اوردوسونون نىظامىنى پۇزاراق، اۇنلارا آغىر ايتكى لر وئىردى.

سلجوقلولا مرو ياخىنلىغىنداكى دانداناكان قالاسىنين اۇنونده ميدان ساواشىنا گىردىلر. ساواشى اۇدماق چوخ چتتين ايدى. اۇنون اوچون يوكلرىنى گمىر گۇندەردىلر. پوزغونلوق اولارسا، آسان چكىلمە ك اوچون تدبىر گۇردولر.

شدتلى ساواش دورمادان اوچ گون سوردو. سلجوقلولا بوتون گوچ و جسارتلرى، باشچى لارىنا اولان سارسىلماز ايناملا دۇيوشەرك قزنه لى اوردوسونو قۇرخونچ بىر مغلوبىتته اوغراتدىلار و بۇيوك بىر بۇلومونو آرادان آپاردىلار. سولطان مسعود يوزه قدهر اتلى ايله قاچىب جانىنى قۇرتاردى. فقط هيندىستانا گتدركن يۇلدا اۇز آداملارى طرفيندن اولدورولدى.

سولطان مسعودون خزىنه لرى خئىلى سلاح و سورساتى سلجوقلولا رين آلىنه كئچمىشىدى. دانداناكان دۇيوشو توركلر اوچون بىر قورتولوش ساواشى ايدى. بو

غلبە ايله چوخذانكى مقصدلرينه چاتميش، تام مستقىللىك الدهه ائتميشديلر. (۲۰ مای ۱۰۴۰)

دانداناكان ظفرىنى تارىخچى لريميز توركلرين ايستانبولون فتحى و مالازگيرت ظفرىندن سۇنرا آن مهم تارىخى اولاي سايبىرلار. چونكى بو ظفردن سۇنرا توركلر آغ دنيزه چيخاجاق، روم ائلىنه كئچه جك، دونيانين آن بۈيۈك امپراتورلوقلارىندان بىرىنى قۇراجاقدىلار.

«تانسرى ييزه يسر يۇرد و بوغۇزەل يۇرددا يىنى يير دۇولت قورماق وظيفهسى وئردى.» دانداناكان ظفرىنين اثرتهسى گونو جوما نامازىندان سۇنرا قۇرولان بۈيۈك تاخت چادىرىندا سلجوق بى لرى، مشهور باشچى لار تۇپلانميشدىلار. اورتادا ايشيل - ايشيل يانان بىر تاخت دوروردو. بو تاختا اوگون قورولوشو اعلان ائدىله جك يىنى تورك دۇولت يىنين خاقانى اۇتوراجاقدى. چادىرىن اۇنونده بايراقلار دالغالانىر، اطرافىندا آت چاپان دۇيوشچولر نعره چكىردىلر. ياخىنلىق لارداكى اوغوز، توركمن بۇيلارى دا آخين - آخين گلميش، دوزه نلىيه دۇلموشدولار. هامى سئوينج و هييجان ايچىنده ايدى.

بۈيۈك تاخت چادىرلارين ايچىنده و چۇلونده بىر آنلىغا هامى سۇسدو. بىر بى تمكىن لى آددىملارلا تاختا دۇغرو گئتىدى. اگىنىده دۇيوش پالتارى واردى. هيبت لى، سس سىز، و وقارلى ايدى تاختا اوتوردو.

بو، تۇغرو ل بى ايدى. اۇنون تاختا اۇتوردوغو چادىرىن چۇلونده بو خبرى ائشىتمك اوچون جىنقىرىنى چكمه ين دۇيوشچولر بۇنو ائشىتىدىكجه سئوينج باغىرتىلارى ايله جۇشدولار. ظفرىن قازنماسىندا آن بۈيۈك رۇلو تايىسىز قهرمان، بۈيۈك قارداش چاغرى بى اوينامىشىدى. آما او، حاكيم ليغىنى كۇنوللو و اوز اصرارى ايله قارداشىنا وئرمىشىدى. دۇولت اداره سىنده ساواش باجاريغىندان داها چوخ سياسى چيخارىن، تشكىلاتچىليغىن گره كلى اۇلدوغونو بىلير، سۇيله بىر و اۇنون اوچون قارداشىنين سولطان اولماسىنى مناسب سايبىردى. اوزو، البته اوردونون باشىندا، قارداشىنين يانىندا اولاجاقدى.

تاختا اۇتوران تۇغرو ل بى گور سسى ايله بىر - بىر بونلارى سۇيله دى: «بى لريم، قهرمان اوردونون بۈيۈك باشچى لارى، قارداشلاريم، بوتون ملتيم! شوكور اولسون،

مىن دىققە شوکورلر اولسونكى، تانرى بىزە بىر يورد و بو گۆزەل يورددا يىنى بىر دۇولت قورماق شرفى وئردى. بو گون بو وظيفەنى يىرىنە يىتىرىر، بو يىنى تورک دۇولتىنىن قۇرولدوغونو بوتون دونيايا اعلان ائدیرم. باش - باشا وئرىب، آیرىلىغا دوشمەسک تملینى عزم و ایناملا قوردوغوموز بو دۇولت عظمتلى بىر قوۋەتە قۇۋوشاجاق، شىرقدن غىرە، گونىدن قوزئىە مومکون اولاي بىلدىيى قەدر گىنىش لەنە جکدیر. اولو تانرى تورکو دائماً مظفر قىلسىن! داها سۇنرا او دۇورون عادتلىرىنە گۆرە قونشو حاكىم لره فتح مکتوب لارى گۆندەرلدى. بىر نىچە گون سۇنرا مروده بۇيوک قورولتاي تۇپلاندى. تۇغروى بى يىن دانىشىغى ایلە آچىلان بو قۇرولتايدا مەم قارارلار قبول اولوندو و باغدادداكى عباسى خلىفەسىنە بىر مکتوب گۆندەرلەرک خوراساندا عدالتىن يىرىنە يىتىرىلمەسى، حاق يۇلوندان دۇولمە يە جە يى و اميرالمؤمنىنە (خلىفە يە) صداقت عرض ائدىلدى.

سرحدىلر دار گلير

تورکلرىن دۇولت، خانىدانىن اورتاق مالى اولدوغو اوچون الله اولونان تورپاقلار و اشغال ائدە جکلرى تورپاقلار سلجوقلو عايلە سىندن اوچ باش بوغ آراسىندا بۇلوشدورولدو. طبعىكى، خانىدانىن بۇيوگو، دۇولتىن دە بۇيوگو ايدى، بۇلگە لرىندە سربست حرکەت ائدەن دىگر باش بوغلار اورتاق حاكىم كىمى اونا تابع ايدىلر.

يىنى دۇولتىن پايتاختى نىشاپورايدى. سولطان تۇغروى بى بورادا اۇتوراجاق، عىراق بۇلگەسىنىن دە باشىندا اولاجاقدى. چاغرى بى ملك آدىيلا آمو دريا - قزىنە آراسىنداكى بۇلگەنى اداره ائدە جكدى. بو بۇلگەنىن مركزى مرو شەرى ايدى. مركزى هرات اولان بوست ایلە سىستان بۇلگەسى موسا يابقو طرفىندىن اداره اولوناجاقدى. خانىدانىن باشقا نمايندەلرى - ابراهيم يىنال داغلىغا، آرسلان يابقونون اوغلو كوتالمىش جورجان و دامغانا، چاغرى بى يىن اوغلو قارا آرسلان كاوورت ايسە كرمان بۇلگەسىنە سىچىلدىلر. بۇنلار تۇغروى بى يىن تابع لىگىندە اولاجاقدىلار. بو شكىلدە تىبىت ائدىلن اداره بۇلگەلرىندە بوتون شەرلر هلە اشغال ائدىلمەمىش، بونلاردا حاكىمىت قورولمامىشدى، آما بۇرالارىن حاكىمىت آلتىنا آلىنماسىنا انگل اولاجاق

بىر قوۋەت آرتىق قالمامىشىدى. بو قارارلار يىرىنە يىتتىرىلمەسى اوچون فتح و اشغاللار باشلادى.

شەرقەدە موسا يابقو قارداشى اوغلو ارتاشىن دا كۆمە يى ايله سىستان و بوست بۇلگەسىنى حاكىمىتى آلتىنا آلدى. قىزىلەر تورپاقلارى آماق اوچون باشلادىقلارى ھجوملارى دا اوغورلا دفع ائىدى. سلجوقلورلار يى دوشمىنى اولان و خارزىمدن قاچان شاھ ملكى ياخالايارق، تۇغروىل بە يە گۇندەردى. چاغرى بى يىن اوغلو ياكوتى ايسە ھىند دىنىزى قىراغىنداكى مكران بۇلگەسىنى ضبط ائىدى. چاغرى بى يىن او بىرى اوغلو كاۋورت بوۋئىھىلەر يىن ائىندە اولان كرمانى آلدىقدان سۇنرا ھىرمز امىرلىقى ايله عربستان يارىم آداسىنداكى عمانى دا حاكىمىتىنە قاتدى.

شەرقى بۇلگەلر چاغرى بە يە آيرىلمىشىدى. يىنى دۇۋلتىن قۇرولماسىندا، ظفرلەر يىن قازانىلماسىندا بىرىنجى درجەلى رۇلو اولان چاغرى بى شەرقە حاكىمىتى تامين ائتمىش، مەھم بىر شەھر اولان بلخى قىزىلەرلردن آلدىقدان سۇنرا جۇرجان، باقىدىس، خوتتەلان و دىگر تۇخارىستان شەھەرلەرنەدە حاكىم اولموشدور. ۱۰۴۳ - جو ايلدە چاغرى بى تۇغروىل بى لە بىرلىكدە خارزىم سەفرىنە چىخدى و بورادا سلجوقلورلار يىن ادارەسى آلتىنا كىچدى.

چاغرى بى بىر مدت خىستەلندىقى اوچون اولكەنىن ادارەسىنى اوغلو آلپ آرسلا نا وئردى. چوخ گىنج ياشدا بئلە بىر مەسئۇلىت گۇتورمەسى آلپ آرسلا نىن تەجرىبەسىنى آرتىرا جاقدى. بو زامان او، يىنى بىر ھجوم ما كىچىن قىزىلە قوۋەلرىنى مغلۇب ائتمىش، قاراخانلىقلارنى داغىتمىشىدى. ۱۰۵۰ - جى ايلدە فارس بۇلگەسىنى دە آلاق بوۋئىھىلەر بورادان اوزاقلاشدىرمىشىدى. آرتىق بۇلگەدە سلجوقلور حاكىمىتىنى تانىمايان بىر قوۋە قالمامىشىدى. ۱۰۵۹ - جو ايلدە تاختا چىخان يىنى قىزىلە سولطانى ابراھىم، چاغرى بى ايله بىر آنلاشما باغلاماق مەجبورىتىندە قالدى. بو ماقولە يە گۇرە ھىندىقۇش داغلارنى ايكى دۇۋلت آراسىندا سەرحد قبول ائىدىلىدى.

چاغرى بى يىن اولومو

چاغرى بى سلجوقلورلارنى ظفردن - ظفرە آپاران بو آدلىم باشچى آرتىق قۇجالمىشىدى. سۇن اولانى لاردان سۇنرا يىنە خىستەلندى و ۱۰۶۰ - جى ايلىن مارت

آيىندا سىراخس شىهرىندە، ۷۰ ياشىندا ايكن دونيادان كۆچدو. نىشى سۇنرالار اوغلو آلپارسلان طرفىندىن مروده اوچالدىلان بىر توربە يە باسدىرىلدى. چاغرى بى آنادولو سلجوقلو عايىلەسىنىن آتاسى اوچاقدى. دۇرد اوغلو و دۇرد قىزى واردى. اولدويو چاغدا بۇيوك اوغلو آلپارسلان آتاسىنىن يىرىنە خوراساندا، كاويرت بى كرماندا، ياكوتى بى آذربايجاندا باش والى ايدىلر. سۇن اروادىندان اولان اوغلو سلىمان ھلە چوخ گنج ايدى. تۇغروى بى چاغرىنىن اولوموندىن سۇنرا اوغوللارنى اولدوقلارى يىردە عىنى وظيفەلرلە ساخلامدى. چاغرى بى يىن دۇرد قىزىندان بىرى اولان خدىجە آرسلان خاتون خليفە القائم بامىرالله - ھارە گىتمىشىدى.

خليفە ائلىچى گۇندەرىر

غرىدە تۇغروى بى بعضى فتحلر ائتدى و حاكىمىتى مۇحكىم لندىردى. طبرستان و جورجانا گىدەر ك بونلارى دۇولتىنە قاتدى. داھا سۇنرا طبرك، قزوین، اصفهان، دىستان و اطرافىنى دا حاكىمىتى آلتىنا آلدى. او بىرى طرفدە، ابراهىم بىنال ايرانىن آن مەم مركزى اولان رى شىهرىنى ضبط ائتدى و تۇغروى بى بورايا طنطنە ايلە گىردى داھا سۇنرا بروجرد و ھمدانى دا الە گىردى.

فتحلر داوام ائدىردى. ابراهىم بىنال و كوتالمىشىن تابع لىگىندە كى بىرلشمەلر دىنەور، قارىمىسىن و ھىلوانى ضبط ائتدى. ابراهىم شىھرىزور شىھرىنى آلدىقدان سۇنرا تۇغروى بى يىن امرى ايلە آذربايجانا گىتدى. خليفە ال - قائم بامىرالله يىن ائلىچى سى بو زامان گلمىش و تۇغروى بى اونو دۇرد آغاجدان سايفى يلا قارشىلامىشىدى.

خليفەنىن ائلىچى سى تۇغروى بى دن رىجا ائتمىشىدىكى، اونجە گلەن و عىراق توركىمنلرى دئدىيىمىز اوغوزلارلا ايندى تۇغروى بى لە گلەن اوغوزلار يىن سرىتلە يايىلماسىنىن قارشى سىنى آلسىن. تۇغروى بى دە اونا «عسگرلرىم چوخدور الدە اولان تورپاقلار كفايت ائتمىر» جاوابىنى وئرمىشىدى.

بىزانس اوزەرىندە ايلك ظفر

داھا اونجە عىراقا گلەن اوغوز - توركىمنلرىن بىر بۇلومو قىزىل، بوغا، گۇى

داشكىمى باش بوغلارنىن تابع ليگينده «وان» بۇلگه سينه گيرديلىر و ارزروما قدهر اولان بۇلگه لرده ات چاپديلار. باشقا اۇغوز کوتله لرى ايسه دياربكره يۇنه لهر ك مروانىلره عاييد تورپاقلارا گيرديلىر. مردين بۇلگه سينه و جهزره يه قدهر ايره ليله ديلىر. بير بۇلوموده نوسايبين و هيلوانا كئچديلىر. بورادا مروانىلر و مۇسول حاكيمى عقشلىلى لر طرفيندن قارشىلارى آليندى. آغير ايتگيلر و ئردىكلرى اوچون بو دۇنه آذربايجانا يۇنه لديلىر. توركمنلرين آيرى بير پارچاسى قافقازلارا دۇغرو ايره ليله يهر ك ائرمنى و گورجو تورپاقلارينا گيرديلىر و گورجولره ساواشديلار. قافقازلارين بير بۇلگه سيني بيزانس دا اوز تورپاقلارينا قاتماق ايسته ييردى. اۇنون اوچون بيزانس امپراتورو كونستانتينوس مونوماخوس هم ائرمنى و گورجولرى سيخيتتى آلتيندا ساخلاماق، همده توركلرين باسقينىنى دا يانديرماق اوچون حر كته گلدى. وضعيتى گۇره ن تۇغرو ل بى ابراهيم بينال ايله بير ليكده عيراقى - عجمى فتح ائتمه يه كئتميش كوتالميشى بۇيوك بير اوردونون باشيندا آذربايجانا گۇنده ردى. موسا ياقونون اوغلو حسن ده اۇنلارا قۇشولدى. توركلر گنجه ياخين ليغيندا بيزانس اوردوسونو داغيتديلار. (۱۰۴۶) سۇنرادا پاسينلرى آلديلار. موسا ياقونون اوغلو حسن گورجو كوالى لىپارتين كۇمانداليغى آلتينداكى بيزانس - گورجو - ائرمنى اوردوسونون پوستوسونا دوشوب شهيد اولدى. بونا گۇره تۇغرو ل بى ابراهيم بينالى آذربايجان واليسى تعيين ائده رك بيزانسا قارشى گۇنده ردى. كوتالميش دا اونا قۇشولدى.

ابراهيم بينال و كوتالميشين قوه لرى ارزروم دوزه نلييينه قدهر ايره ليله يهر ك قازازى (اوزامانكى آدى قارا ارزن) ضبط ائتدى. بوندان سۇنرا گورجو و آبخاز بيرلشمه لرى ايله گوجلەنن ۵۰ مين نفر ليك بيزانس اوردوسوايله حسن قالا قارشىسيندا بير دۇنه ده قارشىلاشديلار. قۇرخونج بير دۇيوش اولدى و بيزانس اوردوسو تام مغلوبيته اوغرادى. سلجوقلولا بيزانس اوزه رينده كى بو ايلك ظفردن اون مينلرجه اسير آلديلار. اسيرلر آراسيندا بير چوخ باشچى و گورجو كوالى لىپاريتده واردى. (۱۸ سئنتيا بر ۱۰۴۸).

بيزانس اوزه رينده قازانيلان بو ايلك بۇيوك غلبه ده ارزروم اشغال ائديلميش، يوزلره آرابا غنيمت آلينميشدى. غنيمتلر و باشدا كرال لىپاريت اولماقلا اسيرلر رئيده يئرلشن تۇغرو ل به يه گۇنده ريلىدى.

بو ساواشدان سونرا بیزانس امپراتورو مونوماخوس تۇغرول بى له دانىشىق آپارماق ايسته يىنى بىلدىردى. آنلاشما اوچون گلەن بیزانس ائلچىسى چوخ دەيرلى ھديه لر گتيرمىشىدى. اۇدەنیش وئره رک گورجو کرايىنى دا قوزتارماق ايسته بيردى. فقط تۇغرول بى بیزانسین گورجوو اثرمنى اولکەلرى حاقیندا نه فيکیرده اولدوغونو بىلدىی اوچون کرال لىپارىتى اۇدەنیش آلمادان آزاد ائتدی. آنجاق لىپارىت ایلە بيرليکده اۇز ائلچى سىنى ده بیزانس پایتاختینا یعنی ایستانبوللا گۇندەره رک شرطلرینی بىلدىردى. شرطلری مذاکره ائدن بیزانس ایللیک وئرگی اۇدەمه یی قبول ائتمەدی، آما ایستانبولداکی خارابا مسجدی دوزەلتدیردی. و اورادا بئش رکعت ناماز قیلینماسینا، سولطان تۇغرول بى آدینا دانیشماغینا راضی اولدو. قاباغی گۇره ن تۇغرول بى بونولا بیزانس باش کندینده کی مسلمانلاری اۇزونه باغلامیش، اۇنلارین آرخایین لیغینی قازانمیش اولوردو. بو مسلمان کۇتله سی سۇنرالار تورکلر اوچون بیر ایچ - قالا رۇلونو اوینا یا جاقدی.

ابراهیم یینال مستقیللیک ایسته ییر

ابراهیم یینال سلجوقلو دۇولتینین قورولماسیندا و بیزانسا قارشى قازانیلان ایلك ظفرده بۇیوک خدمت لری اولموشدو. بو اۇغورلاری کۇلگه سینده آد - سانى و گورجو آرتمىشىدى تۇغرول بى عمى سى اۇغلو یینالین بو اوغورونو لایىقجه قیمت لندیردی. فقط ابراهیم یینالین کۇنلونه قیسقانچ اۇدو دوشدو و مستقیل اولماق ایسته دی. بو مقصدله تۇغرول بى دن جیبال بۇلگه سینى اۇزونه قايتارماسینی دیله دی. بو، بیر عصیان سايیلیردی. تۇغرول بى بونا راضى اولمادیقدا ابراهیم یینال اۇزونه تابع قوه لرله سرماج قالاسینا چکیلدى و بورادا تسلیم اولماق مجبوریتینده قالدى. تۇغرول بى اۇنو عفو ائدەرک جیبال و آذربایجان بۇلگه لرینی اونا وئردى.

تۇغرول بى اۇندان سۇنرا شیعه بوئیهى حاکمیتى آلتیندا اولان بۇلگه لرى اله کئچیرمه یه باشلادی. بوئیهلر بیر شیعه خانیدانى ایدی. اۇنون حاکمیتى باغداد استثناء اولماقلا هر طرفده گئریله مه یه، سقوط ائتمه یه باشلامىشىدى. عیراقى - عجم، فارس، اهواز، خوزستان و الجزیره بوئیهلردن سلجوقلولارا کئچدی. داها سۇنرا سولطان آذربایجانا گئدەرک یئرلى حاکیمی اۇز حاکمیتى آلتینا آلدی. مورادییه و

ارجىشى آلدىقدان سۇنرا مالاىگىرتى چىبرە سالدى. فقط قىش ياخىن لاشدىغىنا گۇرە
محاصرەنى داىاندىردى. و رثىه قايتدى.
سولطان، چاغرى بىن اوغلو ياكوتىيه آنادولوىا باسقىن ائتمەىى
تاپشىرمىشىدى. بو آخىنلاردا شرقى آنادولو ياخشىجا اۆىره نىلىر، يىرلى حاكىم لىرىن
گوجلنمە سىنىن قارشى سى آلىنىردى.

توغرول بی دونیا سولطانی اعلان ائدیلمی

بووئیهی حاکیمی باغداددا اوتوروردو. بورادا عباسی خلیفه سینی اویونجاق حالینا سالمیشدی. هرچند خلیفه یه سایغی علامتی کیمی «امیرالامراء» (شاهزاده لرین شاهزاده سی) دئییه مراجعت ائدیر. اصلینده ایسه ایسته دییی واخت خلیفه نی تاختدان سالیر. حتی اولدورتدوروردو. او، قاهره ده اوتوران فاطیمی امپراتورنو دینی لیدئر سایردی. بونولا برابر چوخلوق تشکیل ائدهن (سنی) کوتله سینین عصیانیندان چکیندیینی اوچون خطبه لری یئنه خلیفه آدینا اوخودوردو.

شیعه بووئیهلرین سیخینتییسی و اطاعت سیزلیگی گئتدیکجه آرتدیغینا گوره خلیفه توغرول به یی باغدادا دعوت ائتدی. توغرول بی ایسه اوردوسوایله حرکتی گلدی. بووئیهلرین اونا قارشی گوجو اولمادیغیندان شهری ترک ائتدی و توغرول بی ۱۷ یانوار ۱۰۵۵ - جی ایله بؤیوک بیر طنطنه ایله خلافت اوچاغینا گپردی. بئله لیکله ۱۲۰ ایلدن بری داوام ائدهن بووئیهی دؤولتی آرادان قالخمش اولدو.

توغرول بی عباسی خلیفه سینی اؤز حیمایه سی آلتینا آلمیش، سوننو اسلام دونیاسینین قورونماسینی تأمین ائتمیش، عیراقین عرب اولکه لرینی اؤزونه تابع ائتمیش اولوردو. باغداددا گره کلی سیاسی و ساواش تدبیرلری گوردوکن سونرا بؤیوک بیر سارای تیکدیردی. بورادا ده یرلی قاش - داشلا بزه دیلمیش آلتین تاختیندا اوتوردو. بیر مدت سونرا یئتیدن سفره چیخدی. میصیر فاطیمی دؤولتینین مدافعه ائتدییی بووئیهلرین سون گوجلرینی ده داغیتدی. سینجار و جزیره نی آلدی. دیاریکرده کی مروانی حاکیمی و حیلله حاکیمی ده اونا باغلیلیقلارینی و اطاعت ائده جکلرینی بیلدیردی. یئنی دن باغدادا دؤنه ن توغرول بی بورادا بؤیوک بیر طنطنه ایله ۲۵ یانوار ۱۰۵۸ - جی ایله «غربین و شرقین حؤکمداری» اعلان ائدیلدی. بو، بوتون اسلام دونیاسینین، جاهانین حؤکمداری معناسینی داشییردی.

توغرول بی باغداددا ایکن مستقیل لیک آرزو سوندان واز کئچمه یین ابراهیم یینال خئیلی گوجلنمیش و یثنه باش قالدیر میشدی. بو دفعه اونون اوستونه حر بی گوجلنه گله ن سولطان توغرول بی رئی شهرینده اونو مغلوب ائده رک آرادان گؤتوردو. فقط اونون باغداددان چیخماسینی فرصت بیلن، ابراهیم یینال طرفیندن یثنیله جه یینی ظن ائده ن بووئیهی والیسی بساسیری شیعه لری اطرافیندا توپلاییب باغدادا گیردی. خطبه دن خلیفه و تورک خاقانینین آدلارینی چیخاریب میصیر سولطانینین آدینا اوخوتدو. اونا قارشی چیخان خلیفه نی توتدور اراق باغداددان ائشیکده بیر دوستاغا سالدیردی. عبّاسی ساراییندان زورلا آلدیغی ده یرلی اشیالاریدا قاهره یه، فاطیمی سولطانی مستنصره گؤنده ردی.

توغرول بی باغدادا دؤنرکن بساسیری باشینا نه گله جه یینی آنلادیغی اوچون روحانی پایتاختی ترک ائدیب قاچمیشدی. توغرول بی بساسیرینین قوه لرینی مغلوب ائده رک باغداددا عبّاسی خلیفه سینی یثنیدن یثرینه اوتورتدو. بساسیری یاخالاناراق اولدورولدو.

سولطان توغرول بی یین اولومو

توغرول بی باغدادی بساسیریدن قورتارماق اوچون چالیشدیغی گونلرده چوخ سئودی و دؤولت ایشلرینده ده نفوذو اولان آروادی ابدیته قوووشدو. بو سبیدن و خلیفه یه اولان یاخینلیغینی، قوه مولوق باغلاری ایله ده محکم لتمک اوچون اونون قیزی سعیده خاتونلا ائولندی. نیکاح ۱۰۶۲ - جی ایلین آقوستوندا کسیلدی. بؤیوک توی شنلیییندن سونرا رئیه حرکت ائده ن توغرول بی یولدا خسته لندی و بیر داها ساغالمادی. ۴ سئنتیابر ۱۰۶۳ - جی ایله قارداشی چاغری بی کیمی ۷۰ یاشیندا ایکن وفات ائدی. جنازه سینی رئیده تیکیلن توریه سینده دفن ائدیله ر.

سلجوقلو دؤولتینین ایلك سولطانی اولان توغرول بی ۲۵ ایل حؤکمدارلیق ائتمیشدی. عدالت لیلی، دیندارلیغی، ذه کاسی و اوزاق گوره نلیسی ایله تاینمیشدی. بؤیوک سلجوق امپراتورلوغونو چوخ ساغلام بونؤوره اوزه رینده قورپوشدو.

آلپ لارین آرسلانی، فاتح لرین آتاسی، آلپ ارسلان

دیز تورکلر تمیز مسلمانلاریق و بدعت یلمه ریکه. بو سببدن آلاہ خالیص تورکلری عزیز توتدو.

توغرول بی ین یثرینی توتاجاق اوغلو یوخ ایدی. وزیر ی کوندوری تاختا آلپ ارسلانین اوگئی قارداشی امیر سلیمانی چیخارتدی اونو توغرول بی ین عمی سی ارسلان یاقونون اوغلو کوتالمیش بی ده مدافعه ائدیردی. فقط تورک بیلرینین بویوک چوخلوغو قراری دوزگون سایمادیلار و سولطانلیغا آلپ ارسلانین لایق اولدوغونو سؤیله دیلر. او گونه قدهر بیر چوخ ظفرلر قازانان سس سوراغی خوراسان سرحدلرینی آشیب بوتون اولکهلره یاییلان آلپ ارسلان دا تاختی کیمسه یه وئرمک نیتینده دئییلدی. چونکی اوزونو هله آتاسی چاغری بی ین ساغلیغیندا سولطان اولماق اوچون حاضیرلامیشدی. آنادولونودا تورکلرین ایکینجی یوردو ائتمک عزمینده ایدی.

آلپ ارسلان اوزونه صادق باشچی لاری و امیر سلیمانی ایسته مه ین بیلرین کؤمه یی ایله ساواشا گیریشدی. امیر سلیمانی و اونون کیمی سلطنت ادعاسیندا اولان کوتالمیشی مغلوب ائده رک رئیه گوردی. ۲۷ آپریل ۱۰۶۴ - جو ایلده بویوک بیر طنطنه ایله تاختا چیخدی. بو زمان او ۳۶ یاشیندا ایدی.

آلپ ارسلان سولطانلیغینی اعلان ائتدیکن سوئرا ایلك وظیفه کیمی ملی بیلیری ساخلاماق، دؤولتی داها گوجلو حالا گتیرمک ایشلرینه گیریشدی. عصیان ائتمیش قارداشی اوشاقلارینی، بیلرینی عفو ائدی و باغیشلادی. اونلارا یئنه دؤولت وظیفه سی و حاکمیت وئردی. اصل آمالینین تورکلره آنادولونون قاپیسینی آچماق اولدوغونو سؤیله بیر، بئله دئییردی، «بیلریم، قارداش اوغلانلاریم، باشچیلاریم، بیلینیز کی بیز عمیم توغرول بی ین آجدیغی یولا گئنده جه بیک، بو یول

تورکلویون یوکسلمه سی، یثنی بیر یورد قازانماسی او چون گنده جه ییمیز بیر یولدور. بیرلییی، قارداشلیغی پوزمایاق سولطانا قارشى عصیان ائده نلر خئیر تاپمازلار. بیرلیکده چالیشاجاغیق، بیرلیکده ساواشاجاغیق و ظفرلریمیزین مئوه سینی بیرلیکده دهره جه بیک.»

آلپ آرسلان، توغرول بی یین اوْن آسیانی آماق سیاستینی داوام ائتدی. گوجلوروردوسوایله بیزانس سرحدلرینه چاتاراق شیروان و گورجوستانی آلدی. داها سوْنا بیزانسن اُن مهم قالالاریندان بیرى اولان آینی چنبره آلدی.

آینی آلاجاق قووه هانی؟

آینی دؤوره له یین قالا دووارلار، بو دووارلاری قورویان بیزانس اوردوسو چوخ قووه تلی ایدی. او گونه قدهر شهر دؤنه - دؤنه باسقینلارا اوغرامیش، آما آیینما میشدی. شهرین اوچ طرفینی آریاچای احاطه ائدی، دیگر طرفینده ایسه سودولو بیر خنده ک قازیلما میشدی. بؤلگه ده کی بوتون اثرمنیلر دووارلار و سوايله چئوره لی بو شهرین اصلا آینا بیلمه یه جه یینی دوشونه رک اورایا سیغینمیشدی لار «آینی آلاجاق قووه هانی؟» دئییردی لار.

آلپ آرسلان سو دولو خنده یین اولدوغو طرفده تاختادان بیر تپه تیکیلمه سینی امر ائتدی. قیسا زاماندا قورولان بو تپه ده یئرلشدیریلن مانجاناقلار قالا دوورایی دؤیمه یه باشلادی. بعضی گونلر هئج دورمادان دولو کیمی کیچیک داشلار، بعضی گونلر مئتئور کیمی (موتور) قایالار یاغدی ریر، روم عسگرلرینه اوچان دووارلاری یثنی دن فورماقلارینا امکان وئرمیردی. نهایت، آچیلان بیر گدی ک دن تورک عسگرلری شهره گیردی لار. مدافعه نی قوران بیزانس تابع لیینده اولان ایکی گورجو گئنرال باقرات و قوئقو آر ایچ قالایا گیره رک مدافعه یه داوام ائتدی لار.

فقط بیر مدت سوْنا آلپ آرسلانین گوجو قارشیسیندا دایانا بیلمه یه جکلرینی آتلا یاراق تسلیم اولاجاقلارینی، وئرگی وئرجه جکلرینی بیلدی ردی لار. آما بو واخت قازانماق، دقتی یاییندی رماق او چون ائدی لار بیر ایش ایدی. ایچ قالا دا وضعی تیرینه گووه نه رک تورک عسگرلری اوستونه یئنه اوخ یاغدی رماغا باشلادی لار. بونو گوْره ن آلپ آرسلان چنبره حالقاسینی دارالتدی. چئشیدلی دؤیوش تاکتیکلرینی تطبیق

ئادەرك اونلارین مقاومتینی سارسیتدی. نتیجەدە قالا حاصارلاریندا آچیلان بوشلوقدان ایچەری دولان تورک عسگرلری قالانی آلدیلار.

آنادولونون قالالاری بیر-بیر آچیلیر

بیزانس امپراتورلوغونون شرقدە آن گوجلوقالاسی و شهری اولان آنینین آلپ آرسلان طرفیندن فتحی اسلام دونیاسیندا بویوک سئوینج، خیریستیان دونیاسیندا بویوک کدر دۇغورموشدو. بو فتح غربە دوغرو ایرەلیلەمەیی پیلانلاشدیران آلپ آرسلانی کیمسەنین ساخلایا بیلەمە یەجەیینی گؤستیریدی. آرتیق تورکلر اوچون آنادولونون قاپیلاری آرالانمیشدی.

آنینین اشغالیندان سونرا آلپ آرسلان کرماندا اولان قارداشی کاوورتون یانینا دۇندو و ایران اوزەریندن تکرار مروە کئچدی. اۇغلو ملیک شاھی ولیعهد سئچدیکدن سونرا آمودریا چایینی کئچەرک ماوراءالنهرە گیردی. بورادادا قاراخانلی تورک دۇولتی ایله ایلگی یاراتدی، سونرا خارزمە کئچدی. آرال گؤلونون شیمالینی و شرقینی دۇلاشدی. اسکی اۇغوز ائللرینی بویوک سلجوقلو تابع لییینە آلدی.

آلپ آرسلان شرقدە اۇلدوغو چاغ باشچیلاری آنادولویا آخینلارینی داوام ائتدیردی. تورک قۇشونلاری بیر چوخ یئردن آنادولویا گیرەرک بیزانسی سارسیتماغا، دیزە چؤکورمە یە چالیشدیلار. آنادولویا آخین ائدەن بیرلیکلرین باشیندا آفشین، سۇندوک، احمدشاه، تورکمن، دیلماج اۇغلو، محمد، ساوتکین، آی تکین، دۇدو اۇغلو، گوموش تکین کیمی آدلیم باشچی لار واردی. بونلار بیزانسین دایاق نقطەلرینی سارسیتماق، بیزانسی پارچالاماق و دەشتە گتیرمک ایستە ییردی. آنادولونو تورک لشدیرمک ایشینی آسانلاشدیرماق آماجی گودوردولر.

ملازگيرت ساواشى

بو ظفرله قاپيلارى تاي باتاي آچيلان آنادولو توركلرين ايکينجى آنايوردو اولدو ۵۲ مين نفرليک تورک اوردوسو ۲۰۰ مين نفرليک بيزانس اوردوسونو اوچ ساعت ايچينده دارماداغين انتميش، امپراتورونودا اسير آلميشدى.

بيزانس تورک يوروشونون قارشى سيندا امپراتورلوغون گئتديکجه ضعيفله ديينى، گرکلى تدبيرلر گورولمهسه سقوط ائده جه ييني آنلاميشدى. امپراتوريچه اودوکيا تورک يوروشونه قارشى چيخاجاق ياخشى بير تشکيلاتچى، تجروبه لرى، اصيلى بير باشچى آراماغا باشلادى. «من آنجاق، تورکلى دايانديراجاق بير سرکرده يه اره گنده جه يم و بيزانس تاختيندا اونو اؤتورداجاغام.» دئييردى.

امپراتوريچه اودوکيا تورکلى دايانديرا بيله جه يينه اينانديغى تجروبه لى بير اوردو باشى تاپدى و اونا اره گئتدى. بو بيزانس پرنسلىرىندن رومئن ديوگئن (رومانسى ديوگئنس) ايدى.

يئنى امپراتور رومئن ديوگئن ين ايلک ايشى ماگندونىيا (مقدونيه)، تراکيا و يونانيستاندان يئنى قوه لر توپلاماق اولدو. بوتون اورتا و غرب آنادولودا ياشلارى اويغون اولان کيشيلرى عسگر ائتدى. بۇندان باشقا رومئليده کى اؤغوز و پئچنتوق تورکلىرىندن فايدالانماق اوچون اولارا وظيفه وئردى. فرانکلاردان، نورمانلاردان، اسلاولاردان، آلمانلاردان، وارانکلاردان، اثرمنى لردن، آبخازلاردان توپلادىغى موزدلو عسگرلر و بۇنلار ين تانينميش اوردو باشى لارى ايله اوردوسونو بۇيوتدو. بو اوردو ايله تورکلى بيزانس سرحدلىرى ديشينا آتاجاغينا، حتى تورکوستانا قدهر قۇواجاغينا هئچ شهبه سى يۇخ ايدى.

فقط آنادولويا تورک آخينلارى داوام ائديردى. ارجيش، اهلهت، ملازگيرت،

مه نیچ کیمی قالالار آلمیشدی. رومن دیوگنن دها اونجه بیر - بیرین آردینجا ائتدییی ایکی سفرده تورکلری آنادولودان چیخارماق بیر یانا دورسون، قارشیسینا چیخان کیچیک تورک آتلی بؤلمه لرینی بئله مغلوب ائده بیلمه میشدی. اونون اوچون اوردوسو ایله تورکلره کسکین داربا ائندیرمک اوچون اوچونجو دؤنه سفره چیخماغی قارا آلمیشدی.

امپراتور شرق سفرینه چیخمادان اونجه آياسوفیادا کئچیریلن بؤیوک دینی مراسیمده اشتراک ائتدی. بورادا اولان محتشم «آلتین خاج»ین اؤنونده ظفر اوچون دوعا ائتدیکن سؤنرا ۱۳ مارت ۱۰۷۱ - جی ایلده عظمتلی اوردوسو ایله حرکته باشلادی.

امپراتورون خزینه سی

بیزانس و بوتون خریستیان دونیاسی رومن دیوگننن قطعه غلبه قازانا جینا آرخابین ایدی. چونکی او دؤورون آن بؤیوک اوردوسونا، آن چاغداش سلاحلار ییه سی ایدی. اوردونون یوکونو ۳۰۰۰ آرابا داشییردی. فقط نال و میخ یوکلو ۴۰۰ آرابانی ۸۰۰ اؤکوز چکیردی. سلاح و دؤیوش سورساتی ۱۰۰۰ آرابایا یوکلنمیشدی. دیگر آرابالاردا ارزاق و پالتار واردی. بوندان باشقا ته کرلر اوستونده چکیلیب آپاریلان قالا دئشه نلر، مانجاناقلار واردی. بو مانجاناقلاردان بیری او زامان و بو گونه قدهر گؤرونمه میش بؤیوکلوکده ایدی. او، ۱۲۰۰ آدام طرفیندن گریلیر، ۵۰۰ - ۴۰۰ کیلو قیرام آغیرلیغیندا داشلاری آتیردی. دؤیوشچو عسگرلردن باشقا مینلرجه آراباچی، چاریقچی، لاغیم آتان و اوستا واردی.

امپراتور سفرین نتیجه سیندن او قدهر آرخابین ایدی کی، اوزایله دیلرده داستان اولان بیر خزینه ده گؤتورموشدو. اونلارین ایچینده بیر میلیون قیزیل، یوزمین ایپه ک پالتار، آیا سوفیادان گؤتورولن نهنک قیزیل خاچ، قیزیل یه هر، کمرلر، ائله جه ده قیزیل و گوموشدن حاضرلانمیش ساییز اشیا لار واردی.

امپراتور اله کئچیریله جه یینه آرخابین اولان تورک ائللرینه هله ساواشدان قاباق والیر تغین ائتمیش اونلارا بوتون مسجدلری یاخیب یئرینده کیلسه تیکمه لرین امر ائتمیشدی.

بیزانس ائلچىسى آلپ آرسلانى حدهله ییر

بیزانس امپراتورو بؤیوک اوردوسوايله ملازگيرته دوغرو ایره ليله یرکن آلپ آرسلان اوردوسوايله سوریادا ایدی میصیر سفرینه حاضیرلیق گوروردو. بو زامان بیزانس امپراتورونون ائلچىسى گلدی و ائلچى شامدا (دمشوده) آلپ آرسلانىن حضورونا گتیریلدی. امپراتور ارجیش، اهله ت و ملازگيرت ایله مه نیچین گئری قایتاریلماسینی و اونا آرماغانلار گونده ریلمه سینی طلب ائدی، اسکی تقدیره بؤیوک اوردوسوايله حرکت گله جه یینی بیلدیریدی. اصلینده ایسه بیزانس اوردوسو چوخدان حرکت گلمیشدی. امپراتور سولطانا ائلچى گونده ره رک اونو آلداتماق و اورادا توتماق مقصدی گودوردو.

آلپ آرسلان سرت بیر جاوابلا امپراتور ائلچىسى نی گئری دؤنده ردی. امپراتور بؤیوک اوردوسو، محتشم خزینه سی دؤورون آن بؤیوک ساواش تئخنیکاسی ایله ساکاریدان قایسترییه، اوراداندا سیواسا گلدی، کاپادوکیادا بیر ساواش مجلیسی توپلاندى. بیزانس گئنراللارینین ارزرومدان اوینا کئچیلمه مه سی اونره یسی اوردوسونون گوجونه گوه ن امپراتور طرفیندن رد ائیلدی.

امپراتور ایرانا گیرمه یه، سولطانلا هارادا قارشیشیب اورادادا ووروشماغا قرار وئردی. فقط اونجه ارزرومدا دوشرگه قوراراق اوردوسونون بیر بؤلومونو تورکلر طرفیندن آلینان یئرلری گئری آماق اوچون گؤنده ردی. اوزلاردان و فرانکلاردان عیبارت ۳۰ مین نفرلیک بیر اوردونودا تهلوکه سیزلیبی تأمین ائتمک اوچون اهله ته گؤنده ردی. بوندان سونرا یئرده قالان قوه لرله ملازگيرته ایره ليله دی و بو قالانی گئری آلدی. تورک قوه لری او گونلرده باشقا بؤلگه لرده ایدیلر. بیزانسلیلار ملاز گيرته و راستلاشدیقلاری هر یئرده اوشاق، بؤیوک، قادین، کیشی، دئمه دن بوتون تورکلری اولدوروردولر.

اؤنجه قیزیل خاچی ایتیردیلر

بیزانس امپراتورونون اهله ته گؤنده ردییی بیرلیک داغینیق گؤرونن تورک اوردوسونون اؤنجول قوه لری ایله بیر سیرا دؤیوشلره گیردی. تورک قوه لرینین باشچیسی امیر سوندوک بیزانس بیرلیکلرینه قفیل بیر یوروش ائده رک اونلاری

داغیتدی و رومئن دیوگئنه باسقینی، یئیلمه یی خبر وئره جک تک بیر بیزانسلی نی دا ساغ بوراخمادی. بیزانس بیرلیکلرین باشچیسی باسیلاکئس ده اسیر آلیندی. باسیلاکئسی آراماغا و اونا کؤمه یه گئدهن بریئنئوس تابع لییینده کی بیرلیک، داها سونرا اونون کؤمه یینه گلن دیگر بیزانس بیرلیکلریده محو ائدیلدی. بو چارپیشمالاردا بریئنئوس بیر نئچه نفرله برابر قاچابیلیمیش. اونون کؤمه یینه گلن بیرلیکلرین کوماندانی واسیلاکئس ایسه اسیر دو شمو شدو.

بیزانس لیلارین «بؤیوک قیزیل خاچی» ظفر علامتی اولماسی اوچون داشینیر و واسیلاکئسین بیرلییینده قورونوردو. امیر سوندوک بو خاچی دا اله کئچیردی و سولطان آلپ آرسلانا گؤندهردی. آلپ آرسلان دا اونو ایلك ظفر موشتولو غوکی می باغدادا کی خلیفه یه گؤندهردی.

سولطان آلپ آرسلان بیزانس امپراتورونون بؤیوک بیر اوردو ایله آنادولو سفرینه چیخدیغینی اؤیره نینجه ۲۷ آپریل ۱۰۷۱ - جی ایله ده شامدان چیخدی و فرات وادیسینه گلدی. چوخ سرعتلی حرکت ائدیردی. فراتی کئچرکن حئیوانلارینین بیر چوخو بوغولدو. عیراقلی عسگرلرین بیر بؤلومو داغیلدی. بونا گؤره آلپ آرسلان توغرو ل بی زامانیدان خدمت ائتمیش یاشلی عیراق عسگرلرینی آزاد ائتدی. بو آرادا مالازگیرتی اشغال ائدهن بیزانس اوردوسونون اؤنوندن قاچان مسلمانلار باشدا مالازگیرت قاضیسی اولماق اوزره اوندان کؤمک ایسته دیلر.

هر بیرى اوردو یا برابر اوردو باشچیلاری

آلپ آرسلان آذربایجانا گیردی و اورادا خوی شهرینی حربی بازایا چئویردی. وزیر نظام المولک ایله خاتونونو، خزینه سینی تبریزه گؤندهردی. وزیرینه تئز بیر زاماندا عسگر توپلاماسینی دا امر ائتدی. تورک شهرلری داغیلما سین دئییه، دو شمنی سلجوقلو تورپاقلاریندان کناردا قارشیلماق ایسته ییردی. خویدان چیخاراق غربه دوغرو ایره لیلهدی. یانیندا ۴۰۰۰ قاوردییا عسگری، یاخشی سلاحلاریمیش ۱۰۰۰۰ تورکمن عسگری و امیرلرین کوماندانلیغی آلتیندا ۴۰۰۰۰ نفرلیک اوردوسو واردی. بئله لیکله ۵۴۰۰۰ نفردن عیبارت تورک اوردوسو بیزانس امپراتورلو غونون ۲۰۰ مین نفرلیک اوردوسونا قارشى چیخا جاقدی. فقط بو گنج، دینج و انتظاملی اوردونون

آلپ آرسلان كيمى بىر باشچىسى، چۆل ساواشىنىن بوتون اوصولارنى بىلن، تجربوبه لى، پولاد ايراده لى، اينانيلمىش باشچىلارى واردى، سليمان شاه، منصور، بورسوق، بوزان، ساوتكىن، آى تكىن، تازان اوغلو، ديلماج اوغلو، احمدشاه، دودو اوغلو كيمى هر بىرىسى بىر اوردو يا برابر تايىسىز باشچىلار.

آلپ آرسلانين اوردوسو چوخ سرعتلى بىر يوروشله ملازگيرت اونونه گلدى و ۲۴ اوقوست ۱۰۷۱ - جى ايلده راهوا (زاهوا) واديسينده دوشرگه سىنى قوردو. دوزه نلىكده كى تپه لرى توتارق سودان كورلوق چكمه مك اوچون تپه لردن آخان كيچىك چايلارى نظارت آلتينا آلدى. رومئن دييوگئن راهوا واديسينه گلن زامان توركلرين دوزه نلىكده كى بوتون تپه لرى توتدوغونو گؤرنده حيرت ائتدى. توركلر بو قدهر قيسا زاماندا چوخ اوزاقدان نئجه گلмыш و بو استراتژىك اؤنه مى اولان تپه لرى نئجه توتموشدولار.

ايندى ايكى اوردو بىر - بىرىنى گؤروردو. آرالارينداكى مسافه ۶ - ۵ كيلو متر ايدى.

آتلارين همداندا قيشلاياجاق، آماسنين هارادا قيشلاياجاغىنى بيلميره م.

ايكى اوردو اولدوقلارى يترده ساواش حاضيرلىغى گؤره ركن سولطان آلپ آرسلان بيزانس امپراتورونى بىر ائلچىلىك هيئتى گؤنده رمك قرارينا گلدى. او زامان خليفه نين ائلچىسى ابن الموهلبان سولطان آلپ آرسلانين يانيندا ايدى. ائلچىلر هيئتىنىن باشيندا ابن الموهلبان ايله آلپ آرسلانين آن چوخ گووه نديى باشچىسى قافقاز فاتحى ساوتكىن اولاجاقدى.

سولطانى قاجينيلماز دؤيوش قارشى سىندا بيزانس خاقانىنا ائلچى گؤنده رمه سىنين ايكى سببى واردى: چوخ سايدا انسانين اولومونون قارشى سىنى آماق اوچون سون بىر بارىش تشبوئو گؤسترمك توركلرين مىلى و دينى عنعنه لر ييدى. ايكىنجى سببى ايسه دوشمن اوردوسونون وضعيتى و اولدوغو يئر لر حاقيندا سون معلوماتلار آماقدى. آدلى - سانلى باشچى ساوتكىنى بونون اوچون سئچمىشدى. تورك ائلچىلرى امپراتورا: اوردونلا بىرلىكده گئرى دؤن و بو بؤيوك ساواش اولماسين، قان توكولمه سين؛ دوغرودان دا بارىش آرزوسوندا سانسنا بونو

خلیفه نین والی سی ایله ائده ریک. عکس تقدیرده بیزیم قراریمیز قطعی دیر. ایشی اوره کدن باغلی اولدوغوموز اولو تانرینین عهدہ سینہ بوراخیریق» دئدیله.

بیزانس خاقانی تورک ائلچیلرینی لاغ ایله قارشیلادی. او، آلپ آرسلانین چکیندیینی، بؤیوک بیزانس اوردوسو ایله ساواشماقدان قورخدوغونو، بونون اوچون باریش ایسته دیینی سانیردی. تورک ائلچیلرینین باریش اؤنه ریلرینه سرت و آجیقلی بیر شکیلده بو جاوابی وئردی: «باریش گؤروشمه لرینی آنجاق رئی شهرینده کئچیره بیله ریک. من روم اؤلکه سینه ائدیله نلری اسلام اؤلکه سینه ائتمه میش، اسلام اؤلکه لرینه اوز اؤلکه م کیمی حاکیم اولمامیش گئری دؤنمه یه جه یم. بو سفر اوچون بؤیوک وسایط صرف ائدیم، نئجه قاییدا بیله ردم؟!»

خاقان بونونلا تورک پایتاختی رئی مطلق اله کئچیره جه یینه اشاره ائدیکن سؤنرا تشخصلو دانیشیغینا داوام ائده رک سؤردو؛ «اصفهان می داها گؤزه لدیر یوخسا همدان می؟» ابن الموهلبان بو سورغویا «اصفهان» جاوابینی وئردیکده خاقان بئله دئدی:

«همدانین سویوق اولدوغونو ائشیتیمیشیک، بیز اصفهاندا، حیوانلاریمیز ایسه همداندا قیشلایاجاق» ساوتکین بو کیچیلدیجی سؤزلره داها دؤزه بیلمه یه رک بئله جاواب وئردی:

«آتلارینین همداندا قیشلایاجاغی دوغرو دور آما سنین هارادا قیشلایاجاغینی بیلمیرم».

تورک ائلچیلری دوشرگه یه قایدیب سولطان آلپ آرسلان و وظیفه لرینی نئجه یئرینه یئتیردیکلرینی و نه جاواب آلدیقلارینی سؤیله دیله.

آرتیق مییدان ساواشی قاجیلماز اولموشدو. آلپ آرسلان باشچی لاری و بؤیوک عالیم بوخارالی ابونصر محمدله (امام بوخاری) بیرگه یوکسک بیر تپه نین اوستونه چیخدی. اورادان بیزانس اوردوسونو گؤزدن کئچیردی. دوشمنین سایجا چوخ بؤیوک بیر اوردویا مالیک اولدوغونو گؤردو. سؤنرادا امام بوخارینین فیکرینی سوردو. امام بوخاری بو جاوابی وئردی: «سن تانرینین باشقا دینلردن اوستون توتدوغو اسلام دینی اوچون ساواشیرسان. چوخ بؤیوک اومودوم وارکی، تانری سنین اوچون بیر ظفر تقدیر ائتمیش اولسون. صاباح جومادی. بو قوتلو گونده

خطيب لىر بوتون مسجيدلرده عسگرلرينه غلبه دو عاسى ائده لرلر. بو ساعاتلار دو عالارين قبول ائدیلدی بی ساعاتلار دیر. جوما گونو ساواشا باشلا یاق.»
 بو فیکره بوتون اوردو باشچی لاری مارق گو ستر دیلر. ساواش نیظامینا گئچمک و استراتژیک تپه لری یا خشيجا گوز آلتینا آماق او چون وخت ایتیر یلمه دی.
 ۱۰۷۱ جی ایل ۲۵ آوقوست گئجه سی اوردودا هئچ کیمسه یاتمادی. تورک آتلی لاری دوشرگه دن چیخاراق بی زانس اوردو سونون اطرافینا هرله نیب باغیر دیلار. اوخ یاغ دیر دیلار، دوشمنین اینامینی قیرماق و یوخوسوز قویماق او چون صابا حا قدر بۇرو و طیبیل چالدیلار. بی زانسلیلار قارانلیق گئجه ده هانسی یانا هجوم ائده جکلرینی بیلمه دیکلری او چون سلاح ایشله ده بیلمه دیلر. آما اونلاردا دۇیوش نیظامیندا گوزله بیردیلر. گئجه نی آیینلر اجرا ائده رک، چالغی چالاراق کئچیر دیلر. اثره سی گون ۱۱ - جی عصرین آن بۇیوک مئیدان ساواشی باشلاناجا قدی.

قاچانلاری آخرتده آتش، دونیادا شرف سیزلیک گوزله بیر

بوتون تدبیرلر گورولدو کدن سونرا تورک اوردوسو بۇیوک کوتله لر حالیندا ساحلی شکیلده جوما نامازی قیلدی. عین وختدا خلیفه بوتون مسجیدلرده سلاحلا آلمپ آرسلانین غالب گلمه سی او چون دو عا اوختدوروردو.
 جوما نامازیندان سونرا سولطان آلمپ آرسلان اوردوسونا بیر رسمی کئچید دوزلتدی. بو بیر تفتیش ایدی. داها سونرا او محتشم، مبارک اوردوسونا بئله خطاب ائتدی:

«اوردو باشلاریم، عسگرلریم! بیز نه قدر آز اولورساق اولاق، اونلار نه قدر چوخ اولورسا اولسونلار، داها آرتیق گوزله مه یه جه بییک. بوتون مسلمانلارین منبرلرده بیزیم او چون دو عا ائتدیکلری بو ساعاتلاردا اوزومو دوشمن اوستونه آتماق ایسته بییم. یا مظفر اولوب آماج چاتارام، یا شهید اولوب جنته گئده رم. منه قوشولماق ایسته یه نلر آردیمجا گل سین، آردیمجا گلمه ینلر ایسته دیکلری یثره گت سینلر. بوگون بورادا امر وئره ن بیر سولطان، امر ائدیلن بیر عسگر یوخدور. بوگون من سیزلردن بیریم، سیزلره بیرلیکده ساواشان دۇیوشچویم، آردیمجا گلن و اولو تانری یولوندا شهید اولانلار جنته، ساغ قالانلار ایسه غنیمته قووشا جاقلار، بو

یولو توتمايانلاری آخرتده آتش، دونیادا ایسه شرفسیزلیک گۆزله بیر.»
 محتشم اوردو محتشم حاکیمینی جینقیرینی چیخارتمادان دینله میشدی.
 سولطان دانیشارکن آتار بئله کیشنه مه یی اونو تموش - آیاقلاری یئرده میخلانمیش
 کیمی حاضیر وضعیتده دوروردولار. سولطان سۆزلرینی بیتیرینجه ارلر و اوردو
 باشلاری نعره چکه رک اونو جوشغون بیر شکیلده آلقیشلامیشدی. باغیرتی
 سسلری بیزانس دوشرگه سینی تیر - تیر تیره تمیشدی.
 ارلر و اوردو باشیلار بیر آغیزدان هایقیریردی. یار:
 «ائی اوجا سولطان، بیز سنین قوللارینیق. هر زمان سنین اطاعتینده و سن ایله
 اولاجاغیق، سن نه ائتسن، اونو تکرار لایاجاغیق، هارا گئتسن، اورایا گئده جه بیک!»

بو منیم شهیدلیک کفیم

آلپ آرسلان اوردو سوندا سۆزلری ایله یاراتدیغی هیجانی، حرکت و ژستلری ایله
 داهادا آرتیردی. یای و اوخونو بیر یانا آتیب الینه قیلینج و گورزونو آلدی، بونونلا
 یاخین مسافه دن و اؤن جرگه ده ووروشا جاغینی بللی ائتدی. آتینین قویروغونو اؤز
 الی ایله باغلادی. تورک عادتینه گؤره ساواشا گیره ن زمان آتارین قویروقلاری
 باغلاناردی بئله کی حیوانلارین قویروقلاری دوشمن آتارینا ایلیشمز. داهایا چئویک
 و یئین حرکتلری تأمین ائدیلدی. اوردو باشچیلاریدا اونون کیمی ائدیلدی.
 سولطانین اینینده آغ پالتار وار ایدی. یوروشدن اؤنجه سون سۆز اولاراق بونلاری
 سؤیله دی:

«بو منیم شهیدلیک کفیم دیر. ساواش میدانیندا اولسه م، منی بو پالتارلارلا
 گؤمه رسینیز. یئریمه اوغلو ملیک شاه کئچر. اونا اطاعت ائدین.»

سولطان آلپ آرسلان بئله دئدیکن سونرا باغیراراق ایره لی آتیلدی. اوردو سودا
 عینی شکیلده باغیراراق اونون آردینجا یوروشه کئچدی. مالازگیرت دوزو بیر آندا
 توز بولودلاری ایچینده قالدی. نعره لر، قیلینج شاققیرتیلاری، نال سسلری بیر - بیرینه
 قاریشیر، سانکی جاهانا حؤکم ائدن آسلانلارین یوروشونه بیر دؤنه ده شاهد
 اولوردو.

توران تاکتیکاسی

سولطان آلپ آرسلان بو ساواشدا کلاسیک تورک تاکتیکاسینی تطبیق ائتمه یی قرارا آلمیشدی. «توران تاکتیکاسی» دئییلن بو تاکتیکانین تطبیقی اوچون جوغرافی وضعیتده الوئریشلی ایدی. بونا گۆره مرکز قوه لرینین باشیندا و دوشمنین تام قارشیسیندا سولطان آلپ آرسلان دورموشدو. ساغ جیناح کوتالمیش اوغلو سلیمانین، سول جیناح امیرساندوک و دیگر امیرلرین عهده سینه بوراخیلیمیشدی. قالان بیر بؤلوم قوه لرده دؤرد مهم یئر آیریلیمیش، ساغ و سول طرفده کی تپه لرین آردیندا گیزلنمیشدی. پوسقوداکی بو بیرلیکلرین کشفیاتچی قوللاری دا واردی. بو قوللارین وئردییی بیلگیلره گۆره پوسقوداکیلار دوشمن حیصه لرینی چنبره آلاچاق و اوخ یاغمورونا توتاجاقدیلار.

بیزانس اوردوسودا عنعنوی دؤیوش پالتاریندا ایدی. ساغ جیناح گئنترال آلیا ننتئسین تابع لییینده ایدی و اوزلار بوجیناحدا یئرلشیردیله سول جیناحا گئنترال بریئیننوس کوماندانلیق ائدیردی و پشچئنئقلر بو جیناحدا یئر توتوموشدولار. مرکز امپراتورون اوزو کوماندانلیق ائدیردی. آرخاداکی یاردیمچی قوه لرین باشینا اوغلو آندرونیکوسو قویموشدو.

ساواش یوخاریداکی بۆلمه ده گۆستریدییمیز کیمی شخصاً آلپ آرسلانین ایره لی آتیلماسی ایله باشلامیش، عینی آندا دوشمن آتیلارینی اوخلاماق اوچون موقوع توتوموش آتیلار اوخ یاغدییرماغا باشلامیشدی.

آتیلارین اوخ یاغمورونا توتولدوغونو گۆره ن بیزانس پیادا اوردوسو اونلاری مدافعه ائتمک اوچون ایره لیلهدی و تورک مرکز قانادیندا چوخ آز قوه اولدوغونو گۆردوکده عکس هجوم کئچدی. تورک اوردوسو آزاچیق مقاومت دن سؤنرا اوزونو گئری چکیلیرکیمی گۆستریدی و تاکتیکایا اویغون گئری چکیلمه یه داوام ائتدی. بئله جه دوشمن اوردوسونون مرکز قانادلارینی آرخاسینجا سوروکله دی. بو آنی گۆزله بین پوسقوداکی تورک قوه لری قیسقاج عملیاتینا باشلادیلار. عینی زاماندا دوشمنی آرخادان ازمک اوچون بورادا یئرلشن تورک بیرلیکلری اوز وظیفه لرینی یئرینه یئتیردیله. یئنه عینی چاغدا دوشمنی اوز دوشرگه سیندن لازیمی قده اوزاقلاشدییردیغینی آنلایان آلپ آرسلان تاکتیکایا اویغون گئری چکیلمه نی بیردن

دایاندیردی و بوتون گوجوایله دوشمنه یوروش ائتدی.
دوشمن تله یه دوشدویوتو، چنبره آلیندیغینی آنلادیغی زامان ایش - ایشدن
کئچمیشدی.

اوزلار و پئچئنئقلر سویداشلارینین صفینده

ائله بو زامان اولجه اوزلار و اونلاردان سونرا پئچئنئقلر دوشمن دئییه یوروشه
کئچدیکلری اوردونون اوزلری کیمی اوغوز سویوندان اولدوغونو فورما و
قیافه لریندن آنلامیش عینی دیلده دانیشدیقلارینی اؤیره نمیشدیله. اونون اوچون
باشلاریندا بی لری اولدوغو حالدا توپلو شکیلده قارداشلارینین، سویداشلارینین
صفینه کئچدیله.

هیلال (آی - رئاکتور) شکلینی آن تورک ساواش خطینین ایچینده قالان رومئن
دیوگن گئری چکیلمه خطینین ده توتولموش اولدوغونو گؤرموشدو.
ساواش چوخ شدتلی اولدو. چارپیشما گون اورتادان سونرا باشلانمیش،
آخشاما یاخین بیتمیشدی. بو قیسا مدت بویوندا او بؤیوکلوکده بیزانس اوردوسو
دارماداغین ائدیلمیشدی. قاچماق ایسته ینلر تورک قیلینجلاری آلتیندا جان وئردی.
آمان دیله ینلر اسیر آلتندی. اسیرلر آراسیندا رومئن دیوگن ده واردی. الده ائدیله
غنیمت ایسه چوخدو. ۱۲۰۰ نفرین گردییی دونیانین آن بؤیوک مانجاناغی تام ساز
حالدا تورکلرین الینه کئچمیشدی.

اسیر خاقان سولطانین حضوروندا:

ساواشین سونوندا اوستون گلهمیه آرخیین اولان آلپ آرسلان چادیرینا
چکیلمیشدی. یورغونلوغونو چیخارماغا واخت تاپمامیش اوردو باشلاریندان
گوهر آیین حضورونا گله رک بیزانس امپراتورونون اسیر آلتندیغی نی بیلدی.
آز سونرا بیزانس امپراتورو زنجیرلنمیش حالدا حضورا گتیریلدی. سولطان اونون
دوغرودان خاقان اولدوغونو دقیق لشدیریپ قاندالاری آچدی. یویونماسینا و
دینجه لمه سینه اجازه وئردی. بوندان سونرا سولطانلا اونون آراسیندا بئله بیر دانیشیق
اولدو:

ساواشدان اؤنجه باریش اوچون سنه ائلچی گؤندهردیم. فقط سن دوستلوقدان بویون قاچیردین. سنینله دانیشیقلا آپارماق اوچون آفشینین باشچیلیغیلا بیر هیئت گؤندهرمیشدیم. فقط سن «چوخ پول خرجلهیب بیر اوردو توپلادیم، بورالارا قدهر گلدیم، آرادییغیمی تاپدیم، اولکه لریمه ائدیلم لرلی اسلام اولکه لرینه ائتمه دن نئجه دؤنوم؟» دئدین. بیزانس خاقانی: دوغرو. سنین اولکه لرینی آلماق اوچون چئشیدلی خالقارلدان اوردو توپلادیم. پوللار صرف ائتدیم. ایندی مملکتیم و طالعیم سنین اینده دیر. بو وضعیتده اؤنونده ایم. اینجیتمه یی، مذمتی بوراخ، نه ایسته ییرسن اونو ائت - دئدی.

سولطان: ساواشدان سن اوستون گلسه یدین، منه نه ائدهردین؟
خاقان: سن منیم و یا آداملاریمین لوظفونه بوراخیلیمیش اولسایدین، یا باشینی کسمه لرینی و یاخود بیر دار آغاجیندان آسمالارینی امر ائدهردیم.
سولطان (اؤز - اؤزونه): «آه واللاهی دوغرو سؤیله دی. اگر باشقا جور دانیشسایدی، یالان سؤیله میس اولوردو. بو آدام آغیللی و کیشی خصلت دیر. بونا گؤره ده اولدورولمه سی جاییز دئیل.»

سؤنرا اوجا سسله: سنه نه ائده جه ییمی بیلیرسنمی؟
امپراتور: اوج گومان وار: بیرنجیسی، منی اولدوره جکسن، ایکینجیسی اوزه رلرینه هجوم و فتح ایسته دییم اولکه لرینه منی دولاشدیریب نوماییش ائتدیره جکسن، اوچونجویه گلدیکده اونو ائتمه یه جه بین اوچون سؤیله مه بین بیر فایداسی یوخدور.

سولطان: بس اونودا دیء
خاقان جاواب وئردی: اوچونجو گومان باغیشلانماغیم دیر. یعنی وئره جه ییم پوللاری قبول ائدیپ، منی دوست سایماغین، آرامیزدا دوستلوق یارانماسی، منی بیر کؤله ن، سرکرده لریندن بیری و رومادا (بیزانسا) بیر ناییبین اولاراق مملکتیمه قایتارماق. منی اولدورسن سنه بیر فایداسی اولماز، منیم یئریمه باشقا بیرینی بیزانس تاختینا چیخارارلار.

سولطان: من سنین حاقیندا باغیشدان باشقا بیر شی دوشونمه دیم. اؤزونو ساتین آل.

خاقان: سولطان نه ایسته دیبینی سؤیله سین.
 آلپ آرسلان خاقانین جان ده یرینی سؤیله دی:
 اون میلیون دینار (قیزیل)
 خاقان اوزونتولرینی بیلدیردی:

حیاتیمی، باغیشلا دیغین تقدیرده روم مولکونو ایسته مکده بئله حاقلیسان، لاکین باشچیسی اولدوغوم واختدان بری اوردولار یاراتماق، ساواشلار ائتمک اوچون رومانین خزینه سینی صرف ائتدیم. ماللارینی آلدیم. خالقیم یوخسول وضعیته سالدیم.

سولطان آلپ آرسلان خاقانین سؤیله دیکلرینین دوغرولوغونو بیلیردی. اونا گؤره اؤده یه بیلجه یی بیر مقدار اوستونده آنلاشدیلار. آنلاشما بئله ایدی:
 امپراتور سربست بوراخیلماسی اوچون سولطانا بیر میلیون یاریم دینار (قیزیل) وئره جک بوندان باشقا هر ایل ۳۶۰ مین قیزیل وئرگی اؤده یه جک. علاوه اولاراق بیزانسیدا اولان مسلمانلار سربست بوراخیلماق، امپراتور گره کلی اولاندا سولطانا حربی یاردیم گؤنده ره جک. مالازگیرت - اورفا - مهنیچ، آتاکیا اطرافلاری و قیزیل ایرماق چایینین شرق بؤلومو تورکلره وئریله جک.

رومن دییوگئن آزاد ائدیلیر

سولطان آلپ آرسلان امپراتورلا آنلاشدیقدا سؤنرا اونا ۲۰۰ نفرلیک بیر قوروقچو دسته سی وئردی. اونا بیر فرسخ مسافه یه قدهر یولا سالدی. بو یولا سالما واختی خاقان سلجوقلو سولطانین یانیندا پیادا گئتمک ایسته دیسه ده سولطان بونا مانع اولدو. آیریلدیقلاری چاغ قوجاقلاشدیلار. خاقان سیواس شهری یاخینلیغینا چاتدیقدا تورک قوروقچو دسته سینی گئری گؤنده ردی.

فقط ایستانبولدا اسیر خاقان سلجوقلو حؤکمدارلا دانیشیقلا ریندان خبر توتوموش VII میخایل بیزانس تاختینی اله کئچیر میشدی. رومن دییوگئن حیله ایله یاخالادیلار و گؤزلرینه میل چکدیلر (قیزدیریلیمیش پولاد قلمله گؤزلرینی کور ائتدیلر). یئنیلیمیش خاقان قیسا بیر مدت دن سؤنرا غم - غصه دن اولدو. بئله لیکله آنلاشما شرطلرینی

یثرینه یئتیره بيلمه‌دی فقط آرتیق بیزانس اوردوسو یوخدو. آنادولونون قاپیلاری تورکلر اوچون تاییاتای آچیلیمیشدی. ظفرین اصل مکافاتای بو اولاجاقدی.

رومئن دییوگئنی اسیر آلان تورک عسگری

بوئوک میدان ساواشینین باشلانماسیندان بیر نئچه ساعات سوئرا تورک اوردوسو بوتون جبهه‌لرده وضعیت حاکیم اولموش، بیزانس اوردوسونو دارما داغین ائتمیشدی. تورک دسته‌لری اولومدن قاچانلاری و قورتولانلاری تعقیب ائده‌رکن آرتیق ساواشی بیتیمیش سایان آلپ‌آرسلان چادیرینا چکیلیمیش. بیر آز بورغونلوغونو چیخارماغا چالیشیردی. بو واخت اوردو باشیلاردان گوهرآیین حضورا گلدی و عسگرلردن بیرینین روم خاقانینی بیزانس امپراتورونو اسیر آلدیغینی بیلدیردی.

- کیمدیر بو عسگر؟ سولطان سوروشدو.

- افندیم: بندینیزین کؤله‌لرینده‌ندیر. ایراندا نظام‌المولک اوردونو یوخلایارکن بو عسگری ضعیف سانمیش اوردودان چیخارماق ایسته‌میشدی من آریا گیردیم. خواهیش ائدیم بونا گؤره‌ده وزیر استهزاءایله:

یاخشی. ساخلایاق. بلکه بیزه روم ملیکینی اسیر اولاراق گتیره‌جک دئمیشدی. اوجا تانری دوغرودان روم ملیکینی اونون الی ایله اسیر ائتدیردی. سولطان حیرت ائتدی. خاقانی اسیر آلان ایگیدی حضورونا گتیریب آلتیندان اوپدو. گوهر آیینین دانیشدیغی اولایی بیر دؤنه‌ده اونون دیلیندن ائشیتدی. سوئرا سوروشدو:

- روم خاقانینی نئجه تانیدین، نئجه اسیر آلدین؟

- خاقان اولدوغونو بیلیمدیم، بوئوک اوردو باشیلاردان بیری ساندیم باشینین اوستونده خاچ و هنده‌ورینده قوروقچو دسته‌سی واردی. قوروقچو دسته‌سینی یاریب بو آتلییا یوروش ائتدییم زمان بیر قوروقچو «وورما، او خاقاندر» دئدی بونا گؤره آتینی ووروب بیخدیم و خاقانی اسیر آلدیم.

داها سوئرا اولایی خاقانین اوزوده تصدیقه‌میشدی. سولطان ایگیدی مکافاتلانیدیردی و اونو اوز سایغیلی آداملارینین سیراسینا قوشدو.

سولطان آلپ آرسلانین اولومو و تاپشیریغی

مالازگیرت ظفریندن سونرا سولطان آلپ آرسلانین آدی - سانلی اسلام عالمینده دئیل مالازگیرت بربیتانیا آدالارینا قدر اوچ قطعیه یایلمیش، او سلجوق قارتالینا تاریخچیلر «عادل سولطان» و «فاتح آتاسی» لقبینی وئرمیشدیلر. او دونیا یا حاکیم اولاجاق دوشونجه بییه سی ایدی و بو سوزلر ایله خلیفه لرینه و عثمانلی سولطانلارینا اوز دوشونجه لرینی میراث قویموشدو: «نچه دونه سؤیله میشم، بیز بو اولکه لری سلاح گوجونه آلدیق، تمیز مسلمانلاریق و بدعت بیلمه ریک. بو سبیدن آلاه خالیص مسلمانلاری عزیز توتور.»

نه یازیق کی عومرو اوزون سورمه دی. مالازگیرت ظفریندن تقریباً بیر ایل سونرا بیر سوء قصد نتیجه سینده اولدورولدو (۲۵ اوتکابر ۱۰۷۲) آلپ آرسلان مالازگیرتده بوتون دونیا یا سس سالان بویوک ظفر قازاندیقدان سونرا بیزانسین باریش شرطلرینی یئرینه یئتیرمه یه جه یینی آنلایاراق تورکمن بی لرینه بوتون آنادولونو ضبط ائتمک امرینی وئرمیش و اوزو ماوراءالنهره سفر ائتمیشدی او زامان قاراخانلی حاکیمی نصرخان ایله خارزمده اولان ملیک الیاس آراسیندا ساواش باشلامیشدی. آلپ آرسلان وضعیته حاکیم اولماق، بؤلگه ده نفوذو ساخلاماق ایسته بیردی. بو سفرده اونا قارشی چیخان بارزام قالاسینی عینادلا قورویان قالا قوروقچوسو یوسف خارزمی اسیر آلمیش و سولطانین حضورنا گتیریلیمیشدی. بو سرکرده سولطانین آیاغینا قاپانماق بهانه سیله، یئر ایلمیش چکمه سینده گیزلندی قمه نی قفیلدن چیخاریب آلپ آرسلانی وورموش، یانیندا اولان گوهر آیینی ده یارالامیشدی. آلدیغی آغیر یارادان سونرا آلپ آرسلان هامیسی دوردگون یاشادی و بو مدت بویوندا تاپشیریغینی دا بیتیردی.

تاپشیریغی

«آغیللی و تجروبه لی بیر شخص منه دئیمیشدی: «هئچ کیمی فاغیر سانما، اوز گوجونه ده گونمه.» بو اویوده لا قئید قالدیغیما گوره بویوک خاطا ائتدییمی ایندی (اولوم یاتاغیندا) داها یاخشی آنلاییرام. بیر تپه نین اوستونه چیخدیغیمیز زامان اوردومون بویوکلوگوندن، عسگرلریمین چوخلوغوندان آتیمدا یئرین تیره دینی

دۇيدوم و اۆز - اۆزومه: «من دونيا سولطانييام. منه كيمسه نين گوجو يئتمز. بو اوردوايله حتى چيني ده آرام.» دئديم. بو غرور اوزوندن عاجيز وضعيته دوشموشم. حالبوكى هر هانسی سفره گئده ركن دايم تانريدان يارديم ديله ردديم. مندن سۇنرا اوغلوم مليك شاه سولطان اولسون. اونا اطاعت ائدين تابع اولاجاغينيزا آند ايچين. وزيريم نيظام المولك ده مليك شاها اطاعت ائتسين. نيظام المولكو اوغلوما حامى و داياق تعيين ائديره م. آتام چاغرى به يه مخصوص اولان بلخده كى املاك و يئنه ده اونا عاييد اولان پۇللار (بئش يوز مين دينار) اوغلوم آيازا وئريلسين. آياز قارداشى مليك شاها يارديم ائتسين. بۇنا راضى اولماييب عصيان ائده رسه، مليك شاه وصيتىمى يئرینه يئتيرمك اوچون آياز قارشى ساواشدا بو بئش يوز مين دينارى صرف ائده بيلر. قارداشيم كاوورت بى شيراز دا يئرلشسين، اوردادا و ديگر قالالار سولطان مليك شاها تابع اولسون بۇندان باشقا كاوورت بى منيم دۇل اروادىمى آلسين.

سولطان مليکشاه

دۆلت سرحدلرىنى ايليق دنيزلره چاتديران مليکشاه آنادۆلویا تورکلوپون بيه ليک دامغاسىنى وۇردو. سولطان آلپ آرسلانين اولوموندن سۇنرا اوغلو مليکشاه ۲۵ نوپامبر ۱۰۷۵ - جى ایلده سولطان اعلان ائدیلدی. هله ۱۸ ياشيندا ایدی فقط آتاسينين آغیللى وزیرى نظام المولکو وظيفه سينده ساخلا ميشدی و اونون تجروبه سيندن فايدالانیردی.

مليکشاه سولطان ليغين ايلک ايکى ايليني شرقى سرحدلرينى قۇروماق و ايچهرى عصيانلارى ياتيرماقلا كئچيردی. کرمان مليكى اولان عميسى قارا آرسلان كاوورت مليکشاهينى سولطان ليغيني تانيمايش و باش قالدیر ميشدی. نظام المولكون اؤيودلرينه عمل ائدهن مليکشاه اونون يارديمى ايله لازيمى تدبيرلر گۇردو. همدان ياخينليغيندا كاوورتون اوردوسونو داغيتدی و اوزونو اعدام ائتديردی. فقط کرمان بؤلگه سينده كاوورتون حؤكم سورمه يى داوام ائدهن اوغوللارينا تۇخونمادی. بۇندان سۇنرا مليکشاه غرب قاراخانلى اوردوسونون اوزه رينه يوروش ائتدی. چونكى قاراخانلىلارين حاكيمى و سمرقند خانى اولان شمس المولک نصر تيرميز و بلخ شهرلرينى ضبط ائتميشدی. بو شهرلر گئرى آليندى. عفو ديله ين شمس المولک اوز وظيفه سينده ساخلاندى.

مليکشاه عميسى كاوورت و قاراخانلى حؤكمدارى ايله چارپيشاركن قزنه ليلر وضعيتدن يارارلانماق ايسته ديلر. أمما قزنه لى اوردوسو مغلوب اولدو و قزنه لى سولطان ابراهيم باريش باغلاماغا مجبور اولدو. بوندان باشقا ايکى خانيدان ائولنمه يولويلا قوهوم اولدولار و دؤولتين شرق سرحدلرينده تهلوکه سيزليک تامين ائديلميش اولدو.

«اۆلمزلىرى» يىن سونو

باش قالدیرمالار یاتیریلدیقدان و سرحدلر مؤحکم لندیکن سونرا ملیکشاه خاقانلیق مرکزینی اصفهاناکوچوردو. آرتیق بؤیوک فتحلره باشلایا بیلردی. غریده کی امیرلر مالازگیرت ظفریندن سونرا آلپ آرسلانین وئردییی امری یثرینه یثتیریدیلر. کوتالمیشین اوغلانلاری، سلیمان شاه، منصور، آلپ ایلیق، دؤلات تابع لیکلرینده کی قوه لرله تورکمن باشچیلاری آرتوک بی ایله توتاک بی ده اوز تورکمن قوه لری ایله آنادولو ایچلرینه دوغرو یثرله شه - یثرله شه ایره لیله بیردیلر.

آرتوک بی تورکمن بیلرینین آدلیم آلپلاریندان بیرى ایدی. ملیکشاه اونا آنادولو فتحیندن ال چکیب شرقی عربستاندا الاحسادا و بحرئین آدالاریندا یثرله شن شیعه کرمه تیلری اطاعت آلتینا آماغی امر ائتدی. آرتوک بی بو امری یثرینه یثتیردی و بیر ایل بؤیوندا کرمه تیلرین تۇپراغینی تامام ایله اله کئچیردی.

باشقا امیرلر آنادولو ایچلرینده فتح لرینه داوام ائتدیلر. بیزانسلیلارین تورک لرین قارشیسینی آماق اوچون تشکیل ائتدیکلری «اۆلمزلىرى» (ایممورتلس) آدلی پارچالاردا تورکلر قارشیسیندا یثنیلهرک داغیلماقدان باشقا هئچ بیر شئی ائده بیلمه دیلر.

آنادولو فاتحی سلیمان شاه یئنی تورک دؤولتینی قۇردو

آنادولودا ایره لیله یین امیرلرین آن آدلیم و گوجلوسو کوتالمیش اوغلو سلیمان شاه ایدی. او اوردوسونو مرمره و ائگئی دنیزینه چاتدیرمیش، اوسکودارا قدهر گلمیشدی. آرتیق آوروپالیلار آنادولودان «تورکییه» دئییه سؤز آچیردیلار. دؤغروندان آرتیق تورکییه دؤولتی، یعنی «آنادولو سلجوقلو تورک دؤولتی» قۇرولموشدو. بؤیوک خاقان ملیکشاه، سلمیان شاها «آنادولو حؤکمدارلیق منشورونو» یعنی «آنادولو سولطانی» آدینی وئرمیشدی. طبیعی کی، بو سولطانلیق ملیکشاهتا تابع ایدی و آنادولو سلجوقلو دؤولتی تام مستقیل سایلمیردی. آنجاق ملیکشاهین اولوموندن سونرا تام مستقیل ترپه نه بیلردی.

سلیمان شاه کونیانی آنادولو سلجوقلو دؤولتینین پایتاختی ائتدی. داها سونرا ایزنیکی آلاق حوکومت مرکزینی اؤرایا کوچوردو.

اىستانبولا و چاناق قالا بوغازلارنىن آسىيا ساحىللىرىنى، مرمىرەنىن گونى ساىللىرىنى نظارت آلتىنا آلان سلىمان شاه، چاكابه يى (چاكان بى دە دئىلىر) اىزمىرە گوندىردى. چاكابى اىزمىر كورفزىندە، اىلك دنىز كاپىتانى اولدو. اونون قوردوغو دونانمايله فوچا، اورلاكىمى ساحىل شىرلى و ساكىز، سىسام، مىدىللى آدالارى ضبط ائىلدى.

بو محتشم شىرلىن قالا دووارلارىندا نىيە تورى بايراقلارى دالغانماسىن؟

سلىمان شاهىن آماجى اىستانبول ايدى. سلجوقلو دوولتىنىن پايتاخىنى اىستانبولا كوچورە جكدى. ۱۰۸۰ - جى ايلىن گونشلى بىر باهار گونوندى ۵۰۰ آتلى سىيله اوسكودارىن كىچىك تىپلىرىدىن بىرىنىن اوزەرىندە دوران سلىمان شاه بوغازىن قارشى ساحىللىرىنى و اىستانبولو حىرانلىقلا سئىر ائىردى. سونرا اونون شىهادت بارماغى ايله آتلىلارنى اىستانبولو گوستەرهرك بئله دئمشدى: «بو بايراقلارنىمىز بو محتشم شىرلىن قالا دووارلارى اوزەرىندە نىيە دالغانماسىن؟ نەدن پىغمبىرىمىزىن شانىنا لايىق باشچى من، بو شاننا لايىق عسگرلر سىز اولمايسىز؟»

يازىق كى، سلىمان شاهىن عومرو بونا يئتمە يە جك. اىستانبولون فتحى آنجاق ۳۷۳ ايل سونرا ۱۴۵۳ - جو ايلدە فاتح سولطان محمدخانا نصىب اولاجاقدى.

آنتاكىادا ۳۰۰ تورىك آتلىسى

سلىمان شاه غرىبە انگى و مرمىرە ساحىللىرىنە چاتماقلا كىفايت لىنمەدى. دوغو - گونى بولگەسىنى و آنتاكىانى دا فتح ائىدى.

آنتاكىادا، بىزانسدان آيرىلاراق، مستقىللىقنى بىلدىرەن اثرمنى كنىازى فلتراتوس حاكىم ايدى. بورا قدىم سئلتوكوسون (سئلتوسىدلرىن) پايتاخى و كىلىكىيانىن آدىم مركزلرىدىن بىرى ايدى. دەنيزدن ياردىم آلاراق توركلرى چتىن وضعىتە سالابىلردى. سلىمان شاه يئرىنە ابوالقاسىمى قوباراق آز قووه ايله اىزنىكدن چىخدى. گئجه لىر يول گئدىب، گوندوزلر گىزلە نىب دىنجه لىرەك اون اىكى گوندى، تامامى ايله گىزلىجە آنتاكىا ياخىنلىغىنا گلدى. ائله بو چاغ فلتراتوس تابع لىيىندە اولان اورفايا گئتمك اوچون شىردن چىخمشىدى. قالانىن قوروماسىنى اسماعىل آدىندا بىر مسلمانا

تاپشیرمیشدی.

۱۲ دئکابر ۱۰۸۴ - جو ایلده قالانین پاریس قاپیسی اؤنوندە غفلتاً ۳۰۰ آتلی گؤرونندو. سلیمان شاه قۇروقچو اسماعیلین یاردیمی ایله قالا دۇوارلارینین بورجلرینه قارماقلى ایپلر آتیردی. گونوموزون کومماندوسلاری کیمی اؤیره ديلمیش تورک عسگرلری بو ایپلردن دیرماشاراق ایچەری گیردیلر و باغلی قاپیلاری آچیب آتلیلاریدا شهره بۇراخدیلار.

سحر یۇخودان آییلان آنتاکیالیلار اولجه تورک عسگرلرینی سفردن قایدان فلئراتوسون عسگرلری ساندىلار، آما چوخ کئچمەدن باسقینا معروض قالدیقلا رینی آنلادیلار. بیر بؤلومو شهر ائشیکینه قاچدی، بیر پارچاسی حبیب نجار داغینا دیرمانیب گیزلندی. بیر قیسمی ده ایچ قالایا سیغیندی.

ائرتەسی گون فلئراتوسون عسگرلری ایله آز ساییلى تورک عسگرلری آراسیندا چوخ سرت چارپیشمالار اولدو. فقط تورکمن بی لریندن مونجوک اوغلونون تابع لییینده کی کؤمکچی قوولری گلینجه دوشمن عسگرلریده ایچ قالایا چکیلمک و شهری تورک عسگرلرینه وئرمک مجبوریتینده قالدیلار.

سلیمان شاه خالقا قارشى چوخ یاخشى داوراندى. اۇنلارا عدالت و دینجلیک گئیردییینی سؤیله دی. عمومی عفو اعلان ائده رک اسیرلری بۇراخدی. خالقین مالینا ال اۇزاتمادی. فقط آدلیم کیسییان کیلسه سینی مسجیده چئویرتدیردی. ۱۶ دئکابر ۱۰۸۴. جو ایلین جو ما گونو بو مسجیده ۱۲۰ موذن عین آندا اذان اوخودو و سونرا جو ما نامازی قیلیندی خالق زامان کئچدی کجه فلئراتوسون ظولمو ایله سلیمان شاهین عادل حاکمیتی آراسیندا کی فرقی داها یاخشى گوردو و تورکلری دوغرودان «خیلاصکار» کیمی قبول ائتدی. بو وضعیت قارشیسیندا بیر مدت سونرا ایچ قالادا تسلیم اولدو.

سلیمان شاه بۇندان سونرا آنتاکیادان آسیلی اولان آیینتاپ (غازی آنتپ)، اسکندرون، سوئیدییه، ماراش، گوکسون، البیستان کیمی شهر و قصبه لری بیر - بیر اشغال ائتدی. بو اوغورلارینی بؤیوک خاقان سولطان ملیک شاهیا مؤشتولوق وئردی و ملیک شاه ایله بیرلیکده بوتون اسلام دونیاسینین قیزغین خئیر دو عاسینی آلدی. ایندی آنادولو سلجوقلو دؤولتینین سرکرده لری آنادولونون ایچ طرفینی احاطه ائده ن

دنىزلره چاتمىش اولوردو. بىزانس خاقانلىغىنىن شرقله علاقهسى كسىلمىشىدى.

من توركلويومه و شانىما ياراشان ايش توتدوم

بۇيوك سلجوقلو دؤولتىنىن تابع لىيىنדה آنادولو سلجوقلو دؤولتىنى قوران سليمان شاهين ظفردن - ظفرده قوووشماسى دوشمنلرى روحدان سالدى، آنجاق قارداشلارى، سويداشلارى و اوزو كىمى بۇيوك سلجوقلو دؤولتىنه تابع اميرلر طرفىندن ده قىسقانچلىقلا قارشىلاندى.

سورىيا مليكى اولان مليك شاهين قارداشى توتوش ايله حلب بىي مسلم سليمان شاهين گوننى غرب آنادولوي ائمه سىنى ياخشى قارشىلامامىشىدىلار. چونكى بونلار ائرمنى وليعهدلر يندن وئركى آليردىلار. آتاكيايا حاكيم اولان سليمان شاهدان بونو آلا بيلمزدىلر. بوندان باشقا اونون داها گونئيه ائنهرك سوريانى دا اله كئچيره جه بىي احتمالىنى دوشونور و ناراحاتلىق دويوردولار. بونا گوره بيرلشهرك سليمان شاهلا ساواش ائتدىلر. بعضى توركمى بىلرى توتوشون طرفىنى ساخلادىلار. بونا گوره سليمان شاهين سايجا آز اولان عسگرلرى باسىلدى. او گونه قدهر يئنىلمه اوزو گورمه ين سليمان شاه تسليم اولماغى قبول ائده بيلمىزدى. طالعين معين ائتدىيى يوللا گئده جه بىنى سؤيله ديسه ده گوردويو خيانتته دوزمه ييب اوزونو اولدوردو سون سوزو «من توركلويومه و شانىما ياراشان بير ايش توتدوم» اولدو. (۱۰۸۶)

سليمان شاهين جسدى توتوش طرفىندن آختارىلىب تاپىلدى و شخصىتى بللندىرىلدى. معاينه نى «بلى، بو سليمان شاهدير» دئيه توتوش اوزو آپاردى، اونا جسدن باشقاسىنا عاييد اولاجاغى سؤيله نمه دىيى زمان توتوش «بورادا باشقا جسد يوخدور. اونو آياقلاريندان تانيدىم. اولومونه سبب اولماقلا سويوموزا ظولم ائتدىك» دئيه يانيب ياخيلىدى.

مليكشاه آغ ده نيزده (آرالىق ده نيزنده)

اولو خاقان مليكشاه اولايدان خبر توتدوقدا چوخ غضبلندى قارداشى توتوشون جزاسىنى وئرمك اوچون حرکته گلدى - «ديرىلبيمىزىن آنجاق بيرلىكله تامين

اولونا جاغىنى بىلمىرسىنىزمى؟» دئدى.

ملىك شاھىن سورىيايا گلمكده اولدوغونو اۇيره ن توتوش «كۆلگه سىنه سيغىندىغىم اولو قارداشىمىن شرف و قدرتىنى اَلچالتماق ايسته مم. اونونلا ساواشى اودسام بئله، اول اۇز اَلچاقليغىمى گؤستمىش اولارام. سليمان شاھىن اولومونه باعث اولماقلا بير خاطا ايشله ديم» دئيه گونئيه، شاما چكىلدى. توتوشون بو تويە نيشى مىك شاھى ساواش فيكرىندن چكىندىردى. مىك شاھ ياغياسان به يى آتاكيا اميرى تعيين ائتديكن سونرا اوردوسويلا آغ دە نيزه دوغرو ايره ليله دى. دؤولتىن سرحدلرني بورالارا چاتدىردى. آنا دولونو اله كئچىردىي اوچون تانريا شوکور ائده رك ناماز قىلدى. سونرا قىزىل ياللى آتىنى دنيزه سارى سوردو. قىلىنجىنى اوچ دؤنه دالغالارا چىرپاراق هايقىردى: «راحات يات، رحمتلىك بابام! مزده لر اولسون كى، كىچىك ياشدا قويوب گئتديگىن اوغلون دؤولتى نىن سىنيرلارنى قورو تورپاقلارنى قورتاراجاغىنا چاتدىردى.»

ملىك شاھ بوندان سونرا تورك تاريخىنن ان بۇيوك باشچىلارىندان بىرى اولان آتاسى آلپ آرسلانن مزارىنا تۆكمك اوچون آغ دە نيزدن قوم گؤتوروب گئرى قايتدى. آنادولو سلجوقلو دؤولتىنن اداره سىنى داوود به يه تاپشىريب سليمان شاھىن كىچىك اوغلو قىليج آرسلاننى خاقانلىغىن پاي تاختىنا آپارماق اوچون يانىنا آلدى.

ملىكشاھ باغداددا دونيا سولطانى اعلان ائدىلير

اولو خاقان مىك شاھ توتوشو جزالاندىرماق اوچون باشلادىغى سفرى يورد گزىنتىسى، تفتيشى كىمى داوام ائتدىردى. بو گزىنتىده خليفه لىك مقامىنن يئرلشدىي باغدادا چاتدى. مىك شاھىن قوللوغوندا باشدا بۇيوك وزير نىظام المولك اولماقلا بۇيوك باشچىلار و بىلر وارايدى. شانينا لايق محتشم بير طنطنه ايله قارشىلاندى.

۲۵ آپرئل ۱۰۸۷ - جى ايلده خليفه نىن سارايندا قورولان و نىظام المولكون اداره ائتدىي محتشم رسمى مراسىمده اولو خاقانن معيتى خليفه يه تانيدىلدى. بو بىلر ن سايى قىر خاقده رايدى.

خلیفه نین امرینه گۆره قوللوقچولار چوخ دهیرلی ایپکدن خلعتلر گتیریب سولطانا گئیدیردیله. باشینا آلماس بیر تاج قویدولار. بونونا بویونباغی و قوللارینا ایکی قیزیل بیلرزیك، بئینه داش - قاشلی کمر قورشادیلار. خلیفه اؤزالی ایله ایکی پارلاق قیلینج قورشادیب، اوستونه گوموش، قیزیل و باشقا دهیرلی داشلار ساچدی. بو ایکی قیلینج ملیک شاهین شرق ایله غریبن حاکیمی اولدوغونو گؤستریمک معناسیندا ایدی. خلیفه بونو مؤحکم لندیرهن بیر ترپه نیشده ائتدی. خلیفه لیک مؤهورو حک اولونموش اوزویونو بارماغیندان چیخاریب سولطانا وئردی.

بو طنطنه لی توره نده خلیفه نین وزیر سولطانا خطاباً بو سؤزلری دئدی «ائی جلال الدین! اولو تانری عزیز خلیفه لیه و شرفلی اماملیغا سئچمیش، اسلام امتینی اؤزونه باغلامیش افندیمیز امانتی سنه وئردی. تانرین دوشمنلرینه قارشی گوجلر اولماق اوچون سنه ایکی قیلینج قورشادی. دوشمن تورپاقلارینی دولاشیب اونلارا بویون ایدیررسن خالقین ایشلرینده قصورا یول وئرمز بلکه اونون اوچون بوتون سعینی صرف ائدیرسن. یاخشیلیقلار سنه یؤنه لیر، برکت سنین اوزهرینه یاغیر...» بوندان سونرا خلیفه اوچ بایراق وئردی. او بایراقلاری سرکرده لر آلیب آپاردیلار. سونرا سولطان خلیفه نی سالاملایاراق آیریلدیلار. خالق اونون اؤنونده و آرخاسیندا گئدهرک «اوغورون و گوجون چوخ اولسون» دئهرک دوعا ائدیردی.

مین بیر گنج ناغیلارینی کؤلگه ده قویان بیر توی - دویون

ملیک شاه باغداددا ایکن قیزی مهمه لیک سولطان ایله خلیفه المقتدی نین ائولنمه لریده قرار لاشدیریلیمیشدی. ملیک شاهین آروادی ترکن خاتون (تورکان خاتون) بو ائولنمه یه المقتدینین باشقا آروادی اولماماسی شرطی ایله راضیلیق وئرمیشدی. مهمه لیک تیگینی باغدادا آناسی تورکان خاتون گتیره جکدی. اونو یولا سالماق اوچون یوکسک روتبه لی قوللوقچولار گؤنده ریلدی.

بو ائولنمه ائله محتشم بیر - دویونله، اولدوکی، بنزری تاریخده، حتی «مین بیر گنج» ناغیلاریندا بئله گؤرونمه میشدی. سلجوقلو خاقانلیغینین اولولوق، زهنگین لیک و ده بدبه سینی گؤستریمک اوچون بورادا بعضی تفروعاتی وئرمه یی

فايدالى بيلريك!

ابراهيم قافهس اوغلونون «سولطان مليكشاه» و احمدبى ماحمودون «سلجوقنامه» ادلى اثرينده بوتوى تورهنى بئله تصوير ائديليز:

«مهمه ليك سولطانين جئھيزى ۱۳۰ دەوہ و ۷۴ قاتيرلا داشينيردى. دەوہ لره چؤل يئرئنه الوان روم ايپه يى اورتولموشدو. يئنه ايپه كلرله اورتولموش قاتيرلارين بويونلاريندان قيزيل زينقيرولار و گوموش زنجيرلر آسيلميشدى هر بيرينين اوستونده اوچ سبد يوكون چوخو قيزيل و گوموشدو. قاتيرلاردان آلتى سينين داشيديغى ۱۲ گوموش سانديق بزه ك اشياسى و لعل - جواهيرله دولويدو. صدقله بزه نيلميش قيزيل يه هرلى ۳۳ جنس آت، كاروانين باشيندا ايره ليله بير، آن اونده قيزيلا بزه نيلميش بؤيوك بير بشيك داشينيردى. گلين خاتونون اوتوردوغو كجاوه نين اوزه رينده كى قيمتلى داشلارين. قيزيل - جواهيرلرين سايبى - حسابى يوخدو. بو كجاوه نين چئورسينده آى كيمي گؤزل ۲۰۰ تورك قيزى گلين له بيرليكه ايره ليله بيردى. آن اونده گووهر آيين له بوزان گئتمكده، اونلاريدا بؤيوك مشايعت آلايى تعقيب ائتمكده يدى...»

«- باغدادا گيرديكلرى زامان بو شاهانه گورونتو قارشيسيندا جوشان خالق، قوناقلارين اوزه رينه قوماشلار، چئشيدلى هديه لر ساچاراق اوز حئيرانليغيني بيلديردى. خليفه المقتدى وزيرى ابوشوجانى احتشامدا توركلردن گئرى قالمايان بير آلايلا قارشيلاماغا گونده ردى. وزيرين آرخاسيندا خليفه نين آداملاريندان ظفرين اداره سى آلتيندا ۳۰۰ آتلى واردى. قارائليق دوشموش اولدوغوندان، هر آتلى الينده بير مشعل توتموشدو. چئشيدلى خايلاق و روتبه دن اولان اعيان، اشراف و اوردو باشلار، قادينلاردا داخيل اولماقلا، بوتون عايله لرى، قوهوملارى ايله بيرليكه دبده ايله، دسته - دسته ايره ليله بير، باشلارينداكى آتلى قوروپلار فنر و مشعل لرله اونلارى مشايعت ائديرديلر.

قوناقلار بللنميش يئره چاتديقلارى زامان وزير شوجا توركان خاتونون كجاوه سينه ياخينلاشدى و اونا «اميرالمومنين امانتى ييبه سينه تسليم ائتمه نيزى بويورور.» دئدى و گلينين ائوه آپاريلماسى قراريني بيلديرميش اولدو. بونون آردينجا گئجه نى

گوندوزكىمى آيدىنلادان مىنلرجه فىر و مشعل آلتىندا ان گوزهل پالتارلارنى گىمىش دؤولت بؤيوكلرىنىن ايرهلى چىخان خاتونلارنى، آتلىلارنى و هر ايكى دسته ايله قارىشاراق اوزون زامان قايناشان جاماعاتىن آراسىندا، شوعاعلارنى داش - قاشلا سوسلنىمىش كجاوه لره دوشمه سىندن مئيدانا گلەن گوز قاماشدىرىجى پارىلتىلار ايچىنده گلن خلافت ساراىنا دوغرو ايره ليله دى. باغداد دا بوتون بازارلار، توكانلار آچىقدى. كؤچه لره انسان سئلى آخىردى گنجه باغداد خالقى تايى - برابرى گورونمه مىش بىر بايرام شنىلىيى ايچىنده صاباحا قدهر ايله ندى اثرته سى گون خليفه سولطانين ياخىنلارنى بؤيوك بىر قوناقلىق، خلعتلر و هديه لر و ئره رك آغىرلادى. تاريخچىلر بوقوناقلىقدا ۴۰ مىن باتمان (بىر باتمان تخمىنا سگگىز كىلو قراملا برابر دىر) شكر صرف ائدىلدىيىنى يازىرلار...

ملىك شاه قىلىنجىنى قاراده نىز دالغالارنى آتدى

و «بور ابدى توركلرىن اولاجا قدير» دئدى

قافقازا حركت سولطان آلپ آرسلان زامانىندا باشلامىشدى و گنجه يه والى تعين ائدىلن ادلى - سانلى باشچىلاردان ساوتكىن طرفىندن داوام ائتىرىلىردى. توركمنلر ازان بؤلگه سىنه يئرلشمىشدىر. فقط گورجوستان كرالى اگئورگى باش قالدىرمىش كؤهنه آنى كرالى قاگىك ده يئىدن كرال اولماق اوچون چاليشىردى. بونا گوره سولطان مىك شاه آراز بويو ايله گورجوستانا گلدى و ساوتكىن ين وضعىتى ياخشىلاشدى. داها سونرا ۱۰۸۶ - جى ايلده يئىدن قافقازا گلەن مىك شاه بو دؤنه بوتون مقاومتلرى قىرراق و ازهرك قارا ده نىزىن گونئى ساحىللىرىنى اله كئچىردى. قارادنىز ساحىللىرىنه واردىغى زامان آغ دنىز ساحىللىرىنه ائتىدى كىمى قىلىنجىنى ده نىزده اوچ دؤنه ايسلاتدىقدان سونرا بورالارا توركلرىن ابدى يىبه چىخاجاقلارنى بىلدىرمك اوچون دالغالارنى قوينونا آتدى و اورادان آتاسى آلپ آرسلانين مزارىنا سىمك اوچون بىر اوووج ده نىز قومو گؤتوروب آيرىلدى.

قاراخانلىلار مليكشاھا تابع اولور

سمرقند خالقى حاكيم احمد خانين حاكيميتيندن شكائيت چى ايدى و شكائيتلرينى سولطان مليكشاھا چاتديرميشديلار بونا گوره مليكشاھ ۱۰۸۷ - جى ايلين مابيندا ماوراءالنهر سفرينه چيخدى. يولو اوزهرينده كى بوتون قالالارى آلاق بوخارايلا چاتدى. بوخاراني دا آلديقدان سونرا بئله ليكله قاراخانلىلارين غربى قولو سلجوقلو خاقانليغينا تابع ائتديريلميش اولدو.

آسيانين ايچه ريلرينه دوغرو ايره ليله مه يه داوام ائدهن مليكشاھ اوز كنده گلديبي زامان كاشغار حاكيمي هارون بوغراخان حضورا گلدى و تابع اولاجاغيني بيلديردى. بو قاراخانلىلارين شرق قولونون دا حاكيمت آلتينا آلتينماسى دئمك ايدى ايندى خاقانليغين شرق سرحدلرى چين سدينه، غرب سرحدلرى ايسه بوغاز ايچينه (قاراده نيز بوغازلارى - رند -) قدهر اوزانيردى.

بئر نئچه ايل سونرا يمن، حجاز و آدنن بؤلگه لریده خاقانليغا باغلانميش، مكه و مدينه ده تورك حاكيمتى مؤحكملنديريلميشدى. بورالاردا خطبه لر آرتيق خليفه و سلجوق سولطاني آدينا اوخونوردو.

حسن صباحين تيريه كلرى

ميصيرده كى فاطمىلر سلجوقلو خاقانليغى ايچينده شيعه ليك تبليغاتي آپارير و قاريشيqliق ياراتماغا چاليشيرديلار. بو تبليغاتي آن قيزغين شكيلده آپارانلاردان بيريده اونايكى امام مذهبيندن اولان حسن صباح آدلى بيريلىدى. حسن صباح اوزونو چوخ ديندار گؤسته ره رك جاهيل انسانلاردان عيبارت طرفدارلاريني آرتيردى. خزرين گونتى ساحيللرينده قزوين بؤلگه سينده يالچين قايلار اوزهرينده كى آلاموت قالاسيني اله كئچيردى و بورادا باطنى لييه دا يانان اسماعيليه دؤولتيني قوردو.

حسن صباح اوز طرفدارلاريني خاشخاش كيمي ناركوتيك ماده لرله آليشديرير. اونلارى اوز حاكيمتينه اويغون ترپه نن فدايلره چئويرير و چئشيدلى سياسى جنائتلره تحريك ائتيردى. بونا گوره حسن صباح ين آداملارينا «خاشخاشچيلار» (تيريه كيلر) دئيلىردى. بو دئيم زامان كئچديكجه «قاتيل» معناسيندا ايشله ديلدى. چونكى خاشخاشلا سرخوش اولموش بو انسانلار اوزلرينى فدا ائتمه يه حاضير بئر

وضعیته گتیریلیردیلر. بونلار ملیک شاه زامانیندا تهلوکه لی اولماغا باشلادیلار. اونون اوچون تورکمن باشچیلاریندان قیزیل ساریق آلاموت قالاسینا گؤنده ریلدی. قالا چنبره آیلندی. اسماعیلیرین باشچیسى حسن صباحین تسلیم اولماقدان باشقا بیر چاره سی قالمامیشدی. فقط بو زمان سولطان ملیک شاهین اولوم خبری بلله ندى و حسن صباح شدتلی بیر باسقیندان قورتولدو.

بؤیوک وزیر نیظام المولکو ده حسن صباحین آداملاری خنجرله اولدورموشدولر.

ملیک شاهین اولومو

ملیک شاه سلجوقلورلارین آن بؤیوک سولطانی ایدی. ۲۰ نوایر ۱۰۹۲ - جی ایلده ۳۸ یاشیندا ایکن زهرله نهرک اولدو. او اولرکن خاقانلیغین سرحدلری شرقده کاشغار، غربده ایستانبول بوغازی، شیمالدا قاراده نيز و قافقاز داغلارینا، جنوبدا ایسه قیرمیزی ده نيز، یمن و هیند ده نيزینه قدهر اوزانیردی.

سولطان ملیک شاه خئیر خواه، اورده کلی، عادل بیر حاکیم ایدی. اولومو فقط تورک و اسلام دونیاسیندا دئییل، حتی اثرمنی خریستیان و موسوی (یهودی - رئد) - کیمی مسلمان اولمایان تبعه لر آراسیندا دا بؤیوک کدهرله قارشیلاندى.

خاقانلیغین داغیلماسی

سولطان ملیک شاهین اولوموندن سونرا باشلایان تاخت - تاج قوووغالاری اوزوندن خاقانلیق پارچانماغا اوز توتدو. ملیک شاهین یئرینه کئچن اوغلو بؤرکیاروق بیرلییی ساخلایا بیلمه دی. سوریا ملیکی توتوش، قارداشی اوغلو بؤرکیاروغا قارشی چیخدی و سلطنته اورتاقلیق ادعاسینا دوشدو. بؤرکیاروق ایله توتوشون بیر - بیرى اوزه رینه اوردو یئرتمه لری خریستیان دونیاسینا فرصت وئردی. بونلار خاچلی (صلیب - رئد) - اوردولاری یاراداراق اولکه نین بعضی بؤلگه لرینی استیلایا باشلادیلار. حسن صباحین، یعنی باطنی لرین داغیدجی چالیشمالاریدا گئنیشلندی. بؤرکیاروق ۱۱۰۴ - جو ایلده اولدو. یئرینه قارداشی محمد ته پر کئچدی. قاریشیقلیقلار داوام ائدیردی. بیر یاندان خاچلیلار، باشقا یاندان مذهب بؤلونمه لری سولطانلارین باشینی قاتان اساس سورونلار ایدی. محمد ته پردن سونرا خوراسان

مليکی سنجر اوزونو سولطان بيلديردی و اونون حاکمیتی ده ۱۱۵۷ - جی ایله قدهر سوردو. فقط سنجرین اولوموندن سونرا پارچالانان بویوک سلجوقلو خاقانليغیندان کيچیک - کيچیک دؤولتلر یاراندى.

عیراق و خوراسان سلجوقلolarی

پایتاختی همدان اولان عیراق سلجوقلو دؤولتینین حاکیمی سولطان ماحمود ۱۱۱۹ - جو ایلدن ۱۱۳۱ - جی ایله قدهر حؤکم سوردو. اونون یئرینه کئچن II توغرو ل ۱۱۳۴ - جو ایلده. II توغرو لون یئرینه کئچن مسعودایسه ۱۱۵۲ - جی ایلده اولدو. بوندان سونرا تاختا چيخان III توغرو ل زامانیندا عیراق و خوراسان سلجوقلolarی دؤولتی تامامی ایله ضعيفله دی و ۱۱۹۴ - جو ایلده خارزمشاهلارین حاکمیتی آلتینا کئچدی.

سوریا سلجوقلolarی

مليک شاهین اولوموندن سونرا اونون قارداشی و سوریا مليکی توتوش اوزونو سولطان اعلان ائتمیش، آما بؤرکیاروق قارشيسيندا یئنيلمیش و ۱۰۹۵ - جی ایلده اولموشدو. اوغوللاريندان رضوان حلبده، دوکاک ایسه شامدا اولوردو. ایکی قارداش آراسیندا سوریا سلجوقلو دؤولتینین حاکم لیبی اوغروندا ساواش باشلادی. باشدا رضوان سوریا حاکیمی اولدو. آما میصر فاطمیلری ایله بیرلشن خاچلیلارا (صليب چیلره) مغلوب اولدو. شامدا اولان قارداشی دوکاک حاکمیتی آتابی توغ تکینه وئرمیشدی.

رضوان ۱۱۱۳ - جو ایلده اولدو کدن سونرا حلب، خالقین چاغیریشی ایله گلن آرتوک اوغلو ائل غاضینین حاکمیتینه کئچدی. شامدا ایسه حاکمیتی آتابی توغ تکینین اوغلو تاج المولک بؤرو آلدی. (۱۱۱۷)

کرمان سلجوقلolarی

کرمان، فارس، عمان بؤلگه لری چاغری بیین اوغلو قارا آرسلان کاوورتون حاکمیتینده ایدی. کاوورت مليک شاهین حاکم لیبینی تانیمامیش، باش قالدیرمیش

۱۰۷۳ - جو ايلده اولدورولموشدو. كاوورتون اوغوللارى بۇلگهنى اداره ائتديلر و ۱۱۵۷ - جى ايله قدهر سولطان سنجره تابع اولدولار.

۱۱۸۷ - جى ايلده اوغوز باشبوغلاريندان دىنار بۇلگهنى حاكميتى آلتىنا آلدى بئله ليكله، كرمان سلجوقلولاريدا يىخيلمىش، تاريخه قووشموش اولدولار.

سلجوقلولارين بو قولوندا ائله بير ترپه نيش گۇرونمەدى. فقط آنادولو سلجوقلولارى گوجلەنەرك داها اوزون زامان ياشاياجاق و آنادولوييا توركلرين بييه ليك دامغاسىنى ووراجاقدىلار.

آنادولودا سلجوق دۆولتى

سلجوق دۆولتلىرىنىڭ ئان اھمىيىتىلىسى وان اوزون عۆمورلوسو

ملىك شاھىن اولوموندىن سونرا بۆيوك سلجوقلو خاقانلىغى داغىلىمىش، داھا سونرا ايسه بعضى كىچىك تورك دۆولتلىرى قورولموشدو. بونلارنى آراسىندا آنادولو سلجوقلارنىڭ گوجلەنەرك اوزون عۆمورلو بىر دۆولت قۇردوقلارنى بىلدىرمىشدىك.

دوغرودان، سلجوقلو دۆولتلىرى آراسىندا ئان مھم وان اوزون عۆمورلوسو آرسلان يابقونون نوھسى سليمان شاھ طرفىندىن قورولان آنادولو سلجوقلو دۆولتى اولموشدور. سليمان شاھ قوردوغو بو يىنى دۆولت اوچون ايزنىكى پايىتاخت ائتمىشدى (۱۰۷۸). سورييا مىلىكى توتوش و اونولا برابر اولان آرتوك بى قارشىسىندا مغلوب اولدوغو اوچون اوزونو اولدورەن سليمان شاھ، آنتاكيا سفىرىنە چىخاركن يىرىنە اوردو باشلاردان ابوالقاسىمى قويموشدو. ابوالقاسىم اىستانبولدا دوغرو يوروشلرىنى داوام ائتدىردى. بىزانس خاقانى آلئكسىوس بۆيوك بىر اوردو ايله ايزنىكى چىنبرە آلاق سلجوقلو تھلوكەسىنى تامام ايله اورتادان قالدىرماق اىستەدى. فقط توركلر بىرياندان قالانى قورويا - قورويا بىر ياندان قفيل يوروشلرى ايله گۆزلەنىلمەين يىرلردن هجوما كىچەرك، بىزانس اوردوسونو ضعيفلدى. بىزانسليلار چىنبرى قالدىرىب گىرى دۆنمە يە مجبور اولدولار (۱۰۸۶).

ابوالقاسىم بوغاز اىچىنە قەدەر ايرەلىلەدىكەن سونرا بىزانسا حاكىم اولماق اوچون قوۋەتلى بىر دەنىز گوجونە احتىياج اولدوغونو آنلامىشدى. بونون اوچون گەملىك كورفىزىندە بىر دونانما حاضىرلاماق اىستەدى. بو حاضىرلىغىن اوزو اوچون چوخ بۆيوك بىر تھلوكە اولاجاغىنى آنلايان بىزانس بوتون دونانماسىنى گەملىيە گۆندەردى. ابوالقاسىم قورو ساواشلار ايله مشغول كىن، بىزانس بىر باسقىنلا يىنىچە

قورولماقدا اولان تورک دونانماسینی داغیندی.

آما بیزانس خاقانی ابوالقاسیمین اؤج آلاجاغینی بیلدییی اوچون اونونلا دوستلوق یوللارینی آراماغا باشلادی. بو تورک باشبوغونو ایستانبولدا دعوت ائتدی و سایغیلی دؤولت باشچیلارینا لایق بویوک بیر طنطنه ایله قارشیلایاراق آغیرلادی. اونو سلجوقلو خاقانلیغینا قارشی بیرلیکده ترپه نمه یه، یعنی آسیلی اولدوغو بویوک تورک خاقانلیغینا قارشی چیخماغا راضی سالدی. بو ابوالقاسیم اوچون باغیشلانیلماز بیر خطا ایدی. بیزانسلیلار اونو بو شکیلده آرخابین سالیب آلدادارکن اولکه سیندن اوزاقدا اولماسینی فرصت سایاراق ایزمیتی اشغال ائتمیشدیلر. ابوالقاسیم بونو گنج آنلادی.

ابوالقاسیم بیزانسلایلگی یاراتماغا راضی اولدوغونو سولطان ملیک شاه اؤیره نیش و چوخ غضبلنمیشدی. اونون اوستونه درحال بیر اوردو گؤنده ردی. بو اوردویا قارشی دورماق اوچون بیزانسلان بیر کؤمک گؤرمه یین ابوالقاسیم تورک پایتاختی اصفهاندا گنده رک باغیشلانماسینی ایسته دی، آما سولطانین حضورونا قبول ائدیلمه دی. تکرار آنادولویا دؤندویو زمان ملیک شاهین اوردو باشیسی بوزان طرفیندن جزاسی وئریلدی (۱۰۹۲).

ابوالقاسیم تورک پایتاختینا گنده رکن یئرینه قارداشی ابوالقاسینی قویموشدو. فقط ملیک شاهین اولوموندن سونرا سلیمان شاهین خوراساندا اولان اوغلو قیلیچ آرسلان آنادولویا گلدی. قیلیچ آرسلان آتاسی سلیمان شاه اولدو کدن سونرا اولو خاقان ملیک شاهین ساراییندا تربیه گؤرموشدو. سلیمان شاهین اولومونو و اونون خاطره سینی اونوتمایان ایزنیک خالق قیلیچ آرسلانی کؤنول آچیق لیغی ایله قارشیلادیلار و ابوالقاسی یئرینی اونا وئرمک زوروندا قالدی.

قیلیچ آرسلان بیرلیک یاراتماغا باشلاییر

سلیمان شاهین اولوموندن سونرا آنادولودا بیرلیک پوزولموشدو. هر بیری اوزده بویوک خاقانلیغا باغلی اولماقلا برابر، تامامیله مستقیل ترپه نن و دؤولت قورماغا چالیشان بی لیکلر اورتایا چیخمیشدی. بیزانس ایسه فرصت تاپدیقجا ایزنیکه باسقینلار ائتمکدن ال چکمیردی.

قيليج آرسلان بو قاريشيقليلغا سون قويماق ايسته دي. اؤنجه ايزنيكده كي چاكا به يي آرادان گو تورمه يي قرارا آلدی. چونكي چاكا بي (چاكان بي) گئتديكجه قووه تلنير و اوز باشينا حركت ائدير، بويروغا قولاق آسميردي.

قيليج آرسلان چاكا به يي مغلوب ائتديكدن سونرا مالاتياني چنبره آلدی. بورا او زامان بير اثرمني كنيازين اليه كئچميشدي. آما چنبري ياريدا ساخلا ماغا مجبور اولدو. چونكي خاچلي اوردولارينين آنادولويا گلئكده اولدوغو خبريني آلميشدي. بو، يوز ايللرجه سوره جك خاچلي سفرلرينين (صليبي يوروشلرينين) باشلانغيجي ايدى.

توركلرين آروپا قاپيلارينا چاتماسي خريستيان دونياسيندا بؤيوك قورخو يارادير و خاچلي (صليبي) يوروشلري باشلاير

گوجلو بيزانسا باش ايديره ن، آنادولونو يورد ائده ن توركلر غرب دونياسيني قورخوتموشدو. خاچليلار هم بيزانسي توركلره وئرمك ايسته مير، همده بيزانسي اله كئچيره جك توركلرين قارشيسيني آماغى باجارمايا جاقلاريني بيلديلكريني او چون اوز تهلو كه سيزليكلريني تامين ائتمك ايسته ييرديلر. خريستيان كيلسه سي اسلامين بايراغيني او جالدان توركلرين مسلمانليغي غريده يايما سيندان نازا حاتليق دويور، بير ياندا دا مقدس و قوتلو شهر قودسو مسلمانلاردان آماغا چاليشيردي.

قودس خاچليلاري حرته گتيره ن، ديني دويغولاري جوشدور اراق خاچلي اوردوسونا قوشولمالاريني تامين ائده ن بير باهانا موضوعو ايدى. اكونوميك چتينيكلر ايچينده بوغولان يوزمينلرجه انسان دين اوغروندا ساواشماقدان چوخ شرقين زنگين شهرلريني ياغمالاماق او چون اوردويا قوشولوردو. البته قودسو مسلمانلاردان قورتارماقلا جنته گئده جكلريني اينانان فاناتيكلرده آز دئييلدي.

۱۰۹۵ - جى ايلده پاپا II اوربانوس قودسون قورتولماسي او چون بير كونفرانس كئچيرميش، بوتون خريستيانلاري ساواشا چاغيرميش و دوغرودان اونلارا ائتكى بوراخميشدي. خاچلي اوردوسونون ايلك توپلانما يئري فرانس^{ده} اولدو. سونرا بو اوردو آلمانيادا توپلانانلارلا بيرلشدي. ماجارستاندا و بالكانلاردا توپلانانلاردا

اونلارا قوشولدولار. بونلارین معنوی باشچی لاری، عینی زاماندا باشچیلاری، ایکی کئشیش ایدی. بیزانس قاپیلارینا چاتدیقلاری زامان اونلارین بیر چاپقینچی آلایندان باشقا بیر شی اولمادیغینی گۆرهن امپراتور خیلاصکار اولماقدان چوخ داغیدجی، تالایجی اولاجاقلارینی آنلایارق قورخدو. هئج گۆزله مه دن بوغازدان آنادولو طرفه کئچمه لرینی تأمین ائتدی. بو بیرنجی کوتله، سایلاری چوخ اولسادا بیر قووه ساییلا بيلمزدی. اونلاری ایزمیت دولایلاریندا قیلیج آرسلانین قارداشی قارشیلادی و قیسا زاماندا آرادان آپاردی.

خاچلیلار ایزنیکده

فقط قرافلارین، کنیازلارین، شئوالیه لرین اداره سی آلتیندا یوزمینلرجه کیشی دن عیبارت اصیل خاچلی اوردوسونون گلمه سی ده گنجیکمه دی. ا خاچلی سفرینی گئرچکشدیره ن بو اوردونو تشکیل ائده ن دؤیوشگن عسگرلر ایدی. قیلیج آرسلانین مالاتیا چنبرینی یاریدا بوراخیب گلمه سینده بونلار سبب اولموشدو.

بو خاچلیلار ایزنیکه قده ر گلدیلر. سایجا چوخ اوستون اولدوقلاری اوچون قیلیج آرسلان اونلاری دایاندیرا بيلمه دی. ایزنیک آلتیندی و خاچلیلار بو یئپ یئنی تورک پایتاختینی بیزانس تابع لیینه وئردیلر.

قیلیج آرسلان سایلاری یوزمینلری آشان خاچلی اوردوسونا قارشی اوزون سورهن ساواش آپارماغی قارار آلدی. دانشمند قاضینین و قئیصری حاکیمی حسن بی یق قووه لری ایله مؤحکم لندیریلیمیش اوردوسویلا خاچلیلاری اسکی شهر اؤنلرینده قارشیلادی و اونلارا بؤیوک ایتگیلر وئردیردی. خاچلیلار اوخ باتماز زیرئهلره بوروندوکلری اوچون تامام ایله یوخ ائدیلمه دیلر. فقط قیلیج آرسلان اونلاردان داها یئیین ترپه نه رک کئچه جکلری یوللاری داغیتدی. ارزاق تأمیناتلارینا مانع اولاجاق تدبیرلر گؤردو. تورکلرله مسکونلاشمیش یئرلری بوشالداراق ووروشا - ووروشا گئری چکیلدی.

اسکی شهر، آغ شهر - کونیا استقامت لرینده ایره لیله ین خاچلی اوردوسونون بیر بؤلومو شرقه یؤنه لمیشدی. قیلیج آرسلان بونلارین بیر پارچاسینی آماسییا یاخینلیغیندا دیگر بیر قولونودا اثرقلی یاخینلیغیندا یوخ ائتدی. آما سایلاری

يوزمينلرى اشان خاچلى اوردوسونون بۇيوك كوتله سىنى ۱۰۹۷ - جى ايلين ايولوندا آنتاكيايا چاتدى و بورانى اله كئچيردى. داها سونرا اورفانى و ۱۰۹۹ - جو ايلين ايولوندا نهايت قودسو اله كئچيردىلر.

اخاچلى سفرينده اله ائتديكلرى بو اوغور ايله اوروپاليلار بعضى تورك - اسلام اولكه لرينده كيچيك فرانك دۇولتلىرىنين قورولماسينا نايب اولدولار: اورفا قرافلىغى (۱۱۱۴ - ۱۰۹۸)، آنتاكيا كنيازلىغى (۱۲۶۸ - ۱۰۹۸)، ترابلس قرافلىغى (۱۲۸۹ - ۱۱۰۹) و قودس كراللىغى (۱۲۶۸ - ۱۱۰۰).

بوندان سونراكى ايللرده (يوز ايللرده) توركلر خاچليلارى بورادان چىخاريب قوماق اوچون جسارته ساواشمالى اولدولار.

قىليج آرسلانين اولومو

قىليج آرسلان خاچليلارلا دۇيوشركن، دانىشمندليلر مالاتيانى آلمىشديلر. او، ۱۱۰۲ - جى ايلده مالاتيانى، داها سونرا هارراتى، سورييا مليكى دوكاكا تابع مئيفاريكىنى تورپاقلارينا قاتدى. دياربكرى و موسول جيوارينا حاكم اولدو. بو بۇلگه لرين بيلرى چاولى، آرتوكلر ائل قاضى و سورييا مليكى رضوان بيرلشهرك قىليج آرسلانين اوزه رينه يثريديلر قىليج آرسلان هابور سويو قيراغيندا بير چارپىشمانى اودوزدو و بو چايدا بوغولاراق اولدو (۱۱۰۷). حياتى آنادولودا بيرلىبي تامين ائتمك اوچون و خاچليلارى يوخ ائتمك اوچون ساواشدا كئچن قىليج آرسلانين اوز سويداشلارى طرفيندن مغلوب ائدىلمه سى آجى بير سون ايدى.

سولطان مسعود و خاچليلار

قىليج آرسلانين يثرينه مالاتيادا اوغلو شاهانشاه تاختا چىخدى. فقط ياشى چوخ آزدى قارداشى مسعودلا آرالاريندا سلطنت قووغاسى باشلادى. مسعود دانىشمندليلرين كۆمه يى ايله تاختى اله كئچيردى و پايتاختى بيزانسدان گئرى آلىنان كونيايا كۆچوردو.

سولطان مسعود آنادولودا بيرلىبي ساخلاماق و خاچليلار سايه سينده بعضى

یشرلری اشغال ائڊهن بیزانسین نفوذونو قیرماق اوچون چالیشدی. قهسته مونونو بیزانسیلاردان گئری آلدیقدان سونرا آنادولودا آن گوجلو دؤولته چئوریلدی. دانیشمندلی محمد بی بن اولوموندن سونرا (۱۱۴۲) آنکارا - چانکیری چئوره سینی ده تورپاقلارینا قاتدی. البیستانی داضبط ائدهرک بو شهرین حاکمیتینی بؤیوک اوغلو ولیعهد II قیلیج آرسلانا وئردی.

آلمان خاقانینین ۷۵ مین نفرلیک اوردوسوندان فقط ۵ مینی یاشامینی قورتارا بیلیر

اخاچلی سفریندن سونرا اورفادا قورولان فرانک قرافلیغی ۱۱۴۴ - جو ایلده موسول و حلب آتابه بی عمادالدین زنگی و اوغلو نورالدین ماحمود طرفیندن آرادان قالدیریلدی. بونا گؤرده خریستیان دونیاسی II خاچلی سفرینی دوزه لتدی. بو دؤنه خاچلی اوردوسونون باشیندا قوتلو روما گئرمان خاقانی III کونراد، فرانساکرالی VII لویس ده دوروردو. بو بؤیوک اوردو ۱۱۴۷ - جی ایلده یولا چیخدی و همین ایل ایزنیکه گلدی، سولطان مسعود آلمان خاقانینین ۷۵۰۰۰ نفرلیک اوردوسونو جیئهان یاخینلیغیندا قارشیلادی. آپاریلان قورخونج ساواشدا آلمان خاقانی آنجاق ۵۰۰۰ نفرایله جانینی قورتارا بیلیمیش. گوج - بلا ایله ایزنیکه سیغینمیشدی.

فرانسا کرالینین تابع لیینده کی اوردو ۱۵۰ مین نفرلیک ایدی. بو اوردودا یالواج یاخینلیغیندا مغلوب اولدو و آغیر ایتگی لر وئردی. ساغ قالانلار آلمان اوردوسونون جانینی قورتارا بیلن ۵ مین نفرلیک دسته سییله بیرلشدیلر و آنجاق دیز یولوايله آککایا چیخایلدیلر.

سولطان مسعود بوندان سونرا اثرمنی کنیازی استئفانی مغلوب ائدهرک ۱۱۴۹ - جو ایلده ماراش و چئوره سینی اؤز حاکمیتی آلتینا آلدی. اورفا قرافلیغینی و دانیشمندلی به بی یاغی باسانی اؤزونه تابع ائتدی. سولطان مسعود اولوموندن قیسا بیر مدت قابق اولکه سینی اوچ اوغلو آراسیندا پایلاشدیرمیشدی. ۱۱۵۶ - جی ایلده اولدو کده II قیلیج آرسلان سولطان اولدو. باشقا قارداشلار اونا تابع اولاجاقدیلار.

۱۱ قیلیج آرسلان

پایتاخت کونیا و چئوره سینی آنان ۱۱ قیلیج آرسلان ایلك ایللرینی عصیانلاری یاتیرماق و بیزانس باسقینلارینی دفع ائتمک اوچون کئچیردی. اوزونتورله قارداشلار آراسیندا یئنه تاخت قووغالاری باشلامیشدی. اونون اوچون اورتانجیل قارداشینی آرادان قالدیرماق زوروندا قالدی. کیچیک قارداشی ایسه اوزونه عایید اولان آنکارا - چانکیری طرفلرینه چکیلدی و سلجوقلورلا رقابت حالیندا اولان دانیشمندلی یاغی باسان ایله ال بیر اولدو. دانیشمندلی - سلجوقلو چکیشمه سینی فرصت بیلن اثرمنی کنیازی استئفان یئیندن باش قالدیردی. آما تزلیکله یئنیله رک جزاسینا چاتدی. عینی شکیلده فرصتدن فایدالانماق ایسته یین بیزانس خاقانی مانوئیلن قووه لری اسکی شهر یاخینلیغیندا داغیدیلدی.

۱۱ قیلیج آرسلان ساخلاماق ایسته دییی بیرلییه انگل اولان باشلیجا دوشمنین بیزانس اولدوغونو بیلردی. غرب سرحدینی مؤحکم لندیردیکدن سونرا سلجوقلو دوولتینده بیرلییی و دیریلییی داها یاخشی ساخلا یا جاغینی آنلامیشدی. اونون اوچون بیزانسیلا آنلاشماق ایسته دی. بو آماجلا بیزانس خاقانی مانوئل ایله گؤروشمک اوچون ایستانبول گئتدی. بورادا سیاسی بیر اوغور قازاندی. باسقین ائتمه مک و قارشیلیقلی یاردیم باریشیغی امضالانمیشدی.

بوندان سونرا ۱۱ قیلیج آرسلان اولکه ایچه ریسینده کی بوتون باش قالدیرمالاری یاتیردی قارداشی شاهانشاها عایید تورپاقلارلا، دانیشمندلی بی لیبینین تورپاقلارینی دا اولکه سینه قاتدی. دانیشمندلی به یی زوننون قاجیب بیزانسیا سیغیندی.

۱۱ قیلیج آرسلانین گوجو آرتدیقجا تورکمن قووه لری غرب سرحدلرینده توپلانماغا باشلادیلار. عینی ایله مالازگیرت ساواشینین اولینده اولدوغو کیمی بیزانسیا یوروشلر ائده رک، اونون گوجلنمه سینی، قفیل باسقینلارا کئچمه سینی قاباقلاماغا چالیشدیلار. بیزانس امپراتورو تهلوکه نی آنلادی و ساواش حاضیرلیغینا گیریشدی.

امپراتور ائده جه یی ساواشدا اوزونه سیغینان دانیشمندلی بی یئی آماسییا طرفینه آپاریب قیلیج آرسلانا قارشی آیری بیر جبهه آچماغیدا پیلانلاشدیردی.

|| قىلىچ آرسلان بىزانسىن حاضىرلىقلارنى اۆيره ندى و تدبىر گۆرمه يه باشلادى.
بىزانسىلارلا يىنى و بۆيوك بىر ساواش قاچىلماز بىر حالا گلمىشدى.

میریا کنفالون ظفري

بو سفر دن سونرا الینی، آیاغینی آنادولودان تامامیله چکه ن بیزانس خاقانی اینگیلتره کرا لینا بئله دئییردی:

«یاشلی تورک قادینلاری و کیشی لری اؤزلرینی آتلا ریمیزین آیاقلاری آلتینا آتیر، آتلیلاریمیزی یئره سالیب اؤلدورور، اؤزلریده اؤلوردولر...»

۱۱۷۶ - جی ایل ۱۷ سئنتیابر سلجوقلو تورک اوردوسویلابیزانس اوردوسونون

بیر دؤنه ده قارشى - قارشىیا گلدیکلری گون

۱۱ قیلیج آرسلان آنادولودا بیرلییی تأمین ائتمیش خاچلی سفرلری نتیجه سینده یارانمیش قارشىقیلق یاتیریلیمیشدی. تورکلرین اوستونه بوتون اوروپانی سالدیران بیزانس اونلاری آنادولودان چیخارماق آماجینا چاتمامیشدی. بونو اوزو ائده جکدی. بیزانس خاقانی مانوئل کومنتئوس خاقانلیغین دؤرد طرفیندن توپلادیغی قوه لرینه علاوه اولاراق ماجار، سئرب، ایتالیان، فرانسیز و پئچئنئقلردن عیبارت مزدور بیرلیکلر یاراتمیش، بونلاری اوردوسونا قاتمیشدی.

نهنگ بیزانس اوردوسو ۱۱۷۶ - جی ایلین سئنتیابریندا ائیریدیر گولونون شیمال شرقینه ائندی و بورادا تورکلر طرفیندن دایاندیریلدی. ۱۴ - ۱۲ سئنتیابر آراسیندا اوچ گون، اوچ گئجه داوام ائده ن دوزبول ساواشیندا بیزانس اوردوسو بیر آددیمدا ایره لی آتا بیلمه دی. چونکی تورکلر آنادولونو آنایوردا چئویرمیشدیلر و بو ایکنجی آنایوردو قوروماق قادین - کیشی، گنج - قوجا، بوتون تورکلرین ائیه بؤیوک وظیفه سی اولموشدور. خاقان مانوئل کومنتئوس سونرالار اینگیلتره کرا لینا گونده ردییی مکتوبدا بؤیوک چارپیشمادان و تورک اوردوسویلا قارشىیلاشماسیندان قاباق تورک

خالقننن اونلارا قارشى نئجه دوردوقلارنى بئله تصوير ائىدى:
 «.. ياشلى تورک قادين و كيشى لرى ساواش ميدانىنا گئتمك ايسته ين آتلىلاريمىز
 قارشىسنا چىخىر، آتلارىن آياقلارى آلتينا آتلىر، آتلىلاريمىزى دوشوروب،
 اولدورور، سونرا اولزلىده اولوردولر...»

بىزانسلىلارن مىريون دئىكلرى بو گونكو گله دندوست قىساسىلا اونون اوچ
 كيلومتر شىمالينده كى «كئفالون» درهسى آراسيندا قالان يئر تورک - بىزانس
 قارشىلاشما سىنا صحنه اولدو بىزانس خاقاننن نىتىنى آنلايان قىليچ آرسلان غرب
 آنادولويما مانوئل دن داها اونجه گلهرك اونون يوللارى اوستونده كى قالالارى، او
 جومله دن مىريا كئفالون قالاسىنى داغىتمىشىدى. آما بىزانس اوردوسودا چوخ
 ياخشى يارقانمىشىدى. چاغداش چنبرله مه آلتلىرى اونلاردايدى. فقط ارزاق و
 دؤيوش سورساتى داشىيان چوخ سايلى آرابا كاروانلارى ايره ليله مه لرىنى
 ياواشىدىرىدى.

يئنه توران تاكتىكاسى

قىليچ آرسلان باشلىجا باسقىندان اونجه بىز نئجه دؤنه ائىدىيى باسقىنلا و يئرلى
 ائللرينده بو باسقىندا اونا ائىدىيى ياردىمدا خاقان و اوردوسونو چاشدىرمىش،
 يورموشدو. نهايت اصل بؤيوك توققوشمانى باشلاماغىن واختى گلدىيىنى حؤكم
 ائىدى.

توركلر بورادادا آدلىم توران تاكتىكاسىنى تطبيق ائىدىلر. بىزانسلىلار بو تاكتىكانى
 اؤيره نىمىش آما بو طرزده بىر ساواشى قاباقلاماغى، يئر سئچمك و يوروش
 تشبوئونو اللرىنده ساخلاماغى اؤيره نه بىلمه مىشىدىلر. توركلرين اوخلا، قىلينجلا و
 آت اوستونده اوخ آتاراق گؤستردىكلرى دؤيوش هونرلىرىنى ده اؤيره نمه مىشىدىلر.

بىزانسلىلار مىريا كئفالون قالاسىنى يئرلىشىدى بىر كئچىدكن كئچمه يه مجبور
 ائىلمىشىدىلر. مانوئلىن اوردوسوندا اولان تجروبه لى ضابيطلر بونون تهلوكه لى
 اولاجاغىنى سؤيله دىلر، آما قالان اوردوباشىلار و مغرور خاقان اوردويما چوخ
 گووه نىردىلر.

خاقان كئچىده اوانقارد قووه لرى گؤنده ردى. اونلارن آردىنجا بؤيوك

قووه لرینیده حرکتی گتیریپ، آغیر - آغیر ایره لیله مه یه باشلادی. آوانقارد قووه لرینین تورکلرله قارشیشلما دیقلاریندان ممنون ایدی.

قیلیج آرسلان قووه لرینی کئچیدین ایکی طرفینده کی و چیخیشیندا کی داغلارین آراسیندا گیزلتمیشدی. بیزانس اوردوسونون آردینجا گلن و یوکلرینی داشییان چوخلو آرابادا کئچیده گیرینجه یه قدر اوز وارلیغینی گؤسترمه میشدی. چنبر واسیطه لرینی، مانجاناقلاری، چادیرلاری، ارزاق و چئشیدلی سیلاحلاری داشییان بو آرابالارین کئچیده گیرمه سی دوشمنین گتیرییه قاچماسینین قارشیسینی آلاجاقدی. بیزانس اوردوسونون یوکلرینی داشییان آرابالار کئچیده گیره ر - گیرمز تورک آتلیلاری یاماجلاردان سرعت ایله ائنه رک یوروشه کئچدیلر. تورک آتلیلاری ایله بیزانس آتلیلاری آراسیندا قورخونج بیر چارپیشما اولدو. بیزانسلیلارین جیناحلارا چکیلمه سی و ایره لی گئتمه سی مومکون دئییلدی. آرخالارینی ایسه اوز آرابالاری کسمیشدی چاره سیز قالیب اورادا ووروشمالی اولدولار.

ساواش گون بویوندا داوام ائتدی. گونش باتماق اوزره ایکن بیزانس اوردوسو داغیلیمیش او بویوک کئچید اونلارین جسدلری ایله دولموشدو. خاقان مانوئل اونون قوللوغوندا اولان آداملار اسیر آلیندی (۱۷ سئنتیابر، جوما گونو، ۱۱۷۶). بو ساواش نتیجه سینده ارزاق، سیلاح و چئشیدلی ماللارلا دولو ۵۰۰۰ آرابا اله کئچیریلدی. خاقان مانوئل کومنتئوس جانینی قورتارماق اوچون چوخ آغیر بیر اؤده نجه وئرمه لی اولدو.

ظفرین نتیجه لری

میریا کئفالون ظفریندن سونرا بیزانسلا بیر باریشیق باغلانندی. بو باریشغا گؤره بیزانس غربی آنادولودا کی استحکاملاری قالدیرماغی و آغیر بیر تضمینات اؤده مه یی قبول ائدیردی.

آرتیق بیزانس مالازگیرت ساواشیندان بویانا یوز ایلدن بری بسله دییی «آنادولونو گتیری آلمان» خولیا سیندان واز کئچیر، بو اومودونو ایتیرمیش اولوردو. بو تاریخه قدر آنادولویا «تورکلرین اشغالی آلتیندا کی اولکه» دئیه ن غربئیلر آرتیق «تورکییه» دئمه یه باشلادیلار.

يئنه بو ظفرين نتيجهسى اولاراق سلجوقلو سرحدلىرى غربه دوغرو گئيشلندى و دنيزلره ياخينلاشدى. ۱۱۸۳ - جو ايلده توركلر يئنه ده آدالار دنيزينه (ائگئيه) چاتدىلار. بوندان بير ايل سونرادا بيزانس خاقانى ايسا آكيوس توركلره ايللىك وئرگى وئرمه يه مجبور اولدو.

۱۱ قىليج آرسلان دؤورونده آنادولودا توركلرين ايشى فقط ساواشما اولمادى. يوللار، كاروانسارالار، باشقا معمارلىق آبيده لریده سالىندى، علم آداملاى، شاعيرلر يئتيشدى. قىزىل پول كسىلدى. وئئديكليلر و كيپر كراللىغى ايله تجارت علاقه لرى يارادىلدى و خالقين رفاه حالى يوكسىلدى.

قوجا آرسلان

اىكىنجى قىليج آرسلان اوزون و ساواش دولو بير ياشامدان سونرا ياشلى لاشميش، يورغون دوشموشدو. اون بير اوغلونو اولكه نين چئشيدلى يئرلرينه مليك تعيين ائتميشدى. دؤولتى اونون آديلا وزيرى ادره ائتمكده يدى.

قىليج آرسلان هله اولمه ميش اوشاقلارى آراسيندا تاخت - تاج اوستونده چكيشمه باشلادى. بير تورك سولطانين اولمه سى عموميت له تاخت - تاج قووغالارينا سبب اولدوغو اوچون دشمن اولكه لر بئله چاغلارى فرصت ساياردىلار. بو دؤنه قاريشيqliق سولطان اولمه ميشدن باشلاميشدى. ائله بوگونلرده صلاح الدين ايوبى قودسو خاچليلاردان گئرى آلميشدى و آروپادا اوچونجو خاچلى سفرى (صليب يوروشو) حاضيرانميشدى.

خاچليلار يئنه تورك اولكه سيندن كئچه جكديلر و قىليج آرسلانى قوجا چاغيندا ياخالاميش اولاجا قدىلار.

اوچونجو خاچلى سفرينين باشيندا آلمان خاقانى ايله فرانساي اينگيلتره كراللارى دوروردو. آغ شهر ياخينليغيندا گئدهن شدتلى بير ساواشدان سونرا خاچليلار غالب گلديلر. كونيا يا گيريب چوخلو اولوم - چاپا وول توره تديلر. بير ياندان بو يئنىلمه، ديگر طرفدن اوشاقلارينين تاخت قووغاسينا دوشمه لرى اختيار سولطانين سون گونلرينى زهره دؤنده ردى. ۱۱۹۲ - جى ايلده اولو بورلو مليكى، وليعهد اوغلو غياث الدين كيخسرونون يانيندا ۸۰ ياشيندا اولدو.

غیاث الدین کیخسرو، سلیمان شاه، ایل قیلیج آرسلان

غیاث الدین کیخسرو کونینانی گئری آلدی و آتاسینین یئرینه سولطان اولدو. قارداشلاری ایله ساواش وضعیتینده اولدوغوندان یارارلانیب یوروشه کئچن بیزانس اوردوسونودا مغلوب ائتدی. فقط بیر مدت سونرا قارداشی سلیمان شاه داها گوجلو داها چئویک بیر اوردویله چیخدیغیندان کونینانی اونا وئرمک زوروندا قالدی. بونا گؤره بیزانسا باریش اؤنه ریزی ائدیب یاردیم ایسته دی. آما بو واخت خریستیانلار ۱۷ خاچلی سفیرینی تشکیل ائتمیشدیلر. بودؤنه خاچلیلار بیزانسی ضبط ائده رک بیر لاتین دؤولتی قوردولار.

کیخسرونون قارداشی سلیمان شاه ۱۲۰۴ - جو ایله اؤلدو. یئرینه اوغلو ایل قیلیج آرسلان کئچدی. یاشی چوخ آزدی. تورکمن بی لری تاختا کیخسرو چاغیردیلار کیخسرو سولطان اولدو و اوردونون باشینا کئچدی. بوندان سونرا ایستانبولدان قاجاراق ترابزوندا پونتوس (پونت - رند) روم دؤولتینی قوران ایلکسیوسلا ساواشاراق اونو مغلوبیته اوغراتدی. ۱۲۰۷ - جی ایله سیس بؤلگه سینی ضبط ائتدی ایوبیلرین سوریا و آنادولونو استیلا ائتمه لرینین قارشیسینی آلدی. ۱۲۱۱ - جی ایله ایزنیکده بیر روم کراللیغی قوران لاسکاریسه قارشی ائتدییی سفرده شهید اولدو.

عزالدین کیکاووس

کیخسرو یئرینه اوغلو عزالدین کیکاووس دؤولت بؤیوک لرینین قراری ایله سولطان اعلان ائدیلدی. قارداشی علاالدین کيقوباد بو قراری تانیماق ایسته مه دی آما تاختی زورلا آماغا گوجو چاتمادی.

عزالدین کیکاووس ایزنیک روم کرالی لاسکاریس ایله باریشدی. اثرمنی کرالارینین هدیله لرینی ده قبول ائتدی و کپرله اولان تجارت آنلاشماسینی یئشیله دی. بوندان سونرا ترابزون روم امپراتورونو مغلوب ائده تک اسیر آلدی و سینوپادا حاکیم الدو. ۱۲۱۶ - جی ایله آنتالیانی ضبط ائتدی. اثرمنی کراللیغینی حاکمیتی آلتینا آلدی. آرتوکلو و ابیل بی لرینی اؤزونه تابع ائدیکن سونرا ایوبیلره

قارشی بیر سفر حاضیرلادی آما بونو حیاتا کئچیره بیلمه‌دی. مالاتیادا خسته‌لنه‌رک
اؤلدو (۱۲۲۰)

علاالدین کیقوباد

کیکاووسون یئرینه علاالدین کیقوباد کئچدی. اونون زامانیندا اؤلکه هر باخیمدان
پارلاق بیر دؤور یاشادی. قوروجولوق ایشلری آرتدی و زمانه‌میزه چاتان بؤیوک
اثرلر یارادیلدی. علاالدین او زامانکی کولونوروس قالاسینی اشغال ائتدی و بو قالایا
اوندان سونرا اونون آدیلا «علاویه» دئییلدی. بودا زامان کئچدیکجه «آلانی» شکلینه
دوشدو.

علاالدین کیقوباد آلانیادان سونرا کیریمدا چوخ مهم بیر لیمان اولان سوغداک
شهرینی ده آلدی. سوغداکین آینماسیندان سونرا قیپچاق بی لری و روس کنیازلاریدا
سلجوقلورلارا اطاعت ائتدیلر. کیقوباد بوندان سونرا سرکرده‌لرینه گونئی آنادولو
ساحیللرینی آنامور و سیلیفکه‌یه قدهر اولان بوتون قالالاری آلدیردی.

بو زامان شرقدن غربه مونقول آخینی باشلامیشدی. مونقوللارین اؤنوندن
چکیلن جلال‌الدین خارزمشاهدا اؤلکه‌نین شرقینی هده‌له‌بیردی. دیاربکرده‌کی
آرتوکلو به‌یی ایوبی حؤکمدارینا تابع اولموش، خارزمشاه ایله اتفاق قورموشدو. بو
اولایلاری ایزله‌ین کیقوباد داها آرتیق واخت کئچرمدن شرق سفرینه چیخدی
(۱۲۲۶). ایوبی - آرتوکلو قوه‌لرینی مغارب ائتدی و آرتوکلو بی لرینی اؤزونه تابع
ائتدیردی ایوبیلرله بیر باریشیق باغلا‌دی. جلال‌الدین خارزمشاه اهله‌تی اله
کئچیردیکدن سونرا خارزمشاهلادا ساواشماغا مجبور اولان علاالدین کیقوباد ۱۲۰ -
جو ایله اونون اوردوسونو یئندیردی و ارزرومو اشغال ائتدی.

مونقوللار آنادولویا دوغرو ایره‌لیله مکده‌یدیلر. کیقوباد اونلارلا ایلگینی
پوزماماق اوچون قارقورومداکی مونقول خاقانی (خانی) او قودایا ائلچی گؤنده‌ردی.
باریش ایره‌لی سورددو. فقط مونقوللار اونلارین حاکمیت‌لرینی قبول ائتمه‌سی و
وئرگی وئرمه‌سی شرطلری ایله باریش بیله‌جکلرینی بیلدیردیلر. بونا گؤره علاالدین
کیقوباد اؤزونو بیر یاندان شرطلری قبول ائده‌ن کیمی گؤستریب اونلاری آلماتما
یولونو تددو، دیگر طرفدن تدبیر گؤرمه‌یه باشلا‌دی. کیقوباد اؤنجه شرق و جنوب

سرحدلرينين تهلوکه سيزليينى تامين ائتمک ايسته بيردى. بونون اوچون وان گولوندن تيفليسسه قدهر يئرلرده بوتون قالالارى آلدی. بورالارا تورک اهالیسى يئرلشدیردی. آنادولونو استیلا ائتمه یی پیلانلاشدیران و کئچیدلری توتان میصیر ایوبی اوردوسونو داغیتدی. هارپوتودا آراق آرتوک اوغوللارینین بوراداکی قولونا سون وئردی. بوندان سونرا اورفا و هارران یوره سی ده استیلا آلتینا آلتیندی.

علاالدين كيقوبادين اولومو

ایوبی حاکیمی الکامل اوردوسونو یئیندن توپلامیش، ماردینه گلهرک بؤیوک تخریبات توره تمیشدی. اونونلادا ساواش ائدیله جکدی. بو زامان کیقوبادین اوغلو رکن الدین قیلیج آرسلان طنطنه ایله ولیعهد اعلان ائدیلدی. سولطان علاالدين آرتیق سفره چیخاییلردی. فقط بو زامان خلیفه دن، ایوبیلردن و خریستیان دؤولتلیریندن ائلچیلر گلدی، هامیسی دقتی مونقول تهلوکه سینه یؤنه لدیر اونلارا قارشى بیرلیک تکلیف ائدیردیلر کیقوباد قونشو اولکه ائلچیلرینین اؤنه ریلرینی راضیقللا قارشیلادی. اؤزوده عینی جور دوشونوردو و بونو اولکه سینده بیرلییی تامين ائتمک اوچون بیر فرصت سایردی ائلچیلره بیر قوناقلیق وئردی. اوزونتولرله بو قوناقلیقدا زهرلنهرک ۴۵ یاشیندا ایکن اولدو (۱۲۳۷).

مونقوللار گلیر

سولطان علاالدين کیقوبادین یئرینه ولیعهد اعلان ائدیلمن قیلیج آرسلان دئییل ارزینجان ملیکی غیاث الدین II کیخسرو تاختا چیخدی. کیخسرو ضعیف، تئز تاثیرلنننن بیر خارا کتشرده یدی. اوردو باشلاریندان سعاده الدین کؤپه بین حؤکمو آلتینا دوشدو و اونون دئدیکلرینی ائتمه یه باشلادی... بو باشچی اول سلجوقلو خدمتینه گیرمیش اولان خارزم بی لریندن کاییرخانی اولدورتدو و خارزم بؤلگه لرینین باش قالدیرمالارینا سبب اولدو. سعاده الدین کؤپک چئشیدلی فیرتینالارلا اؤزونه رقیب سایدیغی سرکرده و دؤولت آداملارینی بیر - بیر آرادان گؤتورمک ایسته بیردی. اونون بیر ایتریقلا رینا گوره اولکه ده قاریشیقلیق باش وئردی. باشدا اونون پیس نیتی آنلاشیلینجا اؤزوده یوخ ائدیلدی و آرا بیر آز ساکت لشدی.

کۆسه داغ ساواشی

مونقول اوردوسو سلجوقلو تورپاقلارینا گیرمیشدی. ۱۲۴۳ - جو ایلین اییولوندا کۆسه داغ ساحیللرینده سلجوقلولارلا بايجو نۇیان آدیندا مونقول باشچیسینین تابع لییینده کی بیرلیکلر آراسیندا قورخونج بیر دۇیوش اولدو و سلجوقلولار آغیر بیر مغلوبیتته اۇغرا دیلار.

سلجوقلولار دۇولتی بو یئنیلمه دن سونرا مونقوللارین حاکمیتینه کئچمیش اولدو. مونقوللار اؤلکه نی چاپیب تالادیلار و یاریم عصر بویوندا (۱۳۰۸ - جی ایلده قدهر) اسارتده ساخلادیلار ۱۱ کیخسرودان سونرا تاختا چیخان سلجوقلو سولطانلاری مونقوللارین تابع لییینده، اونلارین بویوروقلارینی یئرینه یئتیره ن بیر مأمورکیمی ترپنمک مجبوریتینده قالدیلار. یئنه ده باش قالدیرمالار، تاخت قووغالاری اسکیک اولموردو.

مونقوللارا تابع آنادولو سلجوقلو دۇولتی ۱۲۵۶ - جی ایلده قیزیل ایرماق سرحد اولماق اوزره ایکییه آیریلدی. سقوط ائتمکده اولان سلجوقلو دۇولتینین خارابالیقلاری اوزهرینده بیر چوخ بی لیک یاراندى. آرتیق ضعیفله ین مونقول حاکمیتینه قارشى بونلار آیری - آیریلیقدا مستقیل ترپنمه یه باشلادیلار. بو بی لیکلرین باشلیجالاری بونلارایدی: پروانه اوغوللاری، ساروخان اوغوللاری، اشرف اوغوللاری، اینانچ اوغوللاری، جاندار اوغوللاری، قارامان اوغوللاری و دۇولتین غربی بؤلگه سینده یئرله شن کیچیک عثمانلی بی لیبی. بو کیچیک بی لیک سلجوقلو عنعنه سینى و تشکیلاتینی داوام ائدیپ گلیشدره رک دونیانین آن بۇیوک، آن اوزون عۆمورلو خانیدانینی قوراجاقدی.

سلجوقلورلاردا مدنیت و صنعت

دونیادا ایلك اونیوئرسیتنتی سلجوقلو تورکلری قوردو و بو اونیوئرسیتنتده بیر چوخ عالیم لر ینتیشدی.

سلجوقلورلار آنادولویا ساده جه بیر حربی گوج اولاراق یئرلشمه دیلر. بو تورپاغین «یورد» اولماسی فقط ساواش گوجویله مومکون اولایلمزدی. تورکلر آنادولویا تورکلویو، مسلمانلیغی بوتون تأسیسلری، عادت عنعنه سی، تشکیلاتلاریلا گتیرمیشدیلر. بو دئییلهلرین، بو عادت عنعنه لرین قایناغی بؤیوک سلجوقلو خاقانلیغی ایدی. یئرلشدیکلری هر یتره اؤز مدنیتلرینی یایان تورکلر مؤسسهلرینی زامانین و جوغرافی تورپاقلارین ایستکلرینه او یغون گلیشدریمیشدیلر.

سلجوقلورلار قارشیشدیکلاری یثنی مدنیتلردن، تأثیرلنمیشدیلر. آما بو یابانجی مدنیتلره اونلارین تأثیری داها آرتیق اولموشدور. اسلام مدنیتینده یثنی بیر دووار آچانلار اسلامیتی قبول ائتمیش تورکلر دیر.

سلجوقلورلاردؤولت قوروجولوغونا، دینی یاشاییش، عدالت، تربیه، اکونومییا، بیلک، صنعت و ادبیاتادا اؤنم وئرمیش، بؤیوک اثرلر مئیدانا گتیرمیشدیلر.

دونیادا ایلك اونیوئرسیتنتی سلجوقلوللار قوردولار. اخیلیک قورومونو قوزانلاردا سلجوقلورلادیر. اسلام دونیاسینین فقه، کلام، یوروم و حدیث چیلرینین چوخو و آدلیم صوفیلر سلجوقلورلار دؤورونده و اونلارین حیمایه سینده یئتیشمیشدیر. سلجوقلو پایتاختلاری و اونلارین زامانیندا آنادولو باشندان باشا بیلک اوجاغی ایدی. دونیانین هر یئریندن عالیم آدمالار بورالاردا توپلانیر یاردیم گؤروردولر.

تورک صوفیلری خصوصی ایله سلجوقلورلار دؤورونده اخلاقی، ساده لیبی، روح

تمىزلىيىنى غايە سايمىش، اونو قديم تورک «آلپ» لىق و «فتوحات» دوشونجه سىيله بىرلشديرمىشديلر. فارس صوفى لىيى داها چوخ بىر صفت ايدى و صفت كارانه دونيا گوروشونه واسيطه ايدى. تورک تصوف چولرى، تورک صوفىلرى آنادولودا اخلاق و روح تمىزلىيى ايله برابر، يورد توتولماسى، يورد قورونماسى اوچون دويوشچولويو، قهرمانلىغى دا تلقين ائتمىش، اورتا آسييادا «آلپ - اره نلر» آنادولودا ايسه «بابالار»، «آبداللار» و «قاضيلىر» كىمى وطنه خدمت ائتمىش باشچى اولموشدولار. آنادولو سلجوقلو دؤولتىنىن يىخىلما سىندان سونرا ارتوغرول قاضىنىن كىچىك كوچرى طايقاسى قىسا زاماندا بويوك، گوجلو بىر خاقانلىق حالينا گلмышسه، بونودا او آلپ - اره نلرىن بابالارىن، آبداللارىن، سلجوقلو دؤولتىنده ميراث قالان ده يرلرىن بىرىنجى درجه لى رول اويادىغىنى اونوتماق گره كلى دير.

اىكىنجى دونيا ساواشىندا يئىلن ياپونىيا و آلمانىنىن قىسا زاماندا قالخاراق، يئىدن گوجلو بويوك دؤولت اولمالارىندا ساواشدا اؤنجه كى دؤولتلردن ميراث آلدىقلارى مدنيت، بىلىك و «بىلىكلى انسانلار» نئجه بىرىنجى درجه لى رول اوينامىشسا، آنادولو سلجوقلو دؤولتىنىن يىخىلما سىندان سونرا عثمانلى بى لرىنىن بويوك عثمانلى خاقانلىغى حالينا گلمه سىنده ده سلجوقلولاردان، اورتا آسييا توركلويو دؤوروندن قالمىش تشكيلات و مدنيت ميراثلارى «بابا» لار، «آبدال» لار، «قاضى» لار، «بىلىكلى انسانلار» ائله رول اوينامىشديلار. نئجه كى سلجوقلو دؤولتى داها اولكى تورک دؤولتلىرىنى داوامى ايدى عثمانلى دؤولتى ده ائله جه سلجوقلولارىن داوامى دير. ده ييشىلن ساده جه خانىداندىر، آدىر.

بو خارىداكى بؤلومده سلجوقلولارىن مدنيتى حاقىندا چوخ قىسا بىر بىلگى وئردىك. ايندى دونيادا اىلك اونيوتريستت اولان «نظاميه مكتبى» ايله دؤورون بىلىك و صنعت عالمىنده كى بعضى خادىلمرىنىن اثرلرىندن اؤرنكلر وئره رك تانىتماغا چاليشاجاغىق، البته، سلجوقلو دؤورونون بوتون صنعت اثرلرىنى سايماماغا و گؤسترمه يه كىتابىمىزىن اولجه دن گؤستىرلىن توتومو يئتمىز. آما مهملىرىنى سايا بيله رك.

دونیانین ایلك اونیوئرسیتتی: نیظامیه

دونیادا اونیوئرسیتت دئیله بیله جک ایلك مکتب سولطان آلپ آرسلانین امری و یاردیمی ایله ۱۰۶۶ - جی ایلده باغداددا آچیلیمیشدیر. او گونه قدهر بیلک اویره نمک ایسته یئر فردی مشغول اولور. یاخود آدلیم عالیملرین یانیندا چالیشاراق اونلاردان درس آیردیلا.

سولطان آلپ آرسلان باغداد دا، دجله قیراغیندا آچدیغی اونیوئرسیتت او دؤورون پولویلا ۶۰ مین دینارا (قیزیل) باشا گلیمیشدی. دؤورون آن تانیمیش عالیملری بو اونیوئرسیتته اویرتمن یعنی پروفئسورکیمی چاغریلمیش، اونلارا یوکسک معاش کسلیمیشدی. اویره نجیلر بورادا پولسوز اوخویوردولار. پروفئسور، اویره تمن و دیگر قوللوچولارا پولسوز یتمک و ثریلیردی. اونیوئرسیتتین چوخ زنگین بیر کیتابخاناسی واردی. مصرف لرین اؤده نیلمه سی اوچون بو اونیوئرسیتته بازارلار، کاروانسارالار، حمام و تصروفاتلار وقف ائدیلمیشدی. بیناسینین اوستونده «نیظام المولک» یازیلدیغی اوچون آدینا «نیظامیه» دئییلن بو مکتبه فقط دینی بیلکله و حقوق دئییل، فیلولوگییا، ریاضیات، آسترونومییاکیمی بیلکله اوخودولوردو. دونیانین ایلك اونیوئرسیتتی ساییلماسینین سببی ده بودور. بونا بنزه تحصیل اوچاقلاری اوورپادا چوخ سؤنرالار آچیلیمیشدیر.

تورک ائللرینده نیظامیه مدرسه سی اؤرنک گؤتوروله رک باشقا تحصیل اوچاقلاریدا آچیلیمیشدیر. نیظامیه ده یوکسک سویه لی عالیملر یئتیشمیش، بونلار خاقانلیغین هر طرفینده یوکسک وظیفه لر آلمیشلار.

ریاضیات و آسترونومییا

سلجوقلور ریاضیات، آسترونومییا، طب، کیمییاکیمی بیلکله ده یوکسک بیر سویه یه چاتمیشدیلا. ملیک شاه زامانیندا ترتیب ائدیلن «ملیک شاه تقویمی» ده آسترونومییا ساحه سینده نه درجه ایره لیده اولدوقلارینی گؤستره ن ثوبوت دور.

ملیک شاه زامانیندا عمرخیام، محمد بیهقی، ابوالمظفر استیفزاری، نجیب واسطی کیمی عالیملر آداملار بؤیوک اثرلر یازمیشلار. بوگون داها چوخ

دۆردلوکلری ایله تانینان عمرخیام بؤیوک بیر ریاضیاتچی و آسترونوم اییدی. اونون باشچی لیغی ایله بیر هئیت ملیک شاهین آلقیش و یاردیمی ایله بیر رصدخانا قورموش و بورادا یثنی تقویم دوزه لتمیشدیر. سولطانین لقبینه گوره «جلالی تقویمی» «ملیک شاه تقویمی» «جلالی تاریخی»، «ملیکی تاریخی» کیمی آدلار وئریلن بو تقویم یئر کوره سینین گونش اطرافیندا فیرلانماسی فیکیرینه اویغون حاضیرلانمیشدی و ایندی ایشله دیلمکده اولان میلادی تقویمدن داها دقیق حسابلامالار دایانیردی. حالبوکی او چاغدان ۵۴۰ ایل سونرا قالیئی «دوینیا فیرلانیر» دئییی اوچون کافیر سایلا جاقدی.

عمرخیام بو تقویم حاقیندا «زیجی - ملیک شاهی» آدلی بیر آچیقلاما کیتابیندا یازدی. بوندان باشقا «لوازم الامکنه» آدلی اثری ایله مووسوملری، اقلیم لری و بونلارین سببلرینی آچیقلا دی. جلالی تقویمی ملیک شاه یاشادیغی مدته قدر ایشله دیلدی. فقط اونون اولوموندن سونرا اونودولدو. چونکی میلادی تقویم حضرت عیسی نین دوغوم ایلیندن، اسلامی (هجری) تقویم محمد حضرتلرینین مدینه یه کؤچدویو (هجرت - رئد) ایلیندن باشلادیغی حالدا، جلالی تقویمی ۱۰۷۹ - جو ایلدن باشلاییر یعنی باشلانغیجینی ملیک شاهین سلطنت دؤوروندن گؤتوروردو.

سلجوقلار دؤورونده بویاقچیلیق صنایعی ایره لیله میش، کاغیز اعمالی گئنیش لنمیش، بؤیوک طبییلر و دیلچیلر ده یئتیشمیشدیر. آنادولونون بیر چوخ یئرینده (کایسری، سیواس، کونیا، علاییه، دیوریقی، چانکیری، کاستامونو و باشقا) خسته خانالار تیکلمیشدی.

سلجوقلار دؤورونده زمانه میزه چاتان ده یرلی تاریخ کیتابه لری ده یازیلیمیشدیر. ابن الحاصلون «ملیک شاه رساله سی» شاعیر ابوطاهیر خاتونون «عالی سلجوق تاریخی» شاعر موزنین «سولطان سنجر» همدانی نین «عنوان السیه ر» ی بونلار آراسیندا آدلیم اثر لردندیر. بوندان علاوه بیهقی، الی قاینی، عمادالدین اصفهانی، ابن الجئوزی، راوندی، سیبت کیمی تاریخچیلر سلجوق دؤوروندن بحث ائده ن اثرلر یازمیشلار.

معمارلیق - اینجه صنعت

سلجوقلورلار مینلرجه معمارلیق اثری یاراتمیش بونلاری اینجه چینی لرله، بویالی یازیلارلا حدسیز گۆزه للیکده موتیولری ایله بزه میشلر. سارای، کاروانسارا، جامع، مسجد، مدرسه، توربه، گونبد، بولاق و بیر چوخ باشقا معمارلیق اثرلری یارادان سلجوقلورلار داشی، تاختانی و دمیری آن گۆزل بیر شکیلده یونموش، فورمایا سالمیشدیلار.

اویغور - تورک صنعتین داوامی اولاراق کیتاب جیلدلیرینه چکیلن رسم لر و مینیاتورلاردا سلجوقلورلاردا آیری بیر صنعت نوعو کیمی ایره لیله میشدیر.

سلجوقلورلار اوزهرینده انسان فیقورلاری اولان پوللار بوراخمیش، قوش، بوغا، قوشاباشلی قارتال، شکیللری چکمیشلر. قوبیه دوزه لتمکده و ستون باشلیقلارینین اویملاریندادا یثنی لیک گتیرمیش اؤزلرینه مخصوص بیر اوسلوب یاراتمیشدیر.

مولانا، یونیس امره، نصرالدین خوجاکیمی آدلم آداملار سلجوقلورلار دؤورونده یاشامیشلار. سلجوقلورلاردا ۱۲۷۷ - جی ایله قدهر عرب و فارسی دیلی رسمی دیل و مدنیت دیلی کیمی ایشله دیلمیش بو وضعیتدن فارس ادبیاتی داها چوخ خئیر گؤرموشدور. چونکی تانینمیشلارین چوخو مثلاً مولانا جلال الدین رومی اثرلرینی فارسجا، بعضی لریده عربجه یازمیشدیلار. فقط خالق تورکجه دانیشماقدا داوام ائتمیش، تورکجه یازان بؤیوک شاعیر و صوفیلرده آز اولمامیشدیر. بئله لیکله تورک - فارس - عرب مدنیتلری آراسیندا بیر ساواش باشلامیش، بو ساواش تورکجه نین و تورک مدنیتی نین غلبه سییله نتیجه لنمیشدیر.

ملی عنعنه لره باغلی تورکمنلر آنادولویا یئرله شن تورک طایفالاری دیلرینه، عادت و عنعنه لرینه باغلی قالدیقلاری کیمی، دؤولتینین فارسجا و عربجه یه اوستونلوک وئرمه سیندن ناراضی قالمیشدیلار. بونون اوچوندورکی، سلجوقلو تاختینا چیخماغا حاقی اولدوغونو ادعا ائدهن و بوتون تورک قوه لرینین یاردیمینی قازانماق ایسته یین قارامان اوغلو محمد بی ۱۲۷۷ - جی ایله وئردییی آدلم فرمانیندا «بو گوندن سونرا دیواندا (یوکسک دؤولت اداره لرینده - رئد) درگاهدا، بارگاهدا، مجلسده و میداندا تورکجه دن باشقا دیله دانیشیلما یا جاقدیر» ایدئتمیش.

بئله لیکله عرب دیلی قرآن دیلی اولدوغو اوچون مدرسه دوازلاری آراسیندا

ایشله دیلمکده داوام ائتمیش، آما باشقا ساحه لرده ایشله دیلمز اولموشدو. فارس دیلی ایسه گونده لیک دانشیق دیلی اولماقدان تامامی ایله اوزاقلاشدیریلیمیشدی. فقط تورکجه نین دؤولت دیلی اولاراق گوجلنمه سی و بو دیلده یازیلیمیش بؤیوک ادبیاتین یارانماسی XIII عصرین سونوندان و XIV عصرین اوللریندن اعتباراً گؤرونه جکدی.

آنadolو سلجوقلولاری دؤورونده یاشایان آن تانیمیش و آن بؤیوک تصوف شاعیرلری، شهبه سیز مولانا جلال الدین رومی ایله یونیس امره دیر. بکتاشیلرین و یئنی چئری اوجاغینین پیری حاجی بکتاش ولی ده بو دؤورده یاشامیشدیر. تورک تاریخینین آن آدلیم یومور اوستادی، ذکاسی و لطیفه لری ایله دونیادا تانیمیش خالق فیلسوفو نصرالدین خوجادا آنadolو سلجوقلولاری دؤورونده ۱۲۸۴ - ۱۲۰۸ - جو ایللر آراسیندا یاشامیش، اعلالدین کیقوباد، II کیخسرو، IV قیلیج آرسلان و III کیخسرو دؤورونو گؤرموشدو.

دؤورون باشقا تانیمیش شاعیرلری آراسیندا دههانی نی، مولانانین اوغلو سولطان ولدی، «چرخ نامه» آدلی اثرین یازاری احمد فقیهی، شیاد حمزه نی گؤستره بیله ریک. فقط یاشادیق لاری دؤوردن بو گونه قدهر اوز ساحه لرینده تاییسیز اولان اوج تورک نهنگی، مولانا جلال الدین رومی، یونیس امره و نصرالدین خوجادیر. اونلاری حیاتلاریندان حیکایتلر و اثرلریندن اؤرنکلر گتیرمکله تانیتماغا، داها دوغروسو، هامی نین تانیدیغی بو مشهورلاری بیر داها خاطرلریتماغا چالیشا جاقیق.

مولانا جلال‌الدین رومی

«ستویریک چونکی یاشاییشیمیزین گۆزه‌لیگی اوندادیر»

یاشاییشی: مولانا جلال‌الدین رومی ۳۰ سئنتیابر ۱۲۰۷ - جی ایلده، خوراسانین بلخ شهرینده دوغولموشدور. آتاسی سولطان‌العلما (عالیم‌لر سولطانی) لقبی ایله تانینان و خارزمشاهلار اولکه‌سینین بؤیوک صوفیلریندن اولان بهالدین ولد، آناسی ایسه خارزمشاهلار عایله‌سینه منسوب اولدوغو سؤیله‌نیلن مؤمنیه خاتوندور. بهالدین ولدین خارزمشاهلار سولطانی ایله آراسی ده‌یه‌ندن سونرا عایله بلخدن کؤچدو. او زامان جلال‌الدینین ۵ یاشی آنجاق اولاردی. اول حیجازا، اورادان شاما گلدیلر. قیسا بیر مدتدن سونرا آنادولویا کئچیب لارندهده (قارامان) یئرلشدیلر. بورادا ۷ ایل قالدیلار. جلال‌الدین رومی ۱۸ یاشینا چاتمیشدیر. بورادا سمیرکندلی خوجا لاشرف‌الدینین قیزی گوهر خاتونلا ائولندی. بو ائولنمه‌دن محمد بهالدین ایله علاالدین محمد ادلی ایکی اوغلو دونیا یا گلدی. بیرینجی سولطان ولد لقبی ایله تانینیر و مولوی طریقتی نین اصل یارادیجیسی اولور. سلجوق حؤکمداری سولطان علاالدینین دعوتی ایله کونیا یا گله‌ن سولطانلار عالیمی بورادا یئرلشدی. آتاسی ۱۲۳۱ - جی ایلده وفات ائده‌ن مولانادا، اولدویو تاریخه، ۱۲۷۳ - جو ایله قده‌ر کونیا دا قالدی. بو باخیمدان او، آنادولولودور. ائله «روم» و یا «روملو» او تاریخده آنادولونون آدینی بیلدیرمک اوچون ایشله‌دیلیردی. «مولانا» دئییمی ایسه «افندیمیز» معناسی داشییر. بو معنادا مولانا جلال‌الدین رومی «افندیمیز آنادولولو جلال‌الدین» دئمکدیر.

ایکی دهنیزین قوووشماسی

ایلک درس لرینی آتاسیندان آلان مولانا سونرالار «سئید بورهان الدین تیرمیزی» نین یانیندا بیلیمینی آرتیرمیشدیر. فقط اونا آن چوخ تاثیر ائدهن ۱۲۴۴ - جو ایلده کونیا یا گلن شمس تبریزی اولموشدور مولانا تبریزی شمس ایله قارشیللاشدیقان سونرا اونا صوفیانه بیر سئوگی ایله یاناشمیش، ظاهیری بیلکلرله محدودلاشان بیلک و ظاهیری تاپیناق دونیاسیندان آیریلاراق، دویغو و دوشونجه دونیاسینین گئیش اوفوقلرینه یؤنهلمیشدیر. بوندان سونرا مولانا گوئلرین ذوقونون، چالغی نین دادینی شعرین دهرین لیبینی دویاراق، تصوف ادبیاتی نین تاییسز شاعیری اولموشدور.

مولانین کونیا کوچه لرینده شمس تبریزی ایله قارشیللاشماسی ایله علاقه دار اولاراق بو احوالات دانشیلیر: «... شمس کوچه ده گئده رکن ایلیک چی مکتبیندن قایدان مولانانی گوژور و آتینین جیلووندان توتاراق اوندان سوروشور: «ائی عالیم لرین عالیمی، عجباً محمد حضرتلری بو یوکدور، یوخسا بایازید بستمی؟». مولانا: «بو نجه سورغوردور، محمد حضرتلری پیغمبرلرین سونونجوسودور. بورادا به یازیدین آدی چکیلمی؟» دئیر. بونا گوژه شمس: «یاخششی، او حالدا نه دن محمد حضرتلری: «قلبیم پاسلانیر، اگر تانریما گونده یئتمیش دؤنه دوعا ائتمه سم» دئیر. به یازید: «اؤزومو نوقصانلاردان تمیزله بیرهم جسدیمین ایچینده تانریدان باشقا بیر وارلیق یوخ» دئیر. مولانا بو چتین سورغویا بئله جاواب وئیر «محمد حضرتلری گونده یئتمیش مقام آشماقدایدی. هر مقام و مرتبه یه یوکسه لنده اونجه کی مقام و مرتبه ده کی بیلیمیندن اوترو دوعا ائدیردی. بایازیده گلینجه، او چاتدیغی مقامین اوجالیغی نی کئچه نندن سونرا او سؤزو سؤیله دی.»

بو قارشیلقلی دانشیقان سونرا ایکی ولی بیر - بیری ایله قوجاقلاشدیلار. بو گوژوشون اولدوغو یئره «ایکی دهنیزین قوووشدوغو یئر» معناسی داشییان «مرجع البحرین» آدی وئریلدی.

فلسفه سی و سندی: مولانانین یولو «ان بو یوک حقیقت» دئیی تانریا، بیلک، تفکور، صنعت و سئوگی ایله قوووشماق ایسته ینلرین یولودور. آن بو یوک تصوف شاعیری ساییلان مولانا بیر «وحدت وجود» چو (وارلیق بیلیمی) ایدی.

اونا گۆره انسانین «تانری» دان قوپان روحون نفس دئیلن ماده و احتراص اوردوسونو مغلوب ائدهرک و فقط «وارلیق» دا «بیرلیک» آراماقلا او سئوگیلییه کونول وئرهرک یئیندن تانرییا قوووشماسی مومکوندور. انسان «بؤیوک حقیقته» چاتماق اوچون کؤنلونو، ادراکینی یؤرمالی، دویدوقلارینی، دوشوندوکلرینی سؤیله مه لیدیر. دیلی ایله سؤیله مه یه گوجو چاتمازسا، روحونون قوووشدوغو سیرلاری سازلارا و گۆیلره سؤیله مه جکدیر. بئله لیکله ده سؤیله نمه یه جک بؤیوک سیرلره یئتدییی زامان سوسا جاقدیر.

مولانا اسلام دینین بوتون اساسلارینا، امرلرینه، تانرییا و پیغمبره اورکدن باغلی ایدی. او «قورآنین قولویام» دئیر و محمد حضرتلرینه سئوگی و سایغی سینی بو سؤزلرله چاتدیریردی: «من محمد یولونون توپراغییم. اگر سیزه منیم بوندان باشقا بیر سؤزومو سؤیله سه لرسه من همین آدامداندا، او سؤزدنده بئزارام». مولانا یا گۆره عشق تانری وصفلرینده ندیر. آن بؤیوک حقیقته انسانی عشق چاتدیریر؛ غایه بودور. عشقین قایناغیدا روحدو. «انسان نه یی و کیمی سئویرسه سئوسین، بو سئوگی حقیقی وارلیقدیر.» «بو عشق انسانی انسان ائدهن، حریص لیکدن، غروردان، وارلیقدان و منلیکدن قورتاران تکجه علاجدیر.»

مولویلیک

مولوی طریقتینی مولانین اوغلو سلطان ولد یاراتمیشدیر. فقط بو طریقتین تملی مولانین یاشاییش فلسفه لرینه، دینی دنیا گۆروشونه اساسلانیر. بو گۆروش تانری ایله کایناتین بیرلییدیر. گئرچک وارلیق تانریدیر. هر شئی تانریدان گلیر، سوندا یئنه تانرییا قایدا جاقدیر. یارادیلیمیشلار ایچینده آن او جاسی انساندیر. تانری انسانی الهی خصوصیتلره، او جا کیفیت و قابلیتله تأمین ائتمیشدیرکی انسانین او جالیغی بوندان ایره لی گلیر: «عرفان» بو او جالیغی قاوارماقدیر و آنجاق عشق و سئوگی ایله قازانیلا بیلر. کؤنلونده عشق اودو، روحوندا تانری سئوگیسی اولمایان بو دهرین معنایی قاوارایا بیلمز، مولوینین آنلادیغی عشق، انسانین انسانا قارشى دویدوغو کئچجی سئوگی دئیل، تانرییا دیولان حدودسوز، درین و قارشیلیقسیز سئوگیدیر. سونسوز جوشغونلو قدور.

موولوی لییین ۱۲ تمل اساسی واردی: ۱ - انسانلیغا خدمت ائتمک.
 ۲ - باشقالارینا قارشى هر زمان یاخشی و گۆزهل داورانماق ۳ - مثنوی اوخوماق و
 صوفی اولماق ۴ - هر ایشده ذکانین حؤکومونه اساسلانماق، حکمت ییبه سی اولماق
 ۵ - دیندار اولماق ۶ - اوره یینی همیشه تمیز ساخلاماق ۷ - مولانانی پیر بیلیمک
 ۸ - مولانانین یولوندان چیخماق ۹ - تانریدان، محمد حضرتلریندن سونرا
 مولانایا باغلانماق ۱۰ - بیلکلی اولماق، علم اؤیره نمک ۱۱ - تواضع کار، گولر
 اوزلو، دؤزوملو و اینجه اولماق ۱۲ - مادی و معنوی باخیمدان تمیز اولماق.

موولوی سماسی «سه ماعی»

درویشلرین قوال، توتک، نیسفیه کیمی چالغی آلتلری ایله آیاق اوسته توپلاناراق و
 دؤوره ووراراق ائتدیکلری توره ندر. بیر چئشید آیاق اوسته ذکر ائتمک شکلینده
 اولور و روحون تانریبا دوغرو قانادلانماسی معناسینی داشیییر. چونکی مولوی
 اینانجینا گۆره بوتون گۆی قاتلاری تانری سئوگیسی ایله فیرلانیر، انسانین دا بو
 فیرلانمایلا اویغونلاشماسی گره کلی دیر. قوران کریمده اولان و «هانسی یانا
 دؤنسه نیز، تانرینی گۆره رسینیز» شکلینده کی آیه بونا قایناق اولاراق گۆسته ریلیر.
 «مولوی» سؤزوده «تولی» دان توره نمیشدیر و «دؤنه» معناسیندادیر.

مولانانین اؤلوم ایل دؤنومو گئجه سینده کئچیریلن توره نه «شب اؤرس» یعنی
 «توی گئجه سی» دئییلردی، او گئجه سما مجالیسی قورولور، حالوا یئیلیر،
 دانیشیلیر، ایله نیلیردی. سونرادان «شب اؤرس» یئرینه «شب عروس» دئییلدی کی،
 بونون معناسی گلین گئجه سی، گرده ک گئجه سی و یا وصال گئجه سیدیر. چونکی
 مولانانین اؤلومو آیریلیق دئییل، قووشما، وصال ساییلیر، چونکی او اؤلومله
 «وارلیقدا بیرلیک» سئوگیلی سینه قووشموشدور.

مولانانین اثرلری

مولانا اثرلرینی او دؤورون ادبی دیلی اولان فارس دیلی ایله یازمیش، بونا گۆره ده
 خالیص تورک اولدوغو حالدا آن گوزهل شعرلری ایله ایران ادبیاتینی
 زنگین لشدیرمیشدیر. مولانانین یاریسی فارسجا یاریسی تورکجه یازیلیمیش

«ملمع» دئییلن میصراع‌لاری، تامامی ایله تورکجه اولان بیت‌لریده وراذیر. مولانا و اثرلری حاقیندا تورکجه و یاد دیل‌لرده چوخ آراشدیرمالار و کؤچورمه‌لر واردیر «مثنوی» نین بو گونکو دیله آن یاخشی چئویرمه‌سی عبدالباقی گؤل پینارلی ایله دوقتور عبدالله اؤزتمیز حاجی طاهیر اوغلو ائتمیشلر. گول پینارلینین چئویرمه‌سی سربست معنا شرحی کیمی، حاجی طاهیر اوغلونون چئویرمه‌سی ایسه اؤزوزنی ایله منظوم شکیلده ائدیلمیشدی. آما حاجی طاهیر اوغلو چئویرمه سیندن فقط ۲۱۱۳ بیت یاییلانمیشدیر. «مثنوی» بوتؤلوکده ۲۵۶۱۸ بیت‌دیر. غربده «مثنوی» نین آن جیددی آراشدیرماسینی آپاران و بو اثری چئویره‌ن انگلیس شرق شوناسی ریثنولد. آ. نیکولسون دور. نیکولسونون بو موضوعداکی اثری ۸ جیل‌دیر.

«دیوان کبیر»

مولانین آن گوزهل شعری «دیوان کبیر» ده توپلانیب بو دیواندا ۲۰۱۳ غزل و ۱۷۹۱ دؤردلوک واردیر. دؤردلوکلر ۳۵۰۶ بیت‌دیر. غزل‌لرایسه ۲۱۳۶۶ بیت‌دیرکی بئله‌لیکله اثر ۲۴۸۷۲ بیت‌دهن عیبارت‌دیر. فقط باسما نسخه‌ده کی بیتلر داها آرتیق‌دیر.

«مثنوی»

مولانانین فقط اسلام اوّلکه‌لرینده دئییل، بوتون دونیادا آن چوخ تانینان اثری بودور. ۶ جیل‌د و ۲۵۶۱۸ بیت‌دن عیبارت‌دیر. مولانا بو اثرده وحدت وجود اینانجینی اؤیره‌دیر تانرییا قوووشماق یول‌لارینی آراییر و قوران کریم ایله اونو گتیره‌ن محمد حضرتلرینین اونا الهام قایناغی اولدوغوندان یازیر.

«فیه‌مافییه»

مولانا مجلس‌لرینده اونون ائدییی دانشیق‌لاری بیر یئره توپلایان بو اثرده ۷۰ دن چوخ دانشیق واردیر. فارسجا نثرله یازیلیمیشدیر. دانشیق‌لارین آنا موضوعو تصوف‌دور.

«مکتوبات»

بو اثر مولانانین مکتوبلارینین توپلوسودور. اثرده ۱۴۷ مکتوب واردیر. بونلارین چوخو کیمسه یه اؤنهری و یا کیمسه یه یاردیم گؤسترمه سینه خواهیش اوچون یازیلیمیش مکتوبلاردیر.

«مجالس صبا»

مولانانین یئددی نوطقونو بیر یئره توپلایان و «موعظ مجالس صبا» آدینی داشییان بو اثرینده یئنه تصوفله، اخلاقلا باغلی موضوعلار، اؤیودلر اؤزونه یئر توتور.

مولانا یارادیجیلیغیندان اؤرنکلر

مولانانین اثرلری تورکجه یه بیر چوخ یازیچیلار طرفیندن چئوریلیمیشدیر. بیزجه عبدالباقی گول پینارلی نین ترجمه لری آن یاخشی لارینداندیر. اؤرنکلری داها چوخ گول پینارلی نین ترجمه لریندن گؤتوردوک.

«ائی روشوهت یئهن، سن فیل بالاسینی یئیرسن. بونا گؤره فیل سنه دوشمندیر. بیر گون گلیب سنی یوخ ائده جکدیر.»

«یارادیلش دایمی دیر و دونیا بیر ساواش عالمیدیر. کؤهنه لر آرادان گئدیر، یئنی لر گلیر فقط بیز دونیانی ائله جه دوران گؤردویوموزدن بو سرعتلی یئنی لشمه دن لازیمینجا خبردار دئییلک.»

«هر سبب نتیجه سیندن یوکسکدیر. چاخماق قیغیلجیمدان اوستوندور. زامانا گؤره تومورجوق مئوه دن قاباق گلیر. آما هنر باخیمیندان مئوه تومورجوقدان ایره لیدیر. چونکی آغاجین آماجی مئوه دیر. بو حالدا حقیقتده مئوه اولدیر. آغاج سونرا گلیر.»

«روبا بین دلی تورک اولسون، روم اولسون، عرب اولسون عاشیقلرین دیلیدیر - رویاب عشق یانقیسی اولانلارا سو وئره؛ دوستلارا مونس اولار. بولود نئجه گول باغچاسینداکی گوللری سوارار رویابدا ائله دیر. روح قیداسی دیر. آغیلی باشیندا اولانلارین ساقیسی دیر.»

«سؤز وار قیلینجا بنزه ر؛ بوستانی، اکینی قیش کیمی کسب بیچر. سؤز وار ایلك باهارا بنزه ر؛ هر طرفده ساییز مئوه لر بیتیره ر.»

«عدالت هر شئی لایق اولدوغو یثره قویماقدیر؛ آیاق قابی آیاقدا، پاپاقددا باشدا».

مولانا دان اؤرنکلر

یوخاریلارا دوغرو

سنی تانیالی

ائی بال دونیا

باشیما نئجه بلالر

مصیبتلر گلدی

سنی باشدان - باشا بلا

سنی باشدان - باشا درد گؤردوم.

انسانین یوردو دئییلن

ایشیقلارین یوردوسان

سنی نییه تانیدیم بیلیمیره

نییه بیر پارچاسی اولدوم بو یثرین

سوفره نی آچدین

منه بیر ایچیم سو وئرمه دین

ایمی، آیاغیمی باغلادین، گیدی دونیا

ایمین، آیاغیمین فرقینه واردین

بیر آغاج کیمی

یثرین آلتیندان چیخاریب اللریمی

سئوگیلینین هاواسی ایله سرخوش اولایدیم

اللری اوزالی گنده یدیم باری

چیچه یه دئدیم ائی چیچک
بو کیچیک یاشدا سن
نییه بو قدهر قوجالدین؟
نه دن بو قدهر قوجالدین؟

چیچک دئدی: جوجو قلو غوم قورتاردی
صبا روزگارینی تانیالی
یوخاریلارا دوغرو اوجالیر
یوخاریدان گلیمیش آغاج کؤلگه سی
و علاوه ائتدی چیچک
مادام اصلیمی تانیدیم
مادام توپراقدان دئیلم
مادام اصلیم مکانسیزلیق عالمیدیر.
اوندا منه بیر شئی قالیر
یوکسه لیب اصلیمه یتمک

سوس، یئتر آرتیق
وار گئت یوخلوغا، هایدی
یوخلو قدا یوخ اول
گئت، یوخلو قدا تانی
یوخلو قدان وار اولانی

مثنویدن

دینله نئی، دوی نه لر سؤیلر سنه
دردی واردیر آیریلیقلاردان یانا
قامیشدان کسدیلر دئییر منی؛

دینلہ ییب آغلار ہم قادین، ہم ار منی
کؤکسو گؤز - گؤز، آیریلیق دا بیر درد
سن مندن ائشیت حسرت نه دیر.
هرکیم اصلیندن اوزاق دوشسه
اصلینه دؤنمه یه جان آتار
گاه دوستا یولداس اولوب گاه دوشمنه
اینلہ ییب سس سالدیم عالمه
دوست اولور، دئییر سن انسان منه
گل گؤرکی، سیریم اؤزگه لره نئجه بیان دیر
سیریم اینیلتیم دیر
هر دوست عئینینه آلماز
یئل دئییل، بیر اود دور نئی سسی
کیم اود سوزسا: قوی یوخ اولسون بئله سی
سئوگیدن آغلار؛ اگر آغلار سا نئی
سئوگیدن چاغلار؛ اگر چاغلار سا نئی
نئی او شئی دیر! پرده بیر تیب پرده سی
دوست ائده نمیش اؤزونه، دوستا حسرت هرکسی
هم دوادیر نئی دئییلن شئی، هم سئحر
بیر عوض سیز آرکاداش دیر هم فیکیر

ده بیر مان

کؤنول بو غدا دهنه سینه بنزه بیر
بیز ده بیر مانا
ده بیر مان نه دن بیله جک
بو حکمت نه دیر

ده بیرمان داشینا بنزه بیر بدن
دوشونجه و آغیلدی سویو
کۆنول سویو ترپه ندی
داش باشینا گلنه نی سویا سؤیله دی

سو دئدی کی
ده بیرمانچی دیر سویو آرخا بوراخان
اوندان سوروش سن بونو
ائی چۆره ک یشین - دئدی ده بیرمانچی
چۆره ک وئره ن کیم اولاجاق؟
اگر بو ده بیرمان ایشله مه سه؟

گئجه لر اوزانار
بو نعمتین سونو بیتمز
تانری نین کۆمه یی ایله معرفت ده بیرمانی
ده نی او یوده ر

اوندان سوروش آگاه ائله سین سنی
تبریزی شمس! اودور دؤولت قوشو
پادشاهین باشینین اوستونده
اوجالارا دوغرو
اوچور، هئی اوچور

بککاشیلرین و یئنی چئری اوجاغینین پیری حاجی بککاش ولی

اورتا آسیادان، خصوصیه خارزمدن XIII عصرده آنادولویا گلیب یئرله شن «أره نلر» آز
دئییلدی. سؤنرالار آنادولو قاضیلری، آنادولو آبداللایدا دئییلن بو آره نلر عثمانلی

امپراتورلوغونون معنوی قوروجوسو ساییلیرلار. اونلارین یاراتدیغی بیلک و صنعت و مدنیت بونوره سی اولماسایدی، ارتوغرول قاضینین کچیک دؤولتی قیسا زاماندا دونیانین آن بویوک امپراتورلوغو حالینا گله بیلمزدی.

XII عصر تورکیه سینه (آنادولویا) معنوی دامغاسینی ووران تورک اولولاریندان بیر ده حاجی بکتاش ولی ۱۲۰۸ - جی ایله دوغولموش، ۱۲۷۱ - جی ایله مؤرونون بویوک بیر حیصه سینا کئچیردی قیر شهرین او زامانکی آدی سولوجا قاراهویوک اولان حاجی بکتاش قضاسیندا وفات ائتمیشدیر.

حاجی بکتاش، بابا اسحاقین قوردوغو و اونون آدیلا «بابایی» دئییلن طریقتین قاباقجیل لاریندان ایدی. بابا اسحاق بیر سیاسی اختلاف حاضیرلادیغی اوچون اعدام ائدیلدیکدن سونرا باباییلر اونون آن گوجلو مریدی اولان حاجی بکتاش اطرافیندا توپلانیدیلار و بونلارادا «بکتاشی» دئییلدی. حاجی بکتاشین سولوجا قاراهویوکده قوردوغو طریقتین آدیلا «بکتاشیلیک» اولدو.

بو طریقت آزاد دوشونجه یه یول وئره، عینی زاماندا علوی طریقتینه بنزه یین قورولوشدو. یارادیلدیغی ایللرده مولویلییه و سوننولویه ضد دئییلدی. بکتاشیلیکده مولویلیک کیمی شعر و چالغیا اؤنم وئرمیشدیر.

حاجی بکتاش ولی نین «مقالات» آدی عربجه یازیلیمیش بیر کیتابی وار. آنجاق بو کیتابین اصلی تاپیلما میشدیر. فقط واختی ایله ائدیلمیش ترجمه سی واردیر.

عینی ایللرده آنادولودا یارادیلان دینی - اقتصادی و سوسیال بیر قورولوش اولان اخیلیک ایله او یغون گله ن بکتاشیلیک آز واختدا یاییلدی. فقط بکتاشیلیین اصل ایره لیله مه سی و یاییلماسی عثمانلی دؤولتینین قورولوشوندان سونراکی چاغلاردا گؤرونور. یثنی چئری او جاعی خئیلی قاباق یاشامیش اولان حاجی بکتاش ولینی «پیر» قبول ائتمیشدیر. بوندان سونرا طریقت آنادولو و بالکانلاردا سرعتله یاییلدی. اسلام دینینین یثنی فتح ائدیلمن یئرلرده قوه تلنمه سینه سبب اولدو.

XIV عصرده بکتاشی شئیخ لریندن بالیم سولطان طریقته بعضی یثنیلیکلر گئیردی و بوندان سونرا امپراتورلوغون بیر چوخ یئرینده بکتاشی تککه لری قورولدو. بونلار سولطان II محمود زامانیندا یثنی چئری او جاعینین لغویندن سونرا باغلانمیشدی. بکتاشی شاعیرلری هیجانلارینی صاف تورک دیلی و ملی نظم شکیل لری ایله

ترنم ائدهرک تصوفی تورک ادبیاتینین آن گۆزهل اورنکلرینی یاراتمیش، تورک دیلینین گۆزهللشمه سینه خدمت اتمیشلر.

یونیس امره

ادبیاتیمیزین بنزه رسیز و اولومسوز «أره ن شاعیری»

بیز دونیادان گئدهر اولدوق

قالانلارا سالام اولسون

بیزیم اوچون خئیر دوعا

قیلانلارا سالام اولسون

«هر دم یئیندن دوغولاریق، بیزدن کیم اوسانار؟»

یئددی یوز ایلدن بری آدی - سانی اسکیلمه‌ین، ترسینه آرتان هر سؤزونده آرتیق - آرتیق سئوگی یانان، دیلی شلاله‌لر کیمی جوشغون و آیدین، کؤنلو عمانلار قدهر درین و قوتلو بیر شاعیر او، آنادولودا تورکجه شعر دیلینین تملینی قویان، آیدین آنلادانلارین بیرینجیسی و تورک ملتینین یئتیشدیردیسی آن بؤیوک شاعیرلردهن بیریدیر.

هاچاغ دوغولدو، هارالاردا یاشادی، هارادا اولدو؟ افسانه‌لشمیش، داستانا‌لشمیش بیر یاشاییشی وار. بو افسانه‌لر، روایتلر گئچک یاشاییشینی اوسته‌له‌میش، بونلاری گئچک قبول ائتمک اونو سئوه‌نلرین آنلاییشینا داها اویغون گلمیشدیر.

دوغوم و اولوم تاریخینی آیدینلاداجاق قاینالار یئترسیز، یوخ دئیله‌جک قدهر آزیسه ده یونیس امره‌نین آراشدیرجیلاری اونون ۴ - ۱۲۴۰ - جو ایللرده دوغولوب ۱ - ۱۳۲۰ - جی ایللرده اولدو یو فیکرینده بیرلشیرلر. بو فیکره گؤره، یونیس امره ۸۲ یاشیندا اولموشدور.

عومرونون بؤیوک بیر پارچاسینی مرکزی آنادولودا کئچیرمیش، فقط آذربایجان و سوریا ائللرینی ده دولاشمیشدی.

يونىس امرەنن عايلەسى آنادولۇيا خوراسانىن تورک بۇلگەسىندىن گلەمىشىدى. اوزو ايسە حاجى بكتاش ولايت نامەسىنە گۆرە، اولجە سيورى حىصارا، ايندى ايسە ميهالچ چىكا باغلى سارى كۆيدە دوغولموشدور. اۆلدويو يىرىن دە بورا اولدوغو سۆيلەنيلير. آما اونون قارامانلى اولدوغونو، اورادا دوغولوب اورادا اۆلدويونو سۆيلەنلردە واردير.

ايستر سارى كۆيدە (بوگونكو يونىس امرە) ايستر قاراماندا دوغولموش و ياشامىش اولسون، اونون بير ماليكانە يىيەسى اولدوغو، بو ماليكانەنى قوردوغو، طريقتە باغىشلادىغى و حياتىنى تك بير يىردە كىچىرمەدىيى آنلاشيلير.

يونىس ۹ مزارى

يونىس امرەنن آنادولۇدا دوققوز يىردە مزارى واردير، چونكى يونىس بوتون توركييە، بوتون تورک دونياسىنىن دىر و اصل ياتدىغى يىر تورک ملتىنىن اورە گيدير. مزارىنىن يىرلشدييى يىر دوزگون بىلىنمەين تورک اولولارىنى هر شهر، هر قصبە، هر كند. اۆزونونكو سايبير. اونا اۆزباغرىندا بير مزار حاضيرلار و ياييەسى بىلىنمەين بير مزارى اونون مزارى سايبير. بونون اوچون همين تورک اولوسونون اورايا ياخين يىرلردە ياشاماسى، ياخود سادەجە گۆرونمەسى، بير سياحتە چىخمىش اولماسى يىتتى. يونىس امرەيە عاييد اولدوغو سۆيلەنن مزارلارن چوخو «مقام» دىر يعنى وجودو اورادا دئيىلسە بئلە، اونون آدىنا قورولموش بير مزار و يا توربەدير.

يونىس گىرچك مزارىنىن اسكى شهرين ميهالچ چىك ايلچە سىنە عاييد، اسكى شهر - آنكارا دەمير يولو اوزەرىندەكى يونىس امرە كندىندە اولدوغو قبول ائدىلمكده دىر. بو كندىن اسكى آدى يوخارىدادا گۆستردىيىمىزكىمى سارى كۆي ايدى. ۱۹۴۹ - جو ايلدە سارى كۆيدە بير آبيدە تىكىلمىش سوموكلرى قديم مزارىندان گۆتورولوب بو توربەيە گتىرىلمىشىدور.

نيهات سامى بانارلى و فاروق قدرى تيمور تاش يونىس امرەنن ۱۹۴۹ - جى ايلدە تىكىلن توربەسىلە باغلى بو اولايى بئلە دانىشيرلار:

«يونىس امرەنن سارى كۆيدەكى مزارى قورتولوش ساواشى (رئد - ۱۹۲۲ - ۱۹۱۸) چاغى يونانلىلار طرفىندىن داغيدىلمىش و ياندىرىلمىش. ۱۹۴۸ - جى ايلدە بورايا

قوشاده میر یولو خطینین چکیلمه سی لایحه لشدیریلدی. آما دمیر یولو خطینین یونیسین مزاری اوستوندن کئجه جهیی بهلله ندیکده بو مزارین ۵۰ متر ساغا چکیلمه سی اوچون حوکومه مراجعت ائدیلدی. حوکومت هئچ بیر طنطنه اولمایا جافی شرطی ایله بونا اجازه وئردی. بیر الی اوره یونین اوستونده داغیلما میش بیر اسکلت چیخمیشدی. باش سومویو اوزمانلار طرفیندن آراشدیریلان یونیسین تورکمن سویوندان اولدوغو، ۸۰ یاشیندا وفات ائتدییی بو مزارا ۶ عصره یاخین بوندان اونجه باسدیریلدیغی بهلله ندیریلیمیشدی. سوموکلرینین باش چاناغینین فوتو شکیللری چکیلدیکن سونرا اسکلت بؤیوک بیر سایغی ایله تابوتا قویولموشدور. آنجاق مزارین کؤچوروله جه یینی هارادان و نجه خبر توندوقلاری بیلینمه یین اون مینلرجه انسان (۸ مای - ۱۹۴۹ - جو ایل - جو ماگونو) ساندی کلی دان بولوادیندن، کونیا دان، بولدان و آنادولونون بیر گئجه ده گلیمک مومکون اولان هر یئریندن حالو الاریلا، آشلاریلا «آلاه اکبر» و «ایلاهی» سؤیله بهرک آخین - آخین گلیمش یونیسین تابوتونو یینی توربه سینه تام اوچ ساعاتا آپاراراق، آنادولونون بو آن بؤیوک متصوف خالق شاعیرینه گؤرونمه میش برجه ده بؤیوک بیر سایغی طنطنه سی گؤستریلیمیشدیر...»

یونیسین افسانه وی یاشاییشی:

یونیس امره نین درویش لیه باشلاماسی حاجی بکتاش ولایت نامه منده بئله گؤستریلیر:

«حاجی بکتاش خوراساندان گلیب آنادولویا یئرلشدیکدن سونرا ولی لیبی و کرامتلی هر یانا یاییلدی هر طرفدن سئوه نلر و مریدلر گلیمه به باشلادی یوخسوللاردا گلیر، پای آلیب گئدیردیلر.

او زامان سیوری حیصارین شیمالیندا ساری کؤی دئیلن یئرده یونیس آدللی بیر نفر وارایدی. چوخ یوخسول ایدی و اکینچیلیک ائده ردی. بیر واخت قیتلیق اولدو. یونیس هئچ کیمین قاپیسیندان الی بوش قاییتما دیغی حاجی بکتاش ولی نین یانینا گئده رک کیفایت ائده جک قدهر بیر شئی ایسته مه به قرار وئردی. الی بوش گئتمه مک اوچون داغدان قوش آرمودو (بئمشان) بیغیب اوکوزونه یوکلده دی سولوجا

قاراهوئیوکه یولادوشدو. حاجی بکتاش درگاهینا چاتدی. پیرین آیاغینا اوزسورته رک هدیه سینی وئردی و بیر آز بوغدا ایسته دی. بیر نئچه گون اورادا قالدی. گئده جه یی واخت آبدالار حاجی بکتاشا خبر وئردیلر. اودا: «سوروشون گوره ک نه ایسته بیر، بوغدامی وئره ک، نفس می؟» دئدی. سوروشدولار. یونیس، «نفس نئینیره م، منه بوغدا گره ک» دئییه جاواب وئردی. شیخه بیلدیردیلر. شیخ یئنه: «گئدین سؤیله یین، ایسترسه گتیردی قوش آرمودونون چه بیردکلرینین سایبی قدهر همت ائدیم، هر چه بیرده ک باشینا اون نفس وئریم.» دئدی. یونیس یئنه بوغدا ایسته دی و اونا ایسته دییی بوغدانی وئردیلر.

یونیس بوغدانی آلیب یولا دوشدو. آما کنندین آشاغی باشینا چاتدی قدا آغلی باشینا گلدی و بئله دوشوندو: «بوغدا بیر نئچه گون ایچینده توکه نر، نفس ایسه توکنمز، او پایدان محروم قالدیم، گئری دؤنوم، بلکه لوظف ائتدی کلری پایبی وئره لر.»

بئله دئییب درگاها قایتدی. «منه بوغدا لازیم دئییل، لوظف اولونان پایبی وئرسینلر» دئدی. آبدالار احوالاتی حاجی بکتاشا سؤیله دیلر. حاجی بکتاش بویوردوکی: «او ایش داها گئری قایتماز بیز او کلیدین آچارینی تاپدیق امریه وئردیک، گئتسین نصیبینی اوندان آلسین.»

بوندان سونرا یونیس امره یئنه یولا چیخدی. تاپدیق امره نین یانینا گلدی. تاپدیق امره اونا: «خوش گلدین، حالین بیزه بللی اولموشدور. زحمت چک، امک صرف ائت، نصیبینی آل» دئدی. یونیس ده «نه زحمت لازیمسا چکه ک» جاوابینی وئردی. تاپدیغین دوریش کوماسینین آرخاسیندا داغ واردی. یونیسه داغدان اودون گتیرمه یی تاپشیردی. یونیس هرگون اودون گتیرمه لی اولدو. اودونو دالیا آلیب گتیردی. آما یاش و اهیری اودون کسمزدی «اره نلر مئیدانینا آیری یاراشماز» دئیردی. تامام قیرخ ایل بو خدمتی ائدی و بیر گونده اهیری اودون گتیرمه دی.

گونلرین بیر گونو آنادولو ارنلری تاپدیغین تککه سینه گلدیلر. بوئیوک بیر بیغینجاق اولدو. او مجلسده یونیس گوینده دئییلن بیر نفر واردی. یونیس امره ده اورادایدی. تاپدیق امره جذب اولونوب حالا گلدیکده گوینده یه «یونیس، سؤیله»

دئدی. یونیس گوینده ائشیتمه‌دی، یئنه: «یونیس شووقوموز وار، دانیش، ائشیده‌ک» دئدی. گوینده یئنه ائشیتمه‌دی. اوچونجو دؤنه دئیهنده سسینی ائشیتمه‌دی. بو دؤنه او بیر یونیسه یعنی یونیس امره‌یه دؤندو: «یونیس واخت گلدی او خزینه‌نین کلیدینی آچدیق، نصیبینی آلدین، سن سؤیله، بو مجلسده دانیش، حوکم‌دار وارلیغینین نفسی یئرینه گلدی» دئدی.

او آندان اعتباراً یونیسین کؤنلو آچیلدی. گؤزلریندن پرده قالخدی. شووق دیزینه دوشدو و آغزینی آچیب اینجی و جواهر ساچدی... ایلاهی گئچک‌لرین سیرلریندن، اینجه‌لیکلریندن ائله بیر صحبت ائله‌دی‌کی ائشیدنلر حئیران قالدیلار. سونرا او نه سؤیله‌دیسه هامیسینی قلمه آلدیلار. معتبر بیر دیوان اولدو. ایندی مزاری سیوری حیصار یاخینلیغیندا دوغولدوغو یئره یاخین دیر...»

یونیس امره‌نین حیاتی، درویش‌لییی ایله باغلی باشقا روایتلرده واردیر.

یونیس و موللا قاسیم

روایت‌ه گؤره، یونیس اوچ مین شعر یازمیشدیر. بو شعرلرین یازیلدیغی دفتر اونون اولوموندن سونرا موللا قاسیم آدیندا بیر جاهیل معلمین الینه کئچمیشدیر. بو موللا بیر سو قیراغیندا اوتوروب بونلاری اوخوماغا باشلامیش و شریعت‌ه اویغون گؤرمه‌دیکلرینی اوخویا - اوخویا یاندیرمیش، مین‌ده‌نه سینی یاندیردیقدان سونرا یورولوب ایکینجی مینینی سویا آتمیشدیر. اوچونجو مینه باشلادیقدا بو بیتله قارشیلانمیش:

درویش یونیس، بو سؤزو ایری - او یرو سؤیله‌مه

سنی سیناغا چکن بیر موللا قاسیم گلر

بو بیتی اوخویار - اوخوماز موللا قاسیم یونیسین مقدس‌لییینی آنلا یاراق آغلی باشینا گل‌میش، دیوانی اوخویوب عزیز توتوموش، آمانه یازیق‌کی، آرتیق هامیسی مین شعر قالمیشدی. خالقین اینانجینا گؤره ایندی یونیسین یاندیریلان مین شعرینی گؤیده ملک‌لر، سویا آتیلان مین‌ده‌نه‌سینی بالیق‌لار، قالان مین‌ده‌نه‌سینی ده انسان‌لار اوخوماقدادیر.

طریقتلردن یوکسک

یونیس امره نی ایللردن بری چشیدلی زومره لر، طریقتلر ییبه لنمیش، اونو اوزلرینه منسوب ائتمک ایسته میشلر. بکتاشیلر، قادیریلر. خلوتیلر، مولویلر و داها باشقا طریقتلر و قورویپلار اونو اوزلریندن سایمیشلار. آما او طریقتلردن یوکسک بیر «أره ن شاعیر» یدیر. تانری سئوگیسی و انسان سئوگیسی ایله دولوب داشان بیر شاعیر دیر. وحدت وجود فلسفه سینی، تصوفون بوتون اینجه لیکلرینی اسلامی اؤلچولره اویغون اولاراق دیله گتیریر. او بوتون انسانلارا بیر گؤزله باخان، بوتون یارادیلیمیشلاری بیر توتان مسلمان، تورک هومانستیدیر. او، «یاراداندان اوترو یارادیلیمیشی خوش گؤرور». «بوتون یارادیلیمیشا بیر گؤز ایله باخمایان خالقا اؤیره تمن ایسه گئچکده عاصیدیر» دئییر یئنه او کؤنولو هر شئیدن اوستون توتور: «بیر یول کؤنول ییخدینسا، بو قیلدیغین ناماز دئییل»، «یوز کعبه دن یئیره کدیر بیر کؤنول زیارتی» «هامیسیندان یاخشی سی بیر اوره یه گیرمکدیر»، «کیم بیر کؤنول ییخسا ایکی دونیانین بدبختیدیر» کیمی سؤزلری ایله بونو چوخ گؤزله چاتدیریر. دونیا گؤروشونو بئله بیتده ایفاده ائدیر:

گلین تانیشلیق ائده لیم، ایشین آسانین توتالیم

سئوه لیم، سئویله لیم، دونیا کیمسه یه قالماز

من گلمه دیم داعوا اوچون، منیم ایشیم سئوگی اوچون

دوستون ائوی کؤنوللردیر، کؤنوللر قورماغا گلدیم

یونیس و تورک دیلی

یونیس امره آنادولو تورکجه سینی آن یاخشی ایشله دن بیر شاعیر دیر. نیهات سامی بانارلی یونیسین تورکجه سی حاقیندا بونلاری دئییر، «یونیسده تصوفون چتین ایفاده اولونان هیجانلاری شفاف سویون ایچینده قاجار جیقلا ر آیدین سئچیلدی یی قدر ذوقله گؤرونور. یونیسین گؤزه ل، موسیقی دولو، صاف و تمیز تورکجه سی بو سویا اوخشاییر. بو ائله بیر سودورکی، یئرلشدییی قاب ترپه نیب اونو دالغاندیراندا شاعیرین روحوندا کی فیرتینلار آرتدیقدا داها چوخ شفافلانیر اوچ ملتین عصیرلرجه ایشلتدی یی عجم دیلی بئله وحدت وجود اینانیشینی یونیس قدر گؤزه ل سؤیله یه

بیلمه میشدیر...».

بو اۆزه للیکلرینه گۆره یونیس ادبیاتیمیزین بنزه رسیز و اۆلمز شاعیریدیر. یئددی یوز ایلدن بری تورک ملتی طرفیندن چوخ یاخشی باشا دوشولمه سی، اوره کدن سئویلمه سی بونونلا باغلیدیر. یازیب - یاراتدیغی دیل یئددی عصیر یاشاییر و یاشاماقدا داوام ائدهن ایکینجی بیر شاعیر یوخدور.

اثرلر

یونیس امره نین ایکی اثری تانینمیشدیر. بونلاردان بیر «اؤلوم رساله سی» دیر. منظوم فورمادا، مثنوی شکلینده یازیلیمیش اثر ۵۷۳ بیتدن عیبارتدیر. بو اثر عبدالباقی گۆلپینارلی طرفیندن دقیق چاپی ایله بیرلیکده نشر ائدیلیمیشدیر. (۱۹۶۱ - جی ایله)

یونیسین آن آدلیم اثری ۳۰۰ - ۰ قدهر شعردن عیبارت اولان «دیوان» دیر. «دیوان»ین آلتیمیشا قدهر شعری عروض وزننده، قالانی هئجا وزننده یازیلیمیشدیر. یونیسین دیوانی آن چوخ چاپ اولونان اثرلردن بیریدیر.

یونیس امره دن اؤرنکلر

منه سن گره کسن، سن

عشقین آلدی منی مندن، منه سن گره کسن، سن

من یانارام دونن، بوگون، منه سن گره کسن، سن

نه وارلیغا سئوینیرم، نه یوخلوغا غم لنیرم

عشقین ایله اوونورام، منه سن گره کسن، سن

عشقین عاشیقلار اؤلدورور، عشق ده نیزینه دالدیریر

تجلی ایله دولودور، منه سن گره کسن، سن

عشقین شربتیندن ایچم، مجنون اولوب جاندان کئچم

سنسن دایما اندیشه م، منه سن گره کسن، سن

صوفیلره صحبت گره ک، اخییه آخیرت گره ک
 مجنونلارا لئیلی گره ک، منه سن گره کسن، سن
 اگر منی اؤلدوره لر، کولوم گوئییه سووورالار
 تورپاغیم اوندا چاغیرار، منه سن گره کسن، سن
 یونیس دیر منیم آدیم، گون کئچدی کجه آرتار اؤدوم
 ایکی جاهاندا مقصودوم، منه سن گره کسن، سن

گل گؤر منی عشق نئیلهدی

من قاجیرام یانا - یانا عشق منی بویادی قانا
 نه عاقیلم نه دیوانه، گل گؤر منی عشق نئیلهدی
 گاه اسهرم یئلرکیمی، گاه توزارام یوللارکیمی
 گاه آخارام سئلرکیمی، گل گؤر منی عشق نئیلهدی
 آخار سولار تک چاغلارام، دردلی جییهریم داغلارام
 شئیخیم آنبیان آغلارام، گل گؤر منی عشق نئیلهدی
 یا الیم توت قالدیر منی، یا وصلینه چاتدیر منی
 چوخ آغلادین گولدور منی، گل گور منی عشق نئیلهدی
 مسکین یونیس بیچاره یم، باشندان آیاغا یاره یم
 دوست الیندن آواره یم، گل گؤر منی عشق نئیلهدی

بیر یول کؤنول ییخدین ایسه

بیر یول کؤنول ییخدین ایسه، بو قیلدیغین ناماز دئییل
 یتمیش ایکی ملت دهخی الین، اوزون یوماز دئییل
 نئچه ارهن گلدی کئچدی، یوردو قالدی، اؤزو کؤچدو،
 پرواز ووروب حاقا اوچدو، هومای قوشو دور قاز دئییل
 یول اودورکی دوغرو وارا، گؤز اوردورکی، حاقا گؤره
 ار اودور آلچاقدا دورا، اوجادان باخان گؤز دئییل
 دوغرو یولا گئتدین ایسه، ار آته بین توتدون ایسه

بیر خئیرده ائتدین ایسه، هر بیر میندیر آز دئیل
یونیس بو سؤزلری چاتار، سانکی بالی یاغا قاتار
خالقا ماتاهلارین ساتار، یوگو گووهردیر دوز دئیل

بیزدن کیم اوساناسی

دیلسیزلر خبرینی قولاقسیز دینله یه سی
دیلسیز، قولاقسیز سؤزو جان گره ک آنلایاسی
دانشمادان آنلادیق، آنلامادان ائله دیک
گئرچک ارین بو یولدا یوخلوقدور سرمایاسی
بیز سئودیک عاشیق اولدوق، سئویلدیک معشوق اولدوق
هردهم یئنه دوغاریق^۱، بیزدهن کیم اوساناسی
یئتمیش ایکی دیل ساچدی، آریا سرحد دوشدو
بئله سئوگی ایله باخدیق، ازمه دیک عام و خاصی
یونیس ایسترسن وهلی، یئرده گوئیده دوپ دولو
هر بین داشین دیبینده مین عمران اوغلو موسا

قالانلارا سالام اولسون

بیز دونیادان گئدهر اولدوق، قالانلارا سالام اولسون
بیزیم اوچون خئیر دوغا قیلانلارا سالام اولسون
اجل بوکه بئلمیزی، سؤیلمه یه دیلیمیزی
خسته ایکن حالیمیزی سؤرانلارا سالام اولسون
تهنین اورتایا آچیلا، یاخاسیز کؤینک بیچیله
بیزی بو آسان وجهی ایله یویانلارا سالام اولسون
صلا وئرن قصدیمیزی، گئدهر اولدوق دوستوموزا
ناماز اوچون اوستوموزه دورانلارا سالام اولسون

۱ - دوغاریق: آنا دولو تورکجه سینده «دوغولاریق» آنلامیندا دیر (- رئد)

اجلی گلنلر گئدهر، هامیسی گلمز یولا گئدهر
بیزیم حالیمیزدان خبر سورانلارا سالام اولسون
درویش یونیس سؤیلر سؤزون، یاش دولودور ایکی گؤزون
بیلمه یین نه بیلر بیزی، بیله نلره سالام اولسون

چیخدیم اریک بوداغینا

چیخدیم اریک بوداغینا اوندا یئدیم اوزومو
بوستانچی های - کوی سالیب، دئر، نه یئیرسن قوزومو؟
کرپیچ قویدوم قازانا، کولک ایله قایناتدیم
نه دیر دئییه سورانا نشان وئردیم اوزونو
بیر سئرچه نین قانادین قیرخ قاتیرا یوکلتدیم
جوت ده خی چکه ممدی بئله قالدی یایینی
بیر میلچک بیر قارتالی ساللادی ووردو یئره
یالان دئییل گئرچکدیر، منده گوردوم توزونو
بالیق قوواغا چیخمیش زینت تورشوسون یئمه یه
لئیلک قودوق دوغورموش، باخ آ، بونون سؤزونه
گؤزسوزه فیسیلدادیم، کار سؤزومو ائشیتیمیش
دیلسیز چاغیریب سؤیلر دیلیمده کی سؤزومو
تیسباغایا ساتاشدیم، گؤزسوز سنه ک یولداشی
سوردوم سفر هارایا، کایسرییه عازیمی
یونیس بیر سؤز سؤیله میش، هئچ بیر سؤزه بنزه مز
منافیق لر الیندن اؤرتت معنا اوزونو

شیفاهی یومورون آن بؤیوک نماینده سی خوجا نصرالدین

«موللا نصرالدین»

خوجا نصرالدین XIII عصرده یاشاییب (۱۲۸۴ - ۱۲۰۸) أمما فقط XIII عصرین دئییل

بوتون زامانلارين ان بۇيوك يوموريستيدير. بير خالق فيلسوفو، تورك خالق ذكاسينين، يومور دو حاسينين ان بويويك نماينده سيدير.

خوجا نصرالدينه عاييد ائديلن بوتون گولدوروجو، دوشوندوروجو، ظارافاتجيل فيكييرلر اونون اولماسادا، اما تورك خالقي، تورك ذكاسي اوزونون سؤيله دييي ان گوزهل فيكييرلره اونو مؤلف اولاراق سئچميش بونلارين تمثيل چيسي كيمي گؤستريلميشدير. بو ادبيات چئشيدينين ايلك ان گوجلونماينده سي خوجا نصرالدينين لطيفه لري سؤنمه ين ذكا قيغيلجيميدير.

خوجا نصرالدين انادولو انسانين بللي اولايلا قارشيسينداكي دوشونجه و دو يغولارينى ايفاده اوچون بير واسيطه اولموشدور. تئيمور انادولوي خوجا نصرالدينين اولوموندن دوز ۱۱۶ ايل سونرا ۱۴۰۲ - جى ايلده گلدييي حالدا، خالق خوجانى اونولا قارشىلاشديراراق دانىشديرير. اونون ديلي ايله تنقيد ائدير. سانجير. داها سؤنراكي چاغلارا عاييد نئجه حاديه لره ده يئنه خوجانين گوزوايله باخير ساتيراسيني، ظارافاتيني اونون ديلي ايله دئير. بئله جه خوجا نصرالدين لطيفه لري زهنگين لشير، تاملاشير.

خوجا نصرالدين ۱۲۰۸ - جى ايلده سيورى حيصارين هورتو كندينده دونيايا گلدى. باباسى بو كندين روحانىسى عبدا - افندى، اناسى صديقه خاتون ايدى. اول سيورى حيصار مدرسه سينده اوخودو، سونرا اتاسينين اولومونه گوره كنده قايداراق بير مدت روحانيليك ائتدى. ۱۲۳۷ - جى ايلده آغ شهره كوچدو. بورادا او دوورون تانينميش عاليم لر يندن اولان سئيد ماحمود حئيرانى و سئيد حاجى ابراهيم سولطانان درس آلدى. او چاغلاردا آغ شهر مهم بير مدنيت اوچاغى ايدى. بورادا اويره تمنليك، قاضيليك ائتدى. او دوورده اونا خوجا نصرالدين دئيرديلر. زامانلا خالق بو آدى اوز ديلينه اويغونلاشديرميش خوجا نصرالدين، نصرالدين خوجا شكلينده ياد ائيدلى.

۱۲۸۴ - جو ايلده وفات ائدهن خوجانين توربه سي آغ شهر مزارليغيندا دير. توربه نين دوورد يانى آچيقدير. اما بير قاپيسى و بو قاپيدا ايرى (بۇيوك) آسما قيفيل واردير. بونولا خوجانين قريبه ليبي و مزه لى ليبي گؤسترييلير.

قبرينده قهقهه لر

خوجانين آغ شهرده كى قبرى دونيادا گولوشله، قهقهه لرله زيارت ائديلن تكجه مزاردير. آغ شهرده هر ايل خوجا نصرالدينى ياد ائتمه توره نلرى كئچيريلير. آنجاق اونون قبرى فقط بو توره نلرده دئييل، هر واخت زيارت ائدليلير. قيزلاريني اره وئره ن آتا - آنالار خوجانين توربه سينه گله رك اونودا تويا چاغيرارلار. يئنى ائولنه نلر اوچون اوندان عؤمور، سعادتلى حيات ديله ييرلر.

خوجانين لطيفه لرى بير چوخ باشقا ديله چئوريلميشدير. چونكى اونون لطيفه لرى بوتون انسانليغا سسله نيشدير و بوتون ملت لرين آنلاياجاغى سوييه ده دير. توركييه ده بير نئچه خوجانصرالدين لطيفه سى بيلمه ين بير نفرده يوخدور، دئيه بيله ريک. يوز ايللردن برى بو قدهر منيمسه نيلميش، سئويلميش بير شوهرتين اولماديغيني دا سؤيله يه بيله ريک.

خارزمشاهلار دؤولتى

گورگنج والىلىرى اۇنجه مستقىل ليك قازاندىلار سونرا بۇيوك بير خاقانلىق قوردولار.

آرال گۇلونون گوتىينده، خيوه يان - يۇره سىنى و آمودريا چاينىن شىمال ساحه لرینده كى اولاقلارى بوروین بۇلگه خارزم آدیلا تانىنیر. بورا دوغودان غریه و جنوبدان شىمالا اوزانان يوللارین قووشاق نقطه سیدیر. اونون اوچون هم ساواش، هم تجارت باخیمیندان مهم بۇلگه ایدی. بو بۇلگه خصوصى ایله چوخ برکتلى بير اکین بۇلگه سیدیر.

اسكى دن برى توركلرین چوخ سیخ یئرلشديكلرى خارزمین مرکزی گورگنج شهري ایدی. اۇلكه نى اداره ائدهن امیرلر، باش والیر بورادا اوتورور و بونلارا خارزمشاه دئییلیردی. خارزمشاه دؤولتى قورولمادان، داها دوغروسو، تام مستقىل بير دؤولت حالینا گلمزدن اولكى سون دؤورده بورادا سلجوقلولارا تابع باش والیر اولور و بونلاردا «خارزمشاه» آدی داشییردیلار

بۇيوك سلجوقلو حۇكمدارى سولطان ملیك شاهین تابع لیینده اولان آنوش تیگین خارزم والیسی كیمی «خارزمشاه» آدی ایله بو اۇلكه نى ۱۱۲۸ - جى ایلدن ۱۱۵۶ - جى ایله قدهر اداره ائتدی. آنوش تیگین اۇلدوكدن سونرا یئرینه كئچن اوغلو قاضى علاالدین آتسیز ۱۱۵۳ - جو ایله قدهر سلجوقلو حاكیمی سولطان سنجره تابع قالدى و اونون صادق یارديمجیسی اولدو. آما بو تاریخدن سونرا باشدا سولطان سنجر اولماقلا بوتون قوشونلارینا قارشى مستقىل ليك دؤيو شونه باشلادی. بو دؤيو شونو اۇلدویو ۱۱۵۶ - جى ایله قدهر داوام ائتدیردی.

آتسیز اۇلدوكدن سونرا یئرینه كئچن اوغلو ایل - آرسلان اول شرق ساحیللرینده امن آمانلیغى تأمین ائتمك ایسته دی. چونكى اوزده سلجوقلولارا تابع بير باش والى

اولسادا شرقده قاراخىتايلارا ايللىك وئىرگى اوده مك مجبوريتىنده قالمىشدى. سلجوقلولا قارشى چىخماقدان قاراخىتايلارين بويوندوروغوندىن قورتولماق ايستهدى. يثىدىن سلجوقلو تاختىنا چىخان سولطان سنجره تابع اولدوغونو بىلديرهك شرق سرحدلىرى ايله مشغول اولدو. بو واخت ماوراءالنهرده قارلوقلارين باش قالدیرمالاريندان فايدالاندى و سمرقند اوزهرينه باسقى سىنى آرتىردى. آما قاراخىتايلارين خارزىمه ائتىدىكلىرى بىر يوروش زامانى اولدو.

علاالدين تكىش قىپچاق شاهزادهسى ايله ائولنىر

و دوغوتورك خاقانلىغى تاختىنا چىخىر

ايل - آرسلاندىن سونرا ۱۱۷۲ - جى ايلده اونون يثرىنده خارزىمشاه اولان علاالدين تكىش يوكسك بىر باجارقى كؤستردى. اونون دؤورونده دؤولت تام مستقىل لىيىنه قووشدو و قىسا مدتده خاقانلىق حالينا گلدى. آرتىق خارزىمشاه دؤولتى «دوغو تورك خاقانلىغى» اولموشدو.

علاالدين تكىش مسلمانلىغى قبول ائتمهين قاراخىتايلارى يثىلمهيه اوغراتمىشدى. داها سونرا كانقلى و قىپچاق توركلرىنى ده تابع لىيىنه كئچىردى. بىر قىپچاق شاهزادهسى ايله ائولهن علاالدين تكىش گوجونو خئىلى آرتىردى. ساواش گوجونون اساس پارچاسى ايندى قىپچاقلاردان عىبارت ايدى. ۱۱۸۲- جى ايلده بوخارانى، ۱۱۸۷ - جى ايلده خوراسانين بؤيوك بىر بؤلومونو اشغال ائتىدى. داها سونرا سلجوقلو سولطانى III توغرولودا مغلوب ائتىدى و عىراقى خاقانلىغىنا قاتدى. رئى، قزوين، همدان كىمى بؤيوك مركزلره اؤز والىلىرىنى اوتورتدو.

علاالدين تكىش ۱۲۰۰ - جو ايلده اولدويو زامان دؤولتىن سرحدلىرى آرال گؤلوندىن باغداد ياخىنلارىنا قدهر اوزانيردى. تكىشىن يثرىنه كئچن علاالدين ماحمود دؤولتىن سرحدلىرىنى داها گئنىشلىتىدى. ۱۲۱۲ - جى ايلده قاراخىتاى دؤولتىنى بوتؤولوكله آرادان قالدىردى. داها سونرا كرمان، سىجىستان و عمان ده نىزىنه قدهر اولان گئنىش بؤلگهلىرى، طبرىستان، آران و آذربايجانى حاكىمىتى آلتىنا آلدى. آرتىق شامى و مىصرى ده آلابىلردى. آنجاق عباسى خليفهسى ايله آراسى ده يمىشدى.

الناصر دونیوی حاکمیت فیکرینه ده دوشموشدو و خارزمشاهلارا انگل توره دیردی. علاالدین ماحمود بؤیوک بیر اوردونو باغداد اوزه رینه گونده ردی. آنجاق سرت بیر قار فیرتیناسی ایله قارشیلان اوردو ساواشمدان بیر چوخ ایتگی و ئریب، گئری دؤنمک مجبوریتینده قالدی بونا گوره ماحمود همداندان خوراسانا کئچدی.

اٴلچی یه زاوال، دؤولته وهبال

بو زامان چینگیز خانین تابع لییینده کی مونقول اوردوسو قاراخیتای اؤلکه سینی اشغال ائتمیش و مونقول خاقانلیغی خارزمشاه خاقانلیغی ایله قونشو اولموشدو. چینگیزخان باشلانغیجدا خارزمشاهلارلا آل - وئری گئنیشلندیرمه یه اهمیت وئرمیش، ایلکی اؤلکه آراسیندا اٴلچیلر گلیب، گئدیردی. تجارت آنلاشماسی ایضالانمیشدی. بوندان سونرا بیر خارزم تجارت کاروانی مونقول اؤلکه سینه گیردی و چوخ یاخشی قارشیلانندی. فقط بو آرادا چینگیز خاننا تابع اولماق ایسته مه یین مئرکوت بویلاری قیپچاق اؤلکه سینه قاچدیلار. اونلاری قووان کیچیک بیر مونقول اوردوسودا قیپچاق اؤلکه سینه، یعنی خارزمشاه حاکمیتینده کی توپراقلارا گیردیکده خارزمشاه بونو مونقوللارین داها آرتیق ایره لیله مه سینی دایاندیرماق و گوجلنمه لرینه مانع اولماق اوچون فرصت ساییدی و هجوم کئچدی. فقط مغلوب اولاراق اسیر دوشدو. اوغلو جلالالدین خارزمشاه بیر مدت سونرا آتاسینی قورتاردی سادا اونون اوغورودا آنجاق بو اولدو.

خارزمشاه مونقوللارین ساواش گوجونو یاخشی ده یرلندیرمه میشدیر و کیچیک مونقول اوردوسونو مغلوب ائده بیلمه مک بؤیوک بیر معنوی سارسیتتیا سبب اولدو. مونقوللارلا اصل ساواش بوندان سونرا اولاجاقدی. چینگیز خان داها اولکی آنلاشما یا گوره اوترار شهرینه بیر تجارت، آل - وئر کاروانی گونده رمیشدیر. بو کاروان اوتارا یاخینلاشینجا اوترار والیسی بینال کارواندا کیلاری توتدوردو و اولدورتدو. بو حادثه نی اؤیره نن چینگیز خان بیر اٴلچی گونده ره رک والی بینالین اونا تسلیم ائدیلمه سینی ایسته دی. خارزمشاه چینگیزین گونده ردییی بو اٴلچینی ده اولدورتدو. بو بؤیوک بیر خطا ایدی. آرتیق بؤیوک ساواش قاچیلماز اولموشدو. چینگیز آن بؤیوک اوردوسونو حاضیرلایاراق اوچ طرفدن هجوم کئچدی. آدلیم

سرکرده لری سوبوتای، جبهه و بورجو اؤنده، اوغوللاری جوجی، چاغاتای و اوگئدای ایکینجی سیرادا ایدیلر. اؤزوده اوچونجو سیرادا یئر توتومشودو. ساواشا چیخمازدان اول قورولتای توپلایان چینگیز، اؤلرسه یئرینه اوگئدایین کئچمه سینی ایسته دی و قورولتایدا بونا قرار وئردی.

محمد خارزمشاه بو ساواشدا یاخشی بیر تاکتیکا ایشله ده بیلمه میشدی. سرکرده لری آراسیندا تاکتیکا باخیمیندان فیکیر بیرلییی یوخ ایدی. خارزمشاهین بؤیوک اوغلو جلال الدین اساس اوردونون چایلار اطرافیندا ساخانماسیلا اورایا قدر اوزون بیر یول کئچهرک یورغون دوشه جک موقوف اوردوسونون اورادا مغلوب ائدیلمه سینی ایسته ییر، اوردو باشیلار ایسه داریا ائندیریب سونرا تئز چکیلیمک شکلینده بیر ووروشمانین لازیمی نتیجه وئره جه یینه اینانیردی. محمد خارزمشاه موقوفلارلا بیر مئیدان ساواشینا نظره آلمادی. هر شهرین اؤزونو قوروماسینی تاپشیردی. اولکی دؤیوشلردن اونا روح دوشگونلویو گلدییی بللی ایدی. اونا گؤره گئری چکیلدی و بئله لیکله بؤیوک شهرلری آسانجاسینا، اودولان لوقمالار حالیندا چینگیزخانا وئرمیش اولدو.

چاغاتای خان، خاقانلیق تاختیندا

چینگیزخانین اوردولاری بؤیوک شهرلری بیر - بیر اله کئچیره رک پایتاخت گورگنجه قدر گلدیلر، تسلیم اولان شهر بیر آندا اشغال ائدیلیر، تسلیم اولمایان شهرلر ایسه یاندریلیب داغیدیلیر. مقاومت گؤستره ن خالق قیلینجدان کئچیریلیردی گورگنچ تسلیم اولمادی و یئرله بیر ائدیلدی. بو خارزمشاه خاقانلیغین سونو اولدو. محمد خارزمشاه قاچاراق سیغیندیغی خزر ده نیزینین کیسمه سیز بیر آداسیندا اؤلدو (۱۲۲۰) بوتون اولکه موقوفلارین الینه کئچدی.

محمدین اوغلو جلال الدین خارزمشاه داغیلان اوردونو یئشیدن توپلاماغا، دؤولتی یئشیدن جانلاندرماغا چالیشدی. آما یاخشی بیر سیاست آدامی و تشکیلاتچی اولمادیغی اوچون بونا چاتمادی. اون ایل مدتینده فایداسیز چالیشمادان سونرا آراز چایی اطرافلارینا قاچماق مجبوریتینده قالدی. سونرا دئرسیم داغلارینا کئچدی و اونو ایزله یین چینگیز خانین عسگرلری طرفیندن یاخالاناراق اؤلدورولدو.

بئىلە ليكلە خارزمشاه خاقانليغىنىن اورتادان قالدیريلماسيندان سونرا بوتون اورتا آسیيا، ياخين شرق و شىمال تورک ائللری چىنگىز خانىن حاکمىتى آلتىنا كىچدى. شرقى تورک خاقانليغى تاختىنادا چىنگىزىن اوغوللارىندان چاغاتاى خان اوتوردو.

خارزمشاهلاردا مدنيت و صنعت

خارزمشاهلاردا دانىشيق دىلى تورک دىلى، يازى دىلى ايسه اول فارس دىلى، سونرا عرب دىلى ايدى. سياسى قورولوش اعتبارى ايله آبرى اولسالاردا، بىلىك و مدنيت باخىمىندان باشقا تورک دۇولترى ايله (سلجوقلولا، قزنه لىلر، قىپچاقليلار) باغلى ايدىلر. اصلينده بۇيوك سلجوقلولا، دۇولتىنده انكشاف ائتميش علم و مدنيتىن وارثى اولموشدولار.

علم و صنعت آداملارى بو تورک اۆلكه لىنه سريست گئديب گليردىلر. مثلاً مشهور تورک عاليمى ابن سينا اول قزنه ده اولدوغو حالدا سۇنرالار خارزمه كۆچموشدو. زمخشرى، فخرالدين رازى، شهابالدين خىواكى كىمى مشهور علم آداملارى و شاعىرلرده خارزمده ياشايب لار.

خارزم اوغوز آخىنلارى و باسقىنلارى، داها سونرا مونقول استىلاسى ايله بۇيوك سارسىنتىلار كىچىرمه سه يدى، علم و مدنيتده داهادا ايره لى گئده جكدى. چونكى خارزم بۇلگه سى فقط بير اكينچلىك حوزه سى و كاروان يوللارىنىن كسىشدىبى يول دئىلدى، عىنى زاماندا بير مدنيت مركزى ايدى. گورگنج، مرو نىشاپور كىمى شهرلرده او دۇورون آن بۇيوك كىتابخانلارى واردى.

خارزمشاهلار دۇولتىنىن بىخىلماسىندان سونرا بورانىن چىنگىزخانىن اوغوللارىندان چاغاتاى خانا كىچدىگىنى، شرقى تورک خاقانليغى تاختىنا چاغاتاى خانىن چىخديغىنى سۇيله ميشدىك. مونقوللارنىن هجومو و خارزمشاه دۇولتىنىن بىخمالارى علم و مدنيت ساحه سىنده ده بير سقوطا سبب اولموشدو. فقط داها سونرا توركجه نىن چاغاتاى لهجه سى دئىيلن دىلى ايله آن كۆزهل اثرلرى ىشنه بو بۇلگه ده مئيدانا كتىريلمىشدى. چاغاتاى خان مونقول اصىللى ايدى. فقط حاكم اولدوغو اۆلكه نىن انسانلارى تورک و دىللرى تورک دىلى ايدى.

چاغاتاى خان مدنيت و صنعت، اورتا آسیيا توركجه سىيله اثر يازانلارى

قورودوغو، تشویق ائتدیسی اوچون خارزمشاهدا بیر مدنیت دیلی اولراق انکشاف
اآدهن تورک دیلینه چاغاتای تورکجهسی دئییلدی.

بی لیکر

بۈيۈك تورك خاقانلىقلارى بۇلوندو و توركمن بی لیکلری مستقیل لیکلرینی بیلدیره رك آیریجا دۇولته چنوریلدیلر.

بۈيۈك سلجوقلو حۇكمدارى سولطان ملیكشاھین اۇلوموندن (۱۱۹۲) سونرا خانیدانا منسوب اولانلار آراسیندا تاخت قۇوغاسینین باشلادیغینی اولكى فصیللرده گۇرموشدوك. بو قۇوغالار نتیجه سینده ظاهراً تورك خاقانلیق مركزینه تابع گۇرونمكله برابر مستقیل حرکت ائدهن، ظاهری تابعیلیی ده قبول ائتمه یین توركمن بی لیکلری اورتایا چیخدی. بو بی لیکلردها چوخ آنادولودا ایدیلر. آنجاق ایران، سوریا، میصر و بالکاندادا بعضی تورك بی لیکلری واردی. توركمن بی لیکلری اداره چیلیك، حربی و مدنیت باخیمیندان سلجوقلو امپراتورلوغونو داوام ائدیلهن، پارچالانمیش و کیچیک دۇولتلر حالینا گلیمیش سیاسی قورولوشلار حالیندا ایدیلر. چوخو بیر ایالت بی لیبی شکیلینده قورولموشدو. آنجاق بونلاری، آدلاری «بی لیک» اولماقلا برابر اھالیسی، حربی گوجلری و تشکیلات باخیمیندان آیریجا دۇولت آیریجا کراللیق سایا بیله ریک. VIII عصردن اعتباراً قورولان تورك بی لیکلرینین سایلارینین ۳۴-۵ چاتدیغینی بیرینجی جیلده گۇستریمیش و سیاھی سینی وئرمیشدیک.

اول سلجوقلولار، سونرا ائلخانلیلار، عثمانلیلار و تیمورلولاردان آسیلی، بعضی لری ده تامام مستقیل آنادولو تورك بی لیکلری نین باشلیجالارینی تانیداجاغیق.

ایزمیر بی لیبی (۱۰۹۷-۱۰۸۱)

ایزمیر بی لیبی نین تورك تاریخینده کی اهمیتی بو بی لیبین قورو جوسو چاكا «چاكان» بی یین ایلك تورك ده نیز کاپیتانی اولماسیندان، بیر دونانما یاراداراق ائگئی ده نیزینده

حاكىمىت قورماسىندان ايرهلى گلىر.

چاكابى اۇغوزلارنىن چاۋولدىر بويوندىن ايدى. آنادولونون فتحى زامانى دانىشمىند قازىنىن سركردهلرىندىن بىرى كىمى مالاتيا اطرافىندا اۇغورلو فعالىت گۇستردى. آنجاق قۇشولدىغو آخىنلاردان بىرىندە بىزانس سركردهسى آلكساندروسا اسىر دوشدو و اىستانبوللا آپارىلدى. بورادا يوكسىك قابىلىتلىرى ايله امپراتورون دقتىنى جلب ائتدى و سارايا آپارىلدى. اصىل نجابتىنە گۇره بعضى امتىازلاردا الده ائتدى. يونانجا اۇيرهندى. بىزانسىن گوجلۇ و ضعيف جهتلىرىنى اۇيرهنمەيه نايىل اۇلدى.

۱۰۸۱ - جى ايلده بىزانس تاختىنا بىرىنجى آلئكسىوف كۇمىتئوس چىخدىقىدا سارايدان اوزاقلاشدىرىلدى. كوتالمىش اۇغلو سلیمان شاه ايله بىزانس آراسىنداكى باغلاشمايا گۇره توركلره وئرىلن اىزمىر بۇلگەسىنە گىتتى بىزانسىداكى قارىشىقلىقدان استفاده ائدەرک ۱۰۸۶ - جى ايلده بى لىيىنى اعلان ائتدى.

بىزانس امپراتورلۇغونون ضعيف طرفلرىنى ياخشى بىلن چاكابى اۇرلاو غوچانى اله كىچىردى. گمىدن عىبارت اۇلان بىر دۇنانما قوردو بوندىن چوخ ياخشى استفاده ائتدى. انگى دەنيزىندەكى ساققىز، مىدىللى، سىسام، رۇدۇمى آدالارىنى ضبط ائدەرک چاناققالا يا. دۇغرو ايره ليله دى. اصل آماجى اىستانبولو اله كىچىرمك ايدى. بونو آنلايان بىزانسىن گۇندەردىيى دۇنانمالارى بىر نىچە دفعە مغلوب ائتدى.

آنجاق قورو قووهلرى كىفايت قدهر دئىلدى. اونون اوچون بالكانلار اوزه رىندىن اىستانبوللا ايره ليله ين سۇيداشى پىچىنتىق توركلرى ايله علاقه ياراتدى. پىچىنتىق اوردوسو دوناي بويوندا قاراگاه قوراراق چاكابى ين حركتە باشلاماسىنى گۇزلە يركن بىزانسىن مغلوب ائتدىيى كومان توركلرىنىن باسقىنىنا اوغرايلاق مغلوب اولدى و اىستانبولون فتحى گىرچكلمشمدى.

چاكابى چاناققالا بوغازىندا آيدوسو (نرەبورنونو) ضبط ائتمىشدى. بودا بىزانسىن گۇمروكخانا مركزلرىندىن بىرى ايدى و اۇنلار اوچون چوخ اهمىتلى ايدى. بىزانس، چاكابى ين اصل آماجىنىن بىزانس دئىل، سلجوقلۇلار اولدىغو، خاقانلىغى اله كىچىرمك اىستەدىيى حاقىندا خبر و شايعەلرىنى گوجلندىردى. سلجوق حۇكىمدارى بىرىنجى قىلىبچ آرسلان، اۇنا تابع اولمايان چاكابه يى ۱۰۹۷ جى ايلده گۇتوردو. بئله لىكلە، اىزمىر بى لىيى قورولماسىندىن ۱۶ ايل سونرا بىخىلدى.

دانشمندی بی لیگی (۱۱۷۸-۱۰۹۲)

آنادولودا غلبه لر چالماق اوچون گؤنده ریلیمیش قاضی احمد بی تورکمن لره خوجالیق، معلم لیک ائتدی بی اوچون «دانشمند» لقبی آلمیشدی. دانشمند قاضی احمد بی، قیزیل ایرماق، یاشیل ایرماق ساحیل لرینی اله کئچیرمیشدی. ۱۰۸۶ - جی ایلده سلیمان شاه اولدو کدن سونرا گوجونو آرتیردی. اقلیچ آرسلانین خاچلیلارلا (صلیبچیلرله) ائتدی بی ساواشلارلا قوشولاراق اوغور قازانندی. آتناکیا کنیازی بوهموندو اسیر آلیب و مالاتیانی اله کئچیردی. بو کنیازین آزاد ائدیلمه سینی ایسته یین قلیچ آرسلانلا آراسی ده یدی و آرالاریندا ساواش باشلادی بو ساواشدا قاضی احمد بی مغلوب اولدو و ۱۱۰۶ - جی ایلده اولدو.

قاضی احمد بی بن اوغلو قاضی بی سلجوقلو شاهزاده لریندن بیرینجی مسعودلا علاقه یاراتدی. ۱۱۱۶ - جی ایلده خاچلی بیرلیکلرینی (صلیبچیلری) مغلوب ائده رک کونیانی گئری آلدی و مسعودون سولطان لیغینی قورودو. بو اونون بی لیینی گوجلندیرمه سینه ده امکان وئردی. کایستری، آنکارا، چانکیری، کاستامونو قالالارینی اله کئچیره رک حاکمیت سرحدینی سیواسدان ایزمیت یاخینلارینا قدر گئیشلتدی.

قاضی بی گوجونو آرتیردیقدان سونرا بیزانسلار توقوشما قاچیلماز اولدو. بیزانسلار بعضی دانشمندی شهرلرینی تالاماغا باشلامیشدی لار. بو ساواشدا بیزانس اوردوسونو داغیتدی. بو خدمت لرینه گؤره سلجوقلو سولطانی سنجر اونا «ملیک» آدینی وئردی.

ملیک قاضی بی ۱۱۳۴ - جی ایلده اولدو کدن سونرا یئرینه عینی تیتولو داشییان اوغلو محمد بی کئچدی. محمد بی ده بیزانس هجوملارینین قارشسی سینی آلدی بی لیک گوجونو ساخلا میشدی. آنجاق، ملیک محمد بی ۱۱۴۲ - جی ایلده اولدو کدن سونرا قارداشی یاغیبا سانلا باشقا قوهوملار آراسیندا «بی لیک» اوستونده دؤیوش باشلادی. بودا بی لییین ضعیفله مه سینه سبب اولدو. بوندان فایدالانان سلجوقلو سولطانی بیرینجی مسعود آنکارا، چانکیری، کاستومونو البیستانی اله کئچیره رک دانشمندی لرین مستقیل لیینه سون قویدو.

یاغی باسان سیواسا، آماسیا و کایستریده حاکمیتینی داوام ائتدیردی، آما

۱۱۴۰ - جی ایلده اودا سلجوقلو تابع لیگینی قبول ائتمک مجبوریتینده قالدی. ایکینجی قیلیج آرسلان سلجوقلو سولطانی اولدوقدا اونا قارشى چيخسادا، دال بادال مغلوبیته اوغرادى. ۱۱۶۴ - جو ایلده وفات ائتدی و ایکینجی قیلیج آرسلان ۱۱۸۷ - جی ایلده دانیشمندلی بی لیگینین اینده قالان بوتون قالالاری اله کئچیره رک بو بی لیگی بوتونلوکله آرادان قالدیردی.

سالتوکلو بی لیگی (۱۲۰۱-۱۰۹۲)

آنادولونون آیینماسیندا فعال اشتراک ائتمیش اوردو باشلاردان ابوالقاسیم ارزروم اطرافلارینی اله کئچیرمیش و سولطان آلپ آرسلان اؤنو بؤلگه نین بی لیگینه تعیین ائتمیشدی. ابوالقاسیم ۱۱۰۲ - جی ایلده اؤلدو یئرینه اوغلو علی کئچدی و بی اؤلدو. علی دن سونرا بی اولان عزالدین سالتوک بو خانیدانین آن گوجلو به یی اولدو و بی لیک اونون آدیله، یعنی «سالتوک بی لیگی» آدلاندى.

سالتوکلو بی لیگی قارس، بایبورت، اولتو، ترابزون، ایسپیر و ترجان بؤلگه لرینی اله کئچیره رک گوجونو آرتیردی. اول گورجولرله، سونرا بیزانسلیلارلا ائتدییی ساواشلاری دا اوغورلا باشا چاتدیردی. سلجوقلو سولطانی II قیلیج آرسلانلا اتفاق باغلا یاراق قیزی نی اونونلا نیکاحلادی. آنجاق بو قیز کونیا یا گنده رکن دانیشمندلی یاغیبا سان طرفیندن اسیر آلیندی.

عزالدین سالتوک ۱۱۷۴ - جی ایلده اؤلدو، یئرینه اوغلو محمد قیزیل آرسلان کئچدی، قیزیل آرسلان بی ۱۱۹۵ - جی ایلده ارزرومون قارشیسینا قده رگله ن گورجو قوه لرینی مغلوب ائتدی.

او واخت اولو خاقان اولان ملیک شاه آنادولودا بیرلیی قورماق اوچون بوتون بی لیکلری اطاعت آلتینا آماق ایسته بیردی. سلیمان شاه دا اونون سیاستینی داوام ائتدیردی و ۱۲۰۲ - جی ایلده ارزروم قالاسینی آلاراق سالتوکلو بی لیینه سون قویدو.

اهله ت شاهلاری بی لییی (۱۲۰۷-۱۱۰۰)

اهله ت شاهلاری بی لیینه «سؤکمن لی لر بی لی» ده دئییلیر. سولطان ملیک

شاهین عمیسی اوغلو اولان قطب الدین اسماعیل ۱۰۸۰ - جی ایله آذربایجان باش والی لیینه تعیین ائدیلیمیشدی. قطب الدین اسماعیلین سرکرده لریندن اولان سوکمن او واخت مروانلرین الینده اولان اهلته قالاسینی ضبط ائده رک بورادا بیر حوکومت یعنی بی لیک قوردو سلاله یه ده بوندان سونرا اهلته شاهلاری (اهله شاهلار) و یا ارمن شاهلار دئییلدی.

سوکمن بی ۱۱۰۸ - جی ایله مثریافرکیینی ده اله کئچیردی، آما اونون اولوموندن سونرا بو شهری آرتوکلور آلدیلا. (۱۱۲۱ - جی ایل) اهلته شاهلاری قونشو بی لیکرله (آرتوکلو، سالتوکلو، منقوچک بی لیکری ایله) حاکمیت چکیشمه لری ایچینده گئچن مدت لرده گوجلرینی قوردولار. XIII عصرین ایکنجی یاریسیندا حاکمیت سرحدلرینی قارسا قده رگئیش لتدیله. آنجاق ۱۲۰۷ - جی ایله عزالدین بالابانین بی لیبی و اختی ایوبیلر بو بی لیه حاکیم اولدو.

آرتوکلو بی لیگی (۱۴۰۹ - ۱۱۰۱)

مدنیت و صنعتی ایله ایز قویموش اوزون عؤمورلو بی لیکلردن بیری آرتوکلو بی لییدیر. اوغوزلارین «دؤوه» بویوندان مشهور بیر تورکمن به بی اولان آرتوکلو بی آنادولونون فتحی زامانی بؤیوک خدمت لر گؤستریمیشدی. آنجاق توتوشلا سلیمان شاه آراسینداکی ساواشدا توتوشون غالب گلمه سینه یاردیم ائدیپ سلیمان شاهین انتحاریندا سبب اولموشدو. توتوش آرتوکلو بی یین یاردیمین عوضینده اونو قودس والیسی ائتمیشدی. اولدویو ۱۰۹۱ - جی ایله قدهر بو وظیفه ده قالدی.

آرتوکلو بی اولدوکلدن سونرا قودس فاطیمی لرین الینه کئچدی. آنجاق آرتوکلو بی یین اوغوللاری سوکمن و ایل - غازی سلجوقلو حؤکمداری طرفیندن اونلارا وئرلن بؤلگه لرده بی لیکلرینی قوردولار.

آرتوکلو بی یین اوغوللاری طرفیندن قورولان بو بی لیکلر اوچ قولدا داوام ائتدی.

حیسنی - کئیفا و آمید قولو (۱۲۳۱ - ۱۱۰۱)

آرتوکلون اوغلو سوکمن طرفیندن ۱۱۰۱ - جی ایله قورولان بو بی لیین مرکزی حیسنی - کئفا (حاسان کئیف) ایدی.

سۆکمن بی حاسان کئیف و سوروجادان باشقا ماردینی ده اله کئچیرمیشدی. خاچلیلارلا دا ساواشمیش، تورکمن باشچیلاریندان چؤکورموش ایله بیرلیکده حرکت ائدهرک اورفادا حؤکم سورهن خاچلی قرافی ایکینجی بودوینی مغلوب ائتمیش و اسیر آلمیشدی.

سۆکمن بی دن سونرا یئرینه کئچن اوغلو ابراهیم ۱۱۰۸ - جی ایله ماردینی عمیسی ایل - غازی یه وئرمک مجبوریتینده قالدی. داها سونرا بی اولان فخرالدین قارا آرسلان دیاربکر اطرافلارینی اله کئچیردی. اونون اوغلو نورالدین محمد ۱۱۸۲ - جی ایله صلاح الدین ایوبی یه باغلانندی. اونا ائتدی حربی یاردیم و خاچلیلارا قارشى گؤستردییی باجاریغا گؤره اونا بؤلگه نین آن بؤیوک مرکزی و اوزامانکی آدی آمید اولان دیاربکر شهری وئریلدی. (۱۱۸۳ - جو ایل) پایتاخت دیاربکره کؤچورولدو. نورالدین اوغلو نصیرالدین ماحمود اونو احاطه ائدهن گوجلو دؤولتله (سلجوقلار و ایوبی لرله) مبارزه ائدیر، بعضاً ده دیگرینه تابع اولاراق وارلیغینی قوروماغا چالیشیردی. آنجاق ماحمودون اوغلو مؤودود زامانیندا ۱۲۳۱ - جی ایله ایوبیلر آمید و هاسان کئیفی ضبط ائدهرک بو بی لییه سون قویدولار.

ماردین قولو (۱۴۰۹ - ۱۱۰۸)

آرتوک اوغوللاری طرفیندن قورولان بی لیکلرین آن اوزون عؤمورلوسو بودور. ۱۱۰۸ - جی ایله ماردینی اله کئچیرهن آرتوک بی یین اوغلو ایل - غازی طرفیندن قورولموشدور. ایل - غازی حلب خالقینین آرزوسونا گؤره بو شهری ده سرحدلرینه قاتدی و قورونماسینی و اداره سینی اوغلو تئیمور تاشا تاپشیردی. (۱۱۱۸ - جی ایل).

ایل - غازی خاچلیلارلا آپاردیغی ساواشلاردا بؤیوک اوغور و شوهرت قازانندی. ۱۱۱۹ - جی ایله آنتالیا خاچلیلاری اوزه رینه یوروش ائدهرک کنیاز روجئری مغلوب ائتدی. ۱۱۱۲ - جی ایله اهلهت شاهلاردان سیلوانی (مٹیاخاریکین) آلدی. ایل - غازی نین اولوموندن سونرا اوغوللاری اولدوقلاری شهری آیری - ایری، آما یئنه ده مرکزه تابع قالاراق اداره ائدیلهر. تئیمورتاش ماردینده، سلیمان سیلواندا، قارداشی اوغلو سلیمان ایسه حلبده ایدیلهر. او بیر قارداشی اوغلو بَلک هاریوت

قالاسى و اطرافىنى آلدى. بلك ايل - غازى نين يولو ايله گئدهرك خاچليلارلا دؤيو شدو، ظفرلر قازاندى. اورفا قرافىنى و بيرئچيكيين خاچلى سينيورونو مغلوب ائدهرك، ايكيسىنى ده اسير ائتدى.

بير ايل سونرا قودس كRALى بودوينى ده مغلوب ائتدى و اسير آلاق يئنى اله كئچيرديىي حاررانا آپاردى. ۱۱۲۴ - جى ايلده بو آدلى - سانلى اسيرلرى قۇرتارماغا گلەن بؤيوك بير فرانك خاچلى اوردوسونودا مغلوبيته اوغرادتى. فقط بير محاصره واختى اوخ ضربه سى ايله آغير يارالاناراق شهيد اولدو.

بلك و سليمان اولدوكدن سونرا بونلارين تۇرپاقلارى تئيمور تاشا كئچدى. آنجاق گۇجلو ائوبى دؤولتى بى ليين ايچ ايشلرينه قارشىماغا باشلادى و اونو ضعيفلدى. قطب الدين ايل - غازى زامانيدا سيلوان ائوبيلرين اليه كئچدى (۱۱۸۴).

بوندان سونرا مستقيلليكلرينى قۇرويا بيلمەين آرتوكلولار نوبه ايله ائوبيلره، سلجوقلولارا و مۇنقوللارا تابع اولدولار. بو واخت گوجلو بير دؤولت كيمي اورتايا چيخان قارقويونلورلارادا ووروشماق مجبوريتينده قالديلار. سونونجو آرتوكلوبه يى شهاب الدين احمد ماردىنى قارقويونلورلارا تسليم ائتدى و بئله ليكله آرتوكلو بى ليينين بو قولودا آرادان قالخدى. (۱۴۰۹ - جى ايل).

ھارپۇت قۇلو (۱۲۳۴ - ۱۱۸۵)

آرتوك اوغوللارنين قوردوغوان قيسا عۇمورلو بى ليك بو اولموشدور. بو بى ليين تاريخى رولودا ائله مهم اولماميشدير. حاسانكئيف قولوندان حوالدين محمد اولدوكدن سونرا قارداشى ابوبكر بو شهرى قارداشى اوغلو اسؤكمنه وئرمك زوروندا قالميش. اوزو ھارپوتو اداره ائتميشدير. بو عايله يه ھارپوت آرتوكلولارى دئيلدى. اعلاء الدين كيقوباد ۱۲۳۴ - جى ايلده ھارپوتو اله كئچيردى و بو بى ليىي اوزونه تابع ائتدى.

ايناللى بى ليگى (۱۱۸۳ - ۱۱۰۳)

سۇرىيا مليكى توتوش بؤيوك سلجوقلو دؤولتينه تابع ايدى. سولطان مليكشاھ

اؤلدوکن سونرا توتوش اوزونو سولطان اعلان ائتمیش و سلجوقلو پایتاختینا دوغرو یوروشه باشلامیشدی. بو آماجلا رینا چاتمادی، آنجاق دیاری بکری آلدی. اونی اداره ائتمه بی دوکاغین آتابه بی توغتکینه تاپشیردی. توغتکینده خاچلیلارلا ساواشا گنده رکن اداره نی تورکمن بیلریندن اینالا وئردی.

اینال بی ۱۱۰۳ - جی ایلده دیاری بکرده اوز حاکمیتینی قوردو و سلجوقلورارا تابع بیر بی لیک وضعیتینه دوشدو. ایناللی لارلا ماردین آرتوکلورین آراسیندا قوهوملوق ایلیشگیلری ده یارانمیشدی. سون دؤورده اداره ائتمه وزیر عایله سینه کئچدی. صلاح الدین ایوبی ۱۱۸۳ - جی ایلده دیار بکری ضبط ائدی. بو بی لیگی آرادان قالدیردی.

منقوچوکلو بی لیگی (۱۲۵۰-۱۱۱۸)

تورکمن بیلریندن منقوچوک آنادولونون فتحی واختی ارزینجان، کماخ، دیوریقی و قارا حیصاری ضبط ائتمیشدی. اوزو بو چارپیشمالاردا شهید اولدو. اوغلو اسحاق ۱۱۱۸ - جی ایلده بو بؤلگه ده آتاسینین آدینی داشییان بی لیگی قوردو. اسحاق بی بی لیگینی قورماق اوچون سلجوقلورارا، آرتوکلو و دانیشمندی بی لیکلریله ساواشدی. آنجاق آرتوکلو بلک طرفیندن باسیلدی. اسحاق بی ۱۱۴۲ - جی ایلده اؤلدو و بی لیک ایکیه پارچالاندى. اوغوللاریندان داوود کماخ و ارزینجاندا سلیمان ایسه دیوریکده اوزبی لیکرینی اعلان ائتدیلر.

کماخ - ارزینجان قولو (۱۲۲۸-۱۱۴۲)

داوود بی سلجوقلو ایکینجی قیلیج آرسلانین طرفینی ساخلادیغی اوچون اونا دشمن اولان دانیشمندی یاغی باسان طرفیندن ۱۱۶۲ - جی ایلده اؤلدورولدو. یئرینه فخرالدین بهرامشاه ایکینجی قیلیج آرسلانین کوره کهنی ایدی. ۶۳ ایل حاکمیت سوردو و بو مدت بویوندا ارزینجانی بیر تجارت و مدنیت مرکزی حالینا گتیردی. بهرامشاه ۱۲۲۵ - جی ایلده اؤلدویو زامان اوغلو داوود شاه ارزینجاندا، او بیرى اوغلو محمد قارا حیصاردا اوتوروربو شهرلری اداره ائتدیردیلر. بو شهرلر ۱۲۲۸ - جی ایلده بیرینجی علاءالدین کی قوباد طرفیندن سلجوقلو تورپاقلارینا

قاتیلدیقدان سونرا بی لیبین کماخ - ارزینجان قولو آرادان قالخمیش اولدو.

دیوریقی قولو (۱۲۵۰-۱۱۴۲)

دیوریقی نین اداره اولونماسینی الینده ساخلایان اسحاق بی یین اوغلو سلیمان اولدو کده، یثرینه شاهنشاه کئچدی. شاهنشاه خریستیانلارلا مبارزه ده اوغور قازاندی. سلجوقلو ایکینجی قیلیج آرسلانا و سولطان سلیمان شاهها تابع قالدی. آنجاق بو عایله نین سون به بی ملیک صالحین دؤورونده سولطان بیرینجی کی قوباد بی لیبین تورپاقلارینی سرحدلرینه قاتدی و منقوچوک بی لیبین دئوریقی قولودا آرادان قالخمیش اولدو.

اربیل بی لیبی (۱۲۳۲-۱۱۴۶)

موسول آتا بی بی زنگی ۱۱۴۶ - جی ایلده اولدو کده اربیل، شهریزور، ها ککاری، سینجار و حارران بؤلگه سی زین الدین علی کیچیگین تابع لیگینده ایدی. علی کیچیگ موسول آتابه بی زنگی نین والی لریندن بی تیگین یین اوغلو ایدی. ۱۱۶۷ - جی ایلده یاشلان دیغینا گؤره بو بؤلگه نین اداره اولونماسینی آتابی یین اوغلو مؤودودا وئردی و اؤزو اربیله چکیلدی.

علی کیچیگین اوغلو گوک - بؤیو (گوئی بؤرو - بوز قورد) اول موسول آتابی یینه تابع قالدی. سونرا صلاح الدین ایوبی حربی کؤمه یینین عوضینده ۱۱۸۳ - جو ایلده اورفا شهرینی اونا وئردی و باجی سینی دا اونا وئردی. صلاح الدین ایوبی نین اولوموندن سونرا مستقیل حالا گلن گوئی بؤرو مونقول هجوملارینی دفع ائده رک مستقیل لیبینی قورودو.

گوئی بؤرونون بی لیبی ۴۴ ایل سوردو. بو مدت بویوندا اربیل مهم بیر مدنیت مرکزی حالینا گلدی. آنجاق گوئی بؤرونون وارشی یوخدو. اولوموندن سونرا تورپاقلارینین عباسی خلیفه لیگینه وئریلمه سینی وصیت ائتمیشدی. ۱۲۳۲ - جی ایلده اولدو کدن سونرا بو وصیتی یثرینه یئتیریلدی و بی لیگ آرادان قالخمیش اولدو.

قارامان اوغوللاری بی لیبی (۱۴۸۳-۱۲۵۶)

تورکجه دن باشقا دیلین دانیشماسینی یاساقلایان قارامان اوغوللاری عثمان اوغوللارینین آن بویوک رقیبی ایدی.

آنادولودا ۲۳۰ ایله یاخین حؤکم سورهن بو بی لیک عثمان اوغوللاریندان سونرا تورکمن بی لیکلرینین آن مهمو، آن گوجلوسودور. مرکزی قارامان (او زامانکی آدی لارنده) اولان گئیش بیر بؤلگه ده گوجلو بیر دؤولت کیمی حؤکم سورموش و بویوک سلجوقلو دؤولتینین خلقی، آنادولونون حاکیمی اولماق اوچون وارلیقلاری بویونجا عثمانلیلارلا ساواشمیشلار.

قارامان بی لیگنین قوروجوسو اوغوزلازین قاجار بویو بی لریندن احمد حسام الدین بی ین اوغلو نوره صوفی بی دیر. ۱۲۵۶ - ۱۲۵۵ - جی ایللر آراسیندا قورولان بی لیگین ایلك مرکزی اره قلی ایدی. نوره صوفیدن سونرا یشرینه قارامان بی کئچدی و عایله یه اونون آدی وئریلدی. ۱۲۶۱ - جی ایلده سلجوقلولارلا آپاریلان بیر ساواشدا مغلوب اولدو، قارداشلاری و اوغوللاری اسیر دوشدو. فقط قیسا بیر مدت سونرا قارامان بی ین اوغلو محمد قارامانلیلارین باشچیسی اولدوونیده ده عصیان ائدهن خاطر اوغلو ایله بیرلشهرک سلجوقلولارا قارشى چیخدی. بیر واخت آنادولو تورکمن لری مونقوللارین یاسقینینا قارشى آیاغا قالدیلار. محمد بی مملوک لر سولطانی ایله بیرلیکده حرکت ائدهرک قونیا یا یوروشه باشلادی و شهرى ضبط ائتدی.

قارامان اوغلو محمد بی ین تورکجه دن باشقا دیلده دانیشیلماسینی یاساق ائتمه سی ده بو واخت (۱۳ مای - ۱۲۷۷ - جی ایل) اولموشدور. قونیا اؤنونده توپلانان دیواندا، اولکی فصیلرده گؤستر دیگیمیز کیمی محمد بی مشهور فرمانینی یایمیشدی. «بو گوندن سونرا دیواندا، درگاهدا، بارگاهدا و مئیداندا تورکجه دن باشقا دیل ایشله دیلمه یه جکدیر.»

محمد بی قونیا یا گیرمه دن، ارمنه که چکیلدی. آنجاق مونقوللار قونیا یا گلدیلر و ساواشدا محمدی ایله بیرلیکده قارداشلاری تانو و زکریه ده اولدورولدو. قارامانلیلار بو دفعه گونه ری بی ین اطرافیندا توپلانیدیلار و اشرف اوغلو

تورکمن لری ایله بیرلشهرک قونیا یا یوروش ائتدیلر. بوندان دا بیر نتیجه آیینمادی و مونقوللار قارامانی یاندیردیلار. گونه ری بی داغلارا چکیلدی. آنجاق مونقول والیرلی قارامانلیلاری مدافعه ائتدیلر. گونه ری بی ۱۲۹۹ - جو ایلده اولدو کدن سونرا یئرینه ماحمود بی کئچدی. ماحمود بی هم سلجوقلورلارا، هم مونقوللارا ساواش ائتدی. ۱۳۰۸ - جی ایلده انامور یاخینلیغیندا اثرمنی لرله چارپیشارکن اولدو.

ماحمود بی دن سونرا سیرا ایله یاخشی خان، ابراهیم، خلیل میرزه بی تاختا چیخدیلار.

قارامانلیلار سلجوقلو سلطنتینین ییخیلماسیندان سونرا قونیانی بیر دفعه لیک اله کئچیردیلر. ائلخانلی امپراتورلوغودا چؤکدو کدن سونرا مملوک لر آنادولودا موقوع قازانماق ایسته دیلر. آنجاق آنادولودا اصل حاکمیت قورماق و بیرلییی ساخلاماق ایسته یین قووه عثمانلیلاردی و قارامانلیلار عثمانلیلارا قارشی مملوک لرله و باشقا تورکمن بی لیکلری ایله علاقه یارادیردیلار.

خلیل بی دن سونرا اونون اوغلو سلیمان بی، داها سونرادا سلیمان بی ین قارداشی علاالدین بی تاختا چیخدی. علاالدین بی عثمانلی سولطانی بیرینجی مورادین یئزنه سی ایدی. بوتون مقاومت لره باخمایارق قارامانلیلاردا عثمانلی تاثیر آر تیردی و بؤیوک تورک خاقانلیغی عثمانلیلارا کئچهنده قارامانلیلاردا تابع اولماقدان قورتولا بیلمه دیلر. علاالدین علی بی دن سونرا دؤرد ایل بویوندا قارامان بی لیبی عثمانلی دؤولتینه قاتیلدی. ایلدیریملا (به یازید) تئیمور آراسیندا کی ساواشدان سونرا عثمانلیلار توپلان دیلار و آنادولودا حاکمیت یئنه اونلارا کئچدی. ۱۴۸۳ - جو ایلده قارامان بی لیبی تامامی ایله بیر عثمانلی ایالتی حالینا گلرکن بی لیک تاختیندا تورقوت اوغلو ماحمود بی اوتورموشدو.

قارامان اوغوللاریندا صنعت و مدنیت:

صنعت و مدنیت باخمیندان آنادولو سلجوقلورلارینین حقیقی وارشی اولان، سلجوق معمارلیغینی داوام ائتدیره ن عثمانلیلاردان چوخ قارامانلیلار اولموشدور. تورک دیلیندن باشقا دیلین دانیشیلماسینی یاساقلیان ایلک تورک حؤکمداری قارامان اوغلو محمد بی دیر و قارامانلیلارین تورک صنعت تاریخینه آن بؤیوک

آرمغانلاری اولموشدور. هر ایل ۱۳ مایدا کتچیریلن «دیل بایرامی» ندا محض بو خوشبخت حادیشه قید اولونور.

دیگر مهم بی لیکلر

مهنته شه اوغوللاری (۱۲۸۰-۱۴۲۴)

سلجوقلورلارین ایالت بی لیبی کیمی مهنته شه بی طرفیندن ۱۳۰۰ - جو ایله قورولدو. موغلا، کالی، فنیکه، بوز دوغان، چینه، تاواس، چام ائلی، آجی پیام ایله آیدین و دهنیزی ائللرینین گوئیینه حؤکم سوردو. مهنته شه اوغوللاری بی لیگینین ائگنی دهنیزنده قوه تلی بیر دوناماسی واردی. سلجوق اوغوللارینا و ائلخانلارینا تابع اولدو. آنجاق عثمانلارلا ساواشایلمه یه رک ۱۴۲۴ - جو ایله بیر عثمانلی ایالتی حالینا دوشدو.

جاندار اوغوللاری (اسفندیار اوغوللاری) بی لیبی (۱۲۹۱-۱۴۶۱)

بی لیگین قوروجوسو ده میر یامان جاندار بی اوغوزلارین قایی بویونداندیر. بی لیگین ۸ - جی به بی اولان اسفندیار بی دن سونرا (۱۳۹۲ - جی ایلدن اعتباراً) خانیدان اسفندیار اوغوللاری کیمی تانینمیشدیر. بی لیک کاستومونو، سینوپ، سامسون، چانکیری، زونقولداق ولایت لرینده حؤکم سوروردو. عثمانلی سارایی ایله سیخ بیر قوه مولوق یاراتمیشدی. ۱۴۶۱ - جی ایله عثمانلی دؤولتینه باغلاندىلار.

قاراسی اوغوللاری بی لیگی (۱۳۰۳-۱۳۴۵)

سلجوقلور ایالت بی لیگی کیمی ۱۳۰۳ - جی ایله قاراسی بی طرفیندن قورولان بو بی لیک آنجاق ۴۲ ایل حؤکم سوردو، بالی کسیر، بترقاما، دیکی لی و سوما بؤلگه لرینه حاکیم دی. ۱۳۴۵ - جی ایله اورخان قیزی طرفیندن عثمانلی تورپاقلارینا قاتیلدی.

كرمى يان اوغوللارى بىلىگى (۱۴۲۹ - ۱۲۶۰)

سلجوقلار يان ايلالت بىلىگى كىمى ۱۲۶۰ - جى ايلده، «كرىم الدىن على - شىر» بى طرفىندىن قورولدى. كوتاهيا پايتخت اولماقلا افىون، اوشاك، دهنىزلى ولايت لرىنه حاكىم ايدى. ۱۹۲۴ - جى ايلده عثمانلى لار تابع اولدولار.

حمىد اوغوللارى بىلىگى (۱۳۹۱ - ۱۲۸۰)

بو بىلىگىن قوروجوسو حمىد اوغلو الياس بى دىر. (۱۳۲۴ - ۱۲۸۰) - جى ايللر آراسىندا ۴۴ ايل حوكم سوردو كدىن سونرا ائللخانلى لارا قاتىلمىش، آنجاق ۳ ايل سونرا تكرر مستقىل اولاراق ۱۳۲۷ - جى ايلدىن ۱۳۹۱ - جى ايله كىمى ياشامىشدىر.

ايسپارتا، بوردور، شوهوت، آغ شهر، بى شهر، سئىدى شهر، يالواج، ائل مالى، قورقوت ائلى، سئرىك، ماناوقات، آغ سئكى بولگه سىنده حوكم سوروردو. ۱۳۷۴ - جى ايلده توپراقلار يانين اساس حىصه سىنى عثمانلى لار آلدى. ۱۳۹۱ - جى ايلده ده ايلدىرىم به يازىد طرفىندىن بوتونلوكله عثمانلى توپراقلار يان قاتىلدى.

تكه اوغوللارى بىلىگى (۱۴۲۳ - ۱۳۰۰)

قوروجوسو يونىس بى دىر. آنتاليا، قورقوت ائلى و اطرافلار ياندا حوكم سورهن ايلالت بىلىگى ايدى. بىلىگىن سون حوكومدارى عثمان بى ۱۳۲۴ - جى ايلده اولدو كدىن سونرا بىلىك عثمانلى دوولتىنه قاتىلدى.

پروانه اوغوللارى بىلىگى (۱۳۲۲ - ۱۲۷۷)

سلجوق اوغوللار يان تابع ايدى. ۱۲۷۷ - جى ايلده معىن الدىن محمد بى طرفىندىن قورولدى. محمد بى «ساراي ناظىرى» دئمك اولان پروانه لقبى ايله تانىندىغى اوچون بىلىگه ده بو آد وئرىلدى.

سىنوپ و اطراف ياندا حوكم ائلدىرىدى. سلجوق اوغلو قاضى بى سىنوپو اشغال

ئىتىدى و بو بى ليگه سون قويولدى.

ساروخان اوغوللارى بى ليگى (۱۴۱۰-۱۳۰۰)

سلجوقلو ساروخان بى طرفىندىن قورولموشدور. مانىسا ايالتى ايله منەمن، كامال پاشا و فوجا اطرافلارىندا حۆكم سوردو. ۱۴۱۰ - جى ايلده عثمانلى لارا قاتىلدى.

آيدىن اوغوللارى بى ليگى (۱۴۲۵-۱۳۳۰)

سلجوقلو «آيدىن» بى طرفىندىن قورولموشدو. ۱۳۰۸ - جى ايلدىن ۱۳۳۵ - ايله كىمى ائلخانلى لارا تابع اولموش، داها سونرا بعضاً مستقىل، بعضاً عثمانلى لارا تابع اولاراق ياشامىش دىلار. آيدىن و ايزمىرىن بعضى حوزەلرى، آلاشهر، ساليحلى و اطرافلارىندا حۆكم سوردولر. بو بى ليگىن ان مشهور حۆكمدارى غازى اومور بى ايدى. قووه تلى بىر دۇنانما ايله آدالار دەنيزينه (انگىيە) حاكيم اولموشدو. ۱۴۲۵ - جى ايلده عثمانلى توپراقلىرىنا قاتىلدى.

اره تنا اوغوللارى بى ليگى (۱۳۸۰-۱۳۲۷)

اره تنا بى ائلخانلى لارىن آنادۇلو داكى باش واليسى ايدى. ۱۳۲۷ - جى ايلده تعيين ائدىلمىشىدى. ۱۳۳۵ - جى ايلده مستقىل لىيىنى اعلان ائتىدى. (۱۳۳۸ - ۱۳۴۳) ايللر آراسىندا مملوك لره تابع اولدو، سونرا تكرر مستقىل ليگىن الده ائتىدى. آنكارادان ارزروما، توقات دان مالاتيايا قدهر اولان بۆلگه يە حاكيم ايدى. ۱۳۸۰ - جى ايلده بو بى ليگىن وزيرى اولان قاضى برهان الدين اره تنا اوغوللارىنى دئوپره رك اۇزى بى ليگىنى قوردو.

قاضى برهان الدين بى ليگى (۱۳۹۸-۱۳۸۰)

قاضى برهان الدين احمد ۱۳۸۰ - جى ايلده باش وزيرى اولدوغو اره تنا بى ليگىندە اقتدارى بوتونلوكله اله كئچىردى. «سولطان» آدينى آلاق اۇزدۇولتىنى قوردوغونو

اعلان ائىدى. بۇيوك بىر تشكىلاتچى اولدوغو كىمى، بۇيوك بىر عاليم و شاعىرايدى. شعرلرینی داها چوخ آذربايجان توركجهسى ايله يازميشدیر.^۱

دۇل قادیر اوغوللاری بىلىگى (۱۵۲۲-۱۳۳۷)

بۇيوك عثمانلى تورک دؤولتى ايله ميصيرده كى تورک مملوک دؤولتى آراسیندا گوجلۇ و اۇزون عۇمورلو بىر بىلىك اولموشدور. قۇروجوسو دۇل قادیر اوغلو زین الدین احمد قاراجا بى دیر. بعضاً مملوک لره، بعضاً عثمانلارلا تابع اولموش فقط ان چوخ عثمانلارلا أمکداشلیق ائتمیش و عثمانلى سارایی ايله قوهوملوق ياراتمیشدیر.

البیستان پایتاخت اولماقلا ماراش، کایسئرى الازیغ، آیتتاپ، مالایتا، آدی یامان ولایت لرینده حؤکم سوردو. ۱۵۲۲ - جى ایلده عثمانلى توپراقلارینا قاتیلدی.

رمضان اوغوللاری بىلىگى (۱۶۰۸-۱۳۵۲)

بو اۇزون عۇمورلو بىلىگین قوروجوسو اوغوزلارین «اوره گیر» بۇيوندان رمضان بى دیر. زامان - زامان مملوک لره و عثمانلى لارا تابع اولموش، آنجاق سون ۹۰ ایللى عثمانلى والیسی كىمى حرکت ائتمیشدیر.

بو بىلىك آدانا، مرسینین شرقى و ماراشین شىمالینی احاطه ائدهن بۇلگه ده حؤکم سوردو. ۱۶۰۸ - جى ایلده بوتونلوكه عثمانلى لارا باغلاندى.

۱ - بونا اۆرنک اولراق قاضى برهان الدینین آذربايجان توركجهسى ايله بىر بیتینی گۇستریرىك:

گلەن بىردیر، گندەن بىردیر، اولن بىر.

گلەن قالماز، گندەن قالماز، عجب سیرر.

دنیرلرکی، بىر اول وار، بىر آخیر،

بالان سۆزدور، نه اول وار، نه آخیر. (حمید علی یف)

اشرف اوغوللارى بى ليگى (۱۳۲۶ - ۱۲۸۰)

سلجوقلورلارين بو بى ليگى اشرف اوغلو سيفالدين سليمان بى طرفيندن ۱۲۸۰ - جى ايلده قورولموشدور. بير آرا ائلخانلى لارا تابع اولان بو بى ليگين سرحدلرى بى شهر، سئيدى شهر، ايلقين، آغ شهر و بولوادين اطرافينى احاطه ائديردي. ۱۳۲۶ - جى ايلده بى ليگين سون حؤكمدارى ائلخانلى لارين آنادولو داكى باش واليسى تئيمورتاش بى طرفيندن مغلوب ائديلهرك اولدورولموش و بى ليك ييخيلميشدير.

آتابی لیکر

اۆلکه‌نی شاهزاده‌لر آدینا اداره ائدن «آتابی» لرین قوردوقلاری بی لیکر

آتابی لیک اسکی بیر تورک عنعنه‌سینه گۆره، اورتایا چیخمیش بیر اداره ائتمه فورماسی ایدی. گۆی تورکلرده، خزرلرده اولدوغو کیمی، داها سونرا تورک خاقانلیق لاریندا، چوخ سلجوقلورلاردا عنعنه حالیندا داوام ائتمیشدیر.

آتابی لرین اصل وظیفه‌سی اۆلکه‌نین چئشیدلی یئرلرینه گۆنده ریلن کیچیک یاشلی شاهزاده‌لرین یانیندا حامی تربیه‌چی اۆلماق، اویری اونلارین آدینا بیر نایب کیمی اداره ائتمک دیر.

آتابی لرین چوخو باجاریقلی باشچی لارایدی و صداقتله خدمت ائتمیشدیلر. بعضی لریده مرکزین اوزاقلیغیندان، شاهزاده‌نین کیچیک لیگیندن استفاده ائتمک یۆلونو توتמוש، دۆولتین ضعیف‌له‌دیغی واختدا اۆزلری حاکیم اۆلموش، اداره ائتمه‌نی بوتونلوکله اللرینه آلاق مستقیل حرکت ائتمیشدیلر. ظاهرده سلجوقلو امپراتورلوغونا تابع اۆلدوقلاریندان اداره، تشکیلات، صنعت، دین و سیاست سلجوقلو امپراتورلوغونون داوامی کیمی گۆرونور.

آشاغیدا مستقیل دۆولت کیمی حرکت ائدن، آنجاق قوروجولاری آتابی اولان باشلیجا آتابی لیک‌لری گۆره‌جه بیک.

آذربایجان آتابی لیگی (۱۲۲۵-۱۱۴۶)

«اثل - ده‌نیزلی لر» کیمی ده تانینان بو آتابی لیک کۆکلری قیپچاق تورکلریندن اولان شمس‌الدین اثل - ده‌نیز (اثلده - گز) طرفیندن قورولموشدور. عیراق سلجوقلو دۆولتینده آتابی لیک وظیفه‌سی اۆلان اثل - ده‌نیز داها سونرا آذربایجان باش والیسی

اۆلدو. والی لیبی و اختی گورجو و آبخاز باسقیملارینین قارشیسینی آلدی. آران و شیروانی حاکمیتی آلتینا آلدی. آذربایجان، همدان، اصفهان بۆلگه لری اونا تابع ایدی. ۱۱۴۶ - جی ایلدن اعتباراً بو یئرلری عیراق سلجوقلو دؤولتی نین پایتاختی تبریزدن آیری، مستقیل اولاراق اداره ائتمه یه باشلادی.

ائل - ده نیز سلجوقلو سولطانی II توغرولون قادینی ایله ائوله نه رک نفوذونو آرتیرمیش دی. «آتابه یی - اعظم» یعنی «آن بۆیوک آتابی» کیمی تانینیردی... اوغوللاری جاهان پهلوان و قیزیل آرسلان عثمان دا خاص حاجیب لیک و اوردو باشچیلاری کیمی یوکسک وظیفه لر آلمیشدی لار.

ائل - ده نیز ۱۱۷۵ - جی ایله اۆلدو و یئرینه کئچن اوغلو جاهان پهلوان هم آذربایجان، همده بوتون سلجوقلو سولطان لیغینین آن گوجلو آدامی اۆلدو. اۆزونه تابع ۷۰ - ۶۰ قدهر آداملا بوتون اۆلکه نی نظارت آلتیندا ساخلا بیردی.

جاهان پهلواندان سونرا یئرینه کئچن قارداشی عثمان بو الوئرشلی وضعیتدن فایدالاناراق اۆزونو عیراق سولطانی اعلان ائتدی (۱۹۱۱ - جی ایل) اونون اوغلو ابوبکر حاکمیت سرحدلرینی داهادا گئیش لئدی. آنجا ۱۲۲۱ - جی ایله ده جاهان پهلوانین اوغلو آتابی اۆزیک قدرتلی بیر دؤولته چئوریلن خارزم شاهلارا تابع اولماق مجبوریتینده قالدی. جلال الدین خارزمشاه ۱۲۲۵ - جی تبریزی آلاندان سونرا آتابی لیک سونا یئتدی.

فارس آتابی لیگی (۱۲۸۴-۱۱۴۷)

اوغوزلارین سلجوق بویوندان آتابی سونقور طرفیندن قورولان بو آتابی لیک سالقورلولار دؤولتی کیمی ده تانینیر. آتابی سونقور ۱۱۴۷ - جی ایله ایرانین فارس بۆلگه سینده مستقل لیینی اعلان ائتدی ظاهیراً عیراق سلجوق دؤولتینه تابع ایدی.

سونقور ۱۱۶۱ - جی ایله اۆلدو، یئرینه اوغلو زنگی کئچدی. زنگی سلجوقلو دؤولتی بیخیلانا قدهر عیراق سلجوقلولارینا تابع اولاراق قالدی. اونون اولوموندن سونرا ۱۲۰۳ - جی ایله ده اوغوللاریندان اسعد اقتدار قازاندی و تاхта چاتدیغینین حاق اولماسینی ادعا ائدهن قارداشلارینی مغلوب ائده رک سلجوقلو آتابه یی اۆلدو. سعد ۱۲۳۱ - جی ایله اۆلدو و بو دؤنه اونون اوغلو ابوبکر آتابی اولدو. اسعد

کیمی، ابوبکرده عالییم و صنعتکارلاری حیمایه ائتدی. مشهور ایرانلی شاعیر سعدی شیرازی لقبی نی آتابی سعددن گۆتورموشدور.

داها سونرا آتابی لیک ائلخانلی لارا تابع اولدو. ۱۱۵۴-۱۱۲۸ سعد آتابی اولموش و مؤنقول حؤکمداری هؤلاکونون قیزی ایله ائوله نهرک آتابی لیگینی داوام ائتدیرمیشدی. آنجاق ۱۲۸۴ - جی ایلده اؤلدوکدن سونرا آتابی لیک بوتونلوکله ائلخانلی لارا تابع اولدو.

شام آتابی لیگی (۱۱۵۴-۱۱۲۸)

بو آتابی لیک سۇریا سلجوق آتابه یی توغ تکینین اوغلو تاج المولک بۇری (تاج الدین بۇری ده دئییلیر) طرفیندن ۱۱۲۸ - جی ایلده قورولدو. بۇری اۇنجه باطنی لیگین بیر قۇلو اولان و سۇریادا انکشاف ائدهن اسماعیلی لرله مبارزه ائتدی. ۲۰ مینه قدهر اسماعیلینی قلینجیندان کئچیره رک شامی اونلاردان قورتاردی. آنجاق اۇزوده ۱۱۳۲ - جی ایلده بیر اسماعیلی طرفیندن اؤلدورولدو.

بۇری نین اولوموندن سونرا دال بادال اوغوللاری اسماعیل، ماحمود، محمد آتابی اولدولار. بونلار موسول آتابه یی ایله مبارزه زوروندا قالدیلار و نتیجه ده موسول آتابه یی غالب گله رک ۱۱۵۴ - جی ایلده شام آتابی لیگینی آرادان آپاردی.

موسول - حلب آتابی لیگی (۱۲۵۹-۱۱۲۷)

بو آتابی لیگین عیراق سلجوقلو حؤکمداری ماحمود طرفیندن موسول والی لیگینه سئچیلن عمادالدین زنگی قوردو. عمادالدین زنگی نین آتاسی آغ سونقور دا ملیک شاهین موسول والیسی ایدی.

زنگی بیر قیسا زاماندا جیزز، نیسیبین، سینجار و حاررانی آلدی. خاچلی لارا قارشى قورودوغو حلبی اۇزونه تابع ائتدی و آغده نیزه قدهر اوزانان گئیش بیر بؤلگه نین حاکیمی اولدو. آتاکیا خاچلی کنیازینی قودس کرای فؤلک ایله طرابلس قرافی ایکینجی رایموندو مغلوب ائتدی. داها سونرا اورفانی ضبط ائده رک فرانک قرافلیغینی آرادان قالدیردی. اونون بو غلبه لری آوروپالیلارین ایکینجی خاچلی سفرینی باشلاماغینا سبب اولدو.

زنگی نین اوغوللاریندان نورالدین ماحمود حلب ده، بیرنجی سیف الدین غازی

ایسه موسولدا اوتوروردو. آتالاری ۱۱۴۶ - جی ایلده اولدو، آتابی لیک بو ایکی قارداش آراسیندا بؤلوندو. ۱۱۴۷ - جی ایلده آتاکیا خاچلی کنیازی رایموندو مغلوب ائدهن نورالدین ماحمود ۱۱۵۴ - جی ایلده شام آتابی لیگینی ده اوزونه تابع ائتدی.

بو واخت میصیرده کی فاطیمی لر سوننو تورکلره قارشی خاچلی لارلا علاقه یاراتدیلار. آنجاق ماحمود ۱۱۶۴ - جی ایلده قودس کراالی اوچونجو بوهثموندو دا مغلوب ائتدی. بوندان سونرا باشچیلاریندان شیرکوه و صلاح الدین ایوبی قارداشلاری فاطیمی لرین اوزه رینه گونده ردی. بو باشچیلار فاطیمی لری مغلوب ائتدیلر و صلاح الدین ایوبی آتابی ماحمودون تمیلچی سی کیمی میصیرده حاکمیتی اله آلدی (۱۱۷۱ - جی ایل).

نورالدین ماحمود ۱۱۷۴ - جی ایلده اولدوکده، شام و حلب آتابی لیکلری ایوب سلاله سینین الینه کئچدی. موسولون اداره سی سیف الدین غازی نین قارداشی موودودا، سینجارین اداره سی ایکینجی زنگی یه وئریلدی.

ایکینجی زنگی نین قارداشی مسعود دؤورونده موسول و سینجار ایوبی لره تابع اولدو و ۱۱۸۶ - جی ایلدن ۱۲۵۹ - جو ایله کیمی اونلارا تابع قالدی. آنجاق ۱۲۵۹ - جو ایلده بوتون بؤلگه نی ائلخانلی لار اله کئچیردیلر.

ایوبی لر دۆولتی

میصیرده بیر دۆولت قوران صلاح الدین ایوبی مشهور آوروپا کرال لارینین باشچیلیق ائتدیگی بیرلشمیش آوروپا اوردوسونو مغلوب ائتدی و قودسو قورتاردی.

اۆلکی بۆلمه ده گۆردویوموز کیمی، صلاح الدین ایوبی موسول آتابه یی نورالدین ماحمودون یانیندا یئتیشمیش، اونون طرفیندن شیرکوه ایله بیرلیکده میصیره گۆنده ریلیمیشدی. صلاح الدین ایوبی فاطیمی لری مغلوب ائده رک آتابی ماحمود آدینا میصیرین اداره سینی اله آلمیشدی (۱۱۷۱).

فاطمی دۆولتینی آرادان قالدیران صلاح الدین ایوبی میصیرده اؤزادی ایله تانینا جاق سوننو دۆولتینی قوردو. قیسا زاماندا بو دۆولتی گوجلەندیردی. ۵ ایول ۱۱۸۷ - جی ایلده آدلیم خیتتین سفری ایله خاچلی لاری بۆیوک بیر مغلوبیتته اؤغرادتدی و قودس دان چیخاردی.

بو غلبه دن سونرا دۆولتین سرحدلرینی یمن دن الجزایره قدهر گئیش لتدی. بۆلگه ده سوننولویو یایدی.

صلاح الدین ایوبی نین قوردوغو دۆولته خالقین چوخلوغونو تورکلر تشکیل ائدیردی. اوردودا تورکلردن عیبارت ایدی و رسمی دیل تورک دیلی ایدی.

صلاح الدین ایوبی نین خاچلی لاری قودس دان چیخارماسی اوچونجو خاچلی سفرینین باشلانماسینا سبب اولدو. بو سفره آلمانیا امپراتورو فرئدریک بارباروسا، فرانس کراالی فیلیپ - آوگوست و اینگیلیس کراالی ریچارد (آسلان اوره کلی ریچارد) قاتیلدیلار. آوروپانین آن بۆیوک اوردولاری، آن بۆیوک حؤکمدارلارین باشچیلیغی آلتیندا آککانی محاصره یه آلدیلار (۱۱۸۹ - جو ایل).

قۇرودا و ده نيزده چوخ شدتلی دؤیو شلر اولدو. خاچلی لار سیلاح و عسگر سایی باخیمیندان چوخ اوستون وضعیت ده ایدیلر. صلاح الدین ایوبی نین عسگرلری ایسه

اوزون سورەن ساواشلاردان سونرا يورغون دوشموشدو. بونا باخما ياراق خاچلى لار صلاح الدين ايوبى نين قارشى سيندا هئىچ بير شئى ائده بيلمە ديلر و اون مينلرجه خاچلى نين مقدس توپراقلاردا اولمە سيندن باشقا بير نتيجه الدە ائده بيلمە ديلر. فقط رىچارد آنادولودا كايسترينى اله كئچيرميشدى. آخىردا بارىش ايستە مك مجبوريتينده قالديلار. قودسودا آلا بيلمە ميشديلر، آنجاق بارىش شرطلرینه گۆره خريسيانلار سيلاحسىز اولاراق مقدس يئرلرى زيارت ائده بيله جه كديلر.

غريبن آن بۇيوك حۆكمدارلارى صلاح الدينە حۆرمەت دۇيدولار و اونو نمونە وى بير حۆكمدار كيمي قبول ائتديلر. دوغروداندا صلاح الدين ايوبى ايگيت، خوش صفت بير ادام ايدى. مجبور اولماديقدا قان تۆكمك دن چكىنيردى. فقط ساواش مجبوريتينده قالينجا هم تاكتيكا، هم جسارت باخيميندان اوستونلويونو گۆستردى. بۇيوك غلبە لريني اساس بۇلومو تورك اولان اوردوسو ايله قازانميشدير. صلاح الدين مدنيت، صنعت و ادبياتى چوخ قوروموش، عاليملره بۇيوك حۆرمەت گۆسترميشدير. سولطان ليغى ايبيرمى بير ايل ياريم سوردو. ۱۱۹۳ - جو ايلده اولدو. توربه سى شامدادير و مسلمانلارين ادليم زيارت يئرلريندن بيريدير. صلاح الدين ايوبى نين اولوموندن سونرا دؤولت، قارداشلارى و اوغوللارى آراسيندا بۇلوندى. اولكه بعضى لرى قيسا، بعضى لرى اوزون عۆمورلو اولان ۹ قولا آيريلدى. آن قيسا عۆمورلوسو اولان گۆنئى عربستان قولو ۱۱۳۴ - جو ايله قدهر داوام ائتدى.

ميصيرده كى قولوايسە مستقىل لييني ۱۲۵۰ - جى ايله كيمي قورويابيلدى. ايوبى لرین آيرى قوللارى شام - حلب، خموس، الجزيره، باآلبه ك، كركوك و حيسنى - كئيفه (حاسان كئيف) ايدى.

مىسىر تورک دۆلىتى

قىپچاق تورکلىرىندىن آىبگىن قوردوغو تورک مملوك دۆلىتى نىن رىسمى آدى «تورکويه دۆلىتى» ايدى.

صلاح الدين ايوبى ۱۱۷۱ - جى ايلده فاطىمى دۆلىتىنى آرادان قالدىراراتق ايوبى دۆلىتىنى قورموشدو. ايوبى دۆلىتى نىن اوردوسو قىپچاق تورکلىرىندىن عىبارت ايدى. قىپچاق چۆللىرىندىن اوشاق ايكن چوخلو سايدا كۆله و كۆنوللو اولاراتق گتيريلن قىپچاق تورکلىرى خصوصى بىر حربى تعليم گۇرور، ايوبى لىرىن ضربه قووه لىرىنى مئيدانا گتيرىردى. داها سونرا قافقازدان عىنى شكىلده گتيريلن چركزلرده اوردونون ايكىنجى مهم عنصرونو تشكىل ائتدىلر و تورکلىرله قاينايب - قۇووشدۇلار. آنچاق تورک سرکرده لىرى ايله چرگز باشچىلارى آراسىندا سولطان لىق چكىشمەسى اۇلموشدور.

۱۲۵۰ - جى ايلده مىسىرده قورولان تورک مملوك دۆلىتى نىن (مىسىر تورک سولطان لىغى و مىسىر تورک دۆلىتى ده دئىلىن) اساس داياغى اولان اوردوسو ايله حۆكمدار و باشچىلارى بو تورکلىردن ايدى.

ايوبى لىرىن سون حۆكمدارى توران شاه اۇلدوكدن سونرا دۇل قالان آروادى قىپچاق توركو اولان اوردونون بۇيوك باشچى سى عزالدين آىبگ ايله ائولنمىشىدى. آىبگ حربى قووه لر طرفىندىن سولطان اعلان ائدىلدى. اوردو باشچىلارى نىن آراسىندان نفوذلو و قابىلىتلى اولانى سولطان سئچمه لىرى عنعنەسى ده بونونلا باشلامىش اۇلدو. بعضى دؤورلرده سولطان لىق آتادان اوغولا كئچمىش سەده، سولطان لار داها چوخ سئچكى ايله حاكىمىته كئچمىشىدىلر.

قاھىرە ده ۱۲۵۰ - جى ايلده عزالدين آىبگ طرفىندىن قورولان بۇ يىنى دۆلىتىن رىسمى آدى «الدؤولت التوركىيه»، يعنى توركىيه دۆلىتى اولدو. رىسمى دانىشىق

دیلى تورک دیلى، یازی دیلى عرب دیلى ایدى. سارايدا و اوردودا قیپچاق دئییمی دانیشیلیردی، أما اوغوز دئییمی ایله دانیشانلاردا تانیندیغی اوچون بو ایکی تورک دئییمی قایناییب - قووشموشدو.

آی بگین قوردوغو تورک مملوک دؤولتی نین بیرینجی دؤورو ۱۲۵۰ - جی ایلدن ۱۳۸۲ - جی ایله کیمی داوام ائدهن ۱۳۲ ایلیک بیر زامانی احاطه ائدی و بو زاماندا حؤکم سورهن تورک سولطان لارینا «بحری مملوک لری» دئیلمیشدیر.

آی بگ یئددی ایل سولطان لیق ائتدی (۱۲۵۷ - ۱۲۵۰). خاچلی لارا قارشى آدلیم منصوره ساواشیندا غالب گلدی و میصیره یؤنه لن یئددینجی خاچلی ساواشینى ضررسیزلشدیردی. بیر یاندان دا اسماعیلی لرله مبارزه آپاردی.

۱۲۵۷ - جی ایله آی بگ اولدو، یئرینه نورالدین علی سولطان اولدو، فقط تاختدا ایکی ایل قالا بیلدی. اوندان سونرا تاختا چیخان سیف الدین کؤتوزون حؤکمدارلیغی دا بیر ایل سوردو. سیف الدین کؤتوز بیرجه ایل سورهن حؤکمدارلیغی زامان میصیره دؤغرو ایره لیله ین مؤنقول - اثرمنی خاچلی متفق اوردوسونو ۱۲۶۰ - جی ایلین سنتیابریندا آین - جالود دؤیو شونده آغیر بیر مغلوبیته اوغراتدی.

بای بارس خاچلی لاری یاخین شرقدن قووب چیخاریر

کوتوزدان سونرا بیرینجی بای بارس حؤکمدار اولدو. ۱۲۶۰ - جی ایلدن ۱۲۷۷ - جی ایله کیمی حؤکمدارلیق ائدهن بای بارس زامانیندا میصیر تورک دؤولتی اؤزونون آن گوجلو دؤورونه چاتدی. قیپچاق تورکو بای بارس قیزیل اوردا خاقانی و چینگیزین نوه سی بئرکه خانین کوره کنی ایدی. اؤزیرینه کئچن اوغلونادا بئرکه آدینی وئرمیشدی. اؤزو ۱۲۲۳ - جو ایله قیپچاق ائلینده دوغولموشدو. کؤله کیمی قاهره یه گلمیش، ایوبی لرین خصوصی اوردوسونا گؤتورولموشدو. ذکا و قابلیتی ایله قیسا زاماندا اؤزونو گؤستریدی. آین - جالوددا خاچلی لارلا ساواشاندا اوانقارد بیرلیک لرینه باشچیلیق ائدیردی. سولطان کؤتوز اونا وعده ائتدیگی حلب والی لیگینی وئرمیش، آد - سانیندان و اؤزیرینه سولطان سئچیلمه سیندن قورخاراق حتی اولدورتمک ایسته میشدی. بای بارس کؤتوزون بو تشبوتونو بوشا چیخاردی و اولن کؤتوز اولدو. بوندان سونرا سولطان سئچیلن بای بارس حؤکمدارلیغینین

بېرىنجى ايلينده (۱۲۶۱ - جى ايلده) مۇنقوللار طرفىندىن اۆلدورولموش عباسى خليفه سىنين يثرىنه عىنى عايله دن باشقا بېرىنى گتيره رك مېڤير عباسى خلافتىنى قۇردو.

جسور بېر عسگر اولان باى بارس گوجلو بېر حۇكمدار و ياخشى بېر باشچى اولدوغونودا گۇستردى. فرانك لارلا، ائرمى لره، مۇنقوللارلا ائىدىگى ساواشلاردا غالب گلدى. اسماعىلى لره ده مبارزه ائىدى.

آنادۇلودا مۇنقوللار قارشى مقاومت گۇستره ن توركمن بى لرىنى مدافعه ائىدى و اوردوسونون باشىندا كايسئرىيه قدهر ايره ليله دى. ائرمى لرىن پاي تاخت ائىدىگى سىس شھرىنى اله كئچىردى (۱۲۷۴ - جو ايلده). سونرا اوزمر كزىندن داها چوخ اوزا قلاشما ماق اوچون شاما دۇندو.

قىزىل اوردا و بىزانس ايله سىياسى مناسبت لر قۇران باى بارس ۱۲۷۷ - جى ايلين ايبولوندا خسته لنه رك، ۵۴ ياشىندا ايكن اۆلدو. اورتا عصير لر تاريخىنىن بۇيوك و نمونه وى حۇكمدار لارىندان بېرى كىمى تانىنان باى بارس دۇولت تشكىلاتىندا بۇيوك بېر اصلاحات آپارمىش، خاچلى لارى ياخين شرقدن قۇووب چىخارمىشدى.

باى بارس دان سونرا يثرىنه كئچن اوغلو بئركه نىن حۇكمدارلىغى آنچاق ايكى ايله قدهر، اونون يثرىنه كئچن بدرالدين سوله مېشىن حۇكمدارلىغى ايسه داها دا قىسا سوردو.

۱۲۷۹ - جو ايلده سولطان اولان سيفالدين كالاوون ۱۱ ايل حاكمىتده قالدى و خاچلى لارا قارشى اۇغورلو مبارزه نى داوام ائىدىردى. ۱۲۸۲ - جى ايلده فرانك - ائرمىنى - مۇنقول متفق اوردوسونو مغلوب ائىدى. قىپچاق چؤلوه «ايندىكى اوكرائنا» (صحرا قىپچاقلارى - رئىد). ايله ده مناسبت لرىنى گوجلندىردى. سئىن - ژان (مقدس ژان - رئىد). شئواليه لرىن يىننه كى مهم مارقاد قالا سىنى آلدى. ۱۲۸۴ - جو ايلده طرابلسى ده اله كئچيره رك بورادا كى خاچلى حوكومتىنى آرادان قالدىردى.

سولطان كالاوون قودس كراللىغىنى محاصره ائىدىگى زامان اۆلدو. سولطان كالاووندان سونرا ۱۳۸۲ - جى ايله قدهر مېڤير تورك دۇولتىنه اونون سلاله سى حاكيم اولدو، يعنى بو تورك دۇولتىندن ايلك سلاله قوروجوسو اولدو.

كالاوون اولدوكدن سونرا يثرينه كئچن اوغلو صلاح الدين خليل ۳ ايل سورهن حوكمدارلىق واختى آككا، سور، سايدا شهرلرینی آلاق خاچلى حاكىمىتىنه قىطعى شكىلده سون قويدو.

آنچاق خىلىن اولوموندن سونرا اولكهده قارىشىقلىق، باشقا سوزله دئسك، گىرىلهمه باشلادی. والى لر، باشچىلار باش قالدیریر، مستقىل لىك اعلان ائدی لر. سولطان لار بو عصيانلار یاتیرماق اوچون مبارزه دن باشقا بیر ایش گوره بىلمیردی لر. بو واخت چرگز كوله لرینین اوردوسونداكى قوه لر گئتىكجه آرتیدى. چرگز لر تورك لشمىش اولسالاردا، حاكىمىت اوچون قىپچاق توركلرى ايله اوزون چكن بیر مبارزه يه گىرمىشدی لر. بو وضعىتدن فايدالانان قىپچاق قولدورلارى دا دال بادال باسقین لار ائده رك ضعیف له مه سینی سرعت لندیردی لر.

خانیدانلىق چرگز لره كئچیر

سون تورك حوكمدارى نصرالدين حاجى زامانىندا تاخت - تاج قووغالارى شدتلندی. باشچىلاردان چرگز باركوك رقىبلرینی مغلوبىته اوغراتدى و اوزونو سولطان اعلان ائتدی.

ايندى مملوك لر دؤولتىنده ايكىنجى دؤور باشلايدى و بو دؤورده (۱۵۱۷ - جى ايله كىمى) تاختا چرگز سلاله سى چىخدى. چرگز اصىللى مملوك سولطان لارينا «بورجى مملوك لرى» دئىلىر. آنچاق بونلاردا دىل و مدنيت باخىمىندان بوتونلوكله تورك لشمىشدی لر. اونا گوره ده دؤولتىن سياست و كاراكتىرىنده هئچ بیر ده ييشىك لىك اولما مىشدى ر.

بحرى مملوك لرى (مىصير تورك سولطانلارى) دؤورونده اولدوغو كىمى، بورجى مملوك لرى دؤورونده بىلىك، مدنيت و صنعتتە اؤنم وئرىلمىشدى ر. آما بو ايكىنجى دؤورده مملوك لر دؤولتى آن بؤيوك اسلام دؤولتى اولماقدان چىخمىشدى ر. چونكى عثمانلى لار داها سرعتلى بیر انكشاف گؤسترمىش، اوسته لىك ايستانبولون فتحىندن سونرا آن بؤيوك اسلام دؤولتى اولموشدو. تىمورو شاهروخ دؤورونده تىمورلولار، شاه اسماعىل دؤورونده ايران، تورك امپراتورلوغو اوزگوجلرى ايله مملوك لرى كئچمىشدى لر.

عثمانلى سولطانى ياووز سولطان سلىم ۱۵۱۷ - جى اىلده رىدانىيە ساواشىندا مملوك امپراتورلۇغونا سون قۇيدو و بوتون توپراقلارنى عثمانلى سرحدلىرى اىچىنە آلدى.

مملوكلر دۆولتىندە مدنيت و صنعت

مملوكلر دۆولتىندە دانىشىلان دىل قىپچاق تورىكجەسى ايدى. بو دىلده اثر يازمىش يازىچىلارنى اثرلرىندىن اۆرنىكلر وئرهرك بىرىنجى جىلدىن «كۆمان - قىپچاق دىلى و ادبىياتى» فصلىندە تانىتمىشدىق. بورادا بونلارنى سۆىلەيكى، مملوك دۆولتى تشكىلات باخىمىندان دا يىنىلىكلر گتىرمىشىدىر. عثمانلى تشكىلاتى استثناء ائدىلمىكەله تورىكلرىن تارىخ بوىو قوردوقلارنى سىياسى قورولوشلارنى بۆيوكلرىندىن بىرىنى مىسىر تورىك دۆولتى ياراتمىشىدى.

قارا قۇيونلۇلار دۇولتى

ايلدىرىم بەيازىد ايله تىنمور آراسىندا ساواشا قارا قۇيونلۇلار سبب اولموشدو.

قارا قۇيونلۇ توركمن لرى اۇغوزلار يىنوا، دۇير، آوشاركىمى بۇيلار يىندان عىبارت ايدى. بونلار اون اوچونجو يوز ايللىگىن سونلار يىنا دۇغرو شرقدن گلىب اربىل - ناخچىوان بۇلگهسى آراسىندا يىر توتموشدولار. اۇن بىشىنچى يوز ايللىگىن اۇرتالار يىندا ائلخانلى دۇولتى پارچالاناركن قارا قۇيونلۇلار ارزروم - ارجىش - موسول اطرافىندا مستقىل بىر بىرلىك مئيدانا گتىردىلر. باشلار يىندا بارانلى اۇيماغى نىن بى لرى اولان بايرام خوجا، موراد خوجا و ميصىر خوجا قارداشلارى دۇروردو. اُن بۇيوكلرى و باشچىلارى بايرام خوجا ايدى.

بايرام خوجا ۱۳۸۰ - ايلده اۇلدوكدن سونرا باشا كئچن اوغلو قارا محمد مستقىللىكلرىنى حدهله يىن ماردىنده كى آرتوك اوغلو نو مغلوب ائتمىش، تىمورون آوانقارد قووه لرىنىن قارشى سىنى آلمىش و ۱۳۸۸ - جى ايلده تىرىزى آلىب پايتاخت ائتمىشدى.

قارا محمد بى ۱۳۸۹ - جو ايلده اۇلدورولدو و يىرىنه اوغلو قارا يوسف كئچدى. دۇولتىن گوجونو آرتىران، اۇزآدىنا سكه كسدىرن قارا يوسف عثمانلى لارلا و مملوك لرله ياخين علاقهلر ياراتدى. تىمورا قارشى مبارزه سىنده عثمانلى لاردان و مملوك لردن كۇمك گۇرموش، آنجاق يىنده گئرى چكىلمك مجبور يىتنده قالمىشدى. تىمور قىزىل اوردا دۇولتى ايله دۇيو شركن ترك ائتدىگى يىرلرىن بىر قىسمىنى گئرى آلدى.

او واخت باغداد مىلكى اولان احمد جلايىر تىمورون باسقىنى قارشى سىندا قارا يوسف سىغىنمىشدى. آما تىمورون سىخىشدىرماسى گوجلوايدى و بو وضعىتده ايكىسى ده عثمانلى پادشاهى ايلدىرىم بەيازىده سىغىنماق و اوندان ياردىم

ایستەمک مجبوریتینده قالدیلار. تیئورلا ایلدییریم به یازید آراسیندا ۱۴۰۲ - جی ایلده باش وئرن آنکارا ساواشلارینین سبب لریندن بیریده بۇدور.

تیئورون اولوموندن سونرا قارا یوسف یئنه ده دۆولتینین باشینا کئچدی، عیراقین بۇیوک بؤلومونو آلدی. ۱۴۰۶ - جی ایلده ایتیردیگی بوتون توپراقلاری گئری آلدی، اوسته لیک ارزینجاننی دا اله کئچیردی. ۱۴۰۴ - جو ایلده ماردینده آرتوک اوغوللارینین حاکمیتینه سون قویدو. آذربایجان، تبریز، قزوین و سولطانیه نی ده اله کئچیردی. کئچمیش متفقی احمد جلاپیرله آراسی ده یدی، اونونلادا ساواشدی و مغلوبیتته اوغرادارق باغدادا و بوتون عیراقا حاکیم اولدو. بو ساواشدا احمد جلاپیر و اوغوللاریندان بیرى اولدو.

قارا یوسف ۱۴۲۰ - جی ایلده تبریز یاخین لیغینداکی سئیداوا یاخین لیغیندا اولدو و جنازه سی ارجیشه آپاریلاراق اوراداکی توربه سینده توپراغا تاپشیریلدی. قارا یوسف اولدویو زامان اوغوللاری شاه محمد باغداددا، اسکندر کرکوکده، اسپند عادل جوازدا، ابوسعید ارزینجاندا، جاهانشاه ایسه سولطانیه ده حؤکم سوروردو. قارا یوسفین یئرینده اوچونجو اوغلو اسکندر اوتوردو.

قارداشلار آراسیندا بیرلیک اولمادی و دؤولت گوجدن دوشدو. تیئور اوغوللاریندان شاهروخ آذربایجاننی آلدی و جاهانشاه باغدادا چکیلدی. شاهروخ خوراسانا قایتیدیدا اسکندر آذربایجاننی گئری آلدی و قاراقویونلو حؤکمداری اولدو. فقط قارداشلار آراسیندا آنلاشیلمازلیق داوام ائتمک ده ایدی. شاهروخ دا آذربایجاننی الدن وئرمک نیتینده دئییلدی و یئنه ساواشا باشلادی. مغلوب اولان اسکندر ۱۴۳۶ - جی ایلده عثمانلی سرحدینی کئچیب تۇقاتا سیغینماق زوروندا قالدی. شاهروخ آذربایجان و آران بؤلگه لری حاکمیتی نین اوزونه (یعنی شاهروخا - رئد.) تابع اولاجاغینی سؤیله یین جاهانشاه وئردی.

جاهانشاهین سلطنتی ۳۱ ایل سورددو و بو مدتده مهم فتح لر ائتدی. گورجستان اوزه رینه اوغورلو ظفرلر ائتدی. شاهروخون اولوموندن سونرا اونون دؤولتینین سرحدلری جنوبدا کرماندان، شیمالدا داغیستان و گورجستانا، شرقده قزوین دن، غربده موسول، ماردین و ارزینجان کیمی اوزانمیش، بۇیوک بیر امپراتورلوق حالینا گلیمیشدی.

عینی تورک بويوندان اولان آغ قويونلورلار، قاراقويونلورلار دؤولتىنى يىخدى

آنجاق جاھانشاه حاکمىتى نىن سون ايللرىنى اولكى كىمى اوغورلا كئچيره بيلمەدى. قاراقويونلورلارین اصل دوشمىنى و رقيبلىرى آغ قويونلورلاردى. آغ قويونلورلار دايم تئيمورلورلارلا، قاراقويونلورلار ايسه عثمانلى لارلا ياخين مناسبتده اولموشدولار. گئتدىكجه گوجلەنن آغ قويونلورلارین حؤكمدارى اوزون حسن له جاھانشاه آراسيندا ماردینده (۱۴۵۷ - جى ایل) باش وئرن ساواشدا اوزون حسن غالب گلدى.

جاھانشاهین بو مغلوبىتىندن سونرا اولكهده قارىشيق لىقلار اولدو. اون ایل سونرا اوزون حسن له يئنى دن قارشىلاشدى و بو چارپىشmada اولدو. جاھانشاهین اولوموندىن سونرا يئرینه حسنعلی كئچدى. آرتىق اولكه آغ قويونلورلارین حاکمىتى آلتىنا كئچمىشدى. ايكى ایل بويوندا (۱۴۶۹ - جو ایلده) آغ قويونلور حؤكمدارى اوزون حسن قاراقويونلور دؤولتىنى يىخدى و بوتونلوكله اوزونە باغلادى.

آغ قویونلو دۆولتی

آغ قویونلولارین حۆكمداری فاتح له یاریشاگیرمیش، آنادولو حاکمیتینی عثمانلی لاردان آلماق ایسته میشدی.

آغ قویونلو تورکمن لری ده قارا قویونلو تورکمن لری کیمی اوغوز بۆی لاریندان دیر. بونلار باییندیر، دؤیر، بایات و چه بنی بۆیلاری ایدی. ائلخانلی لارین بیخیلان واختی دیاربکر هنده ورینده یؤرد توتوموشدولار. باشچیلاری تورعلی بی ۱۳۴۳ - ۱۳۴۰ - جو ایللر آراسیندا بی لیگی مستقیل حالا گتیردی. شیمالدا اولان ترابزون روم کرالیغی اوزه رینه یوروشلر ائتمه یه باشلادی. روم کرالی آغ قویونلو هجومونون قارشیسینی کسمک اوچون شاهزاده قیزلاردان بیرینی تور علی بی یین اوغلو فخرالدین قوتلوغا وئردی.

تورعلی بی ۱۳۵۰ - جی ایلده اولدو. یئرینده اوغلو قوتلوغ اؤتوردو. اونون زامانیندا دا بیرلیک هله بیر دؤولت حالینا گلمه میشدی. قوتلوغون اوغلو قارا - یولوک عثمان بی ۱۳۹۷ - جی ایلده حاکمیته گلدی. اودا بیر روم شاهزاده سی ایله ائولنمیشدی. ۳۸ ایله یاخین سورهن حاکمیتی بویوندا بی لیگی گوجلو بیر دؤولت حالینا گتیره ن محض اؤدور.

قارا - یولوک عثمان بی ۱۳۹۸ - جی ایلده قارا بئل ده قاضی برهان الدین ایله ساواشدی و اونو اولدوردو. سیواسی آلدیقدان سونرا مستقیللیینی اعلان ائده رک پول کسیدردی. بئله لیکله بیر رقیب دن قۇرتولموش اولوردو. آنجاق آغ قویونلولارین آنادولودا کی اصل رقیب لری عثمانلی لاردی.

قارا - یولوک عثمان بی عثمانی لارا قارشى میصیر سلاله سی سولطانی بارکوک ایله آنلاشما باغلادی. ۱۳۹۹ - جو ایلده آذربایجانین قارا باغ بؤلگه سینه گلن تئیمورادا اوردوسو ایله یاردیمچی اولدو. بونون عوضینده تئیمور مالاتیانی اونا

وئردی. تئیمور سوریایا دوغرو یوروش ائدهنده اونا قوشولدو و اوردوسونو تئیمورون خدمتینه وئردی. قارا - یولوک عثمان بی ۱۴۰۳ - جو ایله دیاربکر - مالاتیا بؤلگه سینین حاکیمی اولدو. سونرالار ماردین، حلب و شامیدا آلمیشدی. اونون بویوک رقیبی، قارداش قارقویونلولار ایدی. قارقویونلولار دال بادال ساواشماق مجبوریتینده قالدی. تئیمور اوغوللاریندان دا کؤمک آلیردی. بو چارپیشمالاردان بیرینده (۱۴۳۵ - جی ایله) عثمان بی اولدورولدو.

عثمان بی اولندن سونرا یئرینه کئچن اوغلو علی بی دؤولتینین قاباقکی سیاستینی ده ییشه رک عثمانلی لارلا آنلاشما یولونو توتدو. قارقویونلولارین آرتان هجومو قارشى سیندا اول عثمانلی پادشاهی ایکینجی مورادا، سونرا میصیر سولطانی سیف الدین چاخماغا سیغیندی. ماردین و ارزومدا اولان قارداشلاری بیر - بیرینه دوشمن اولموش، تاخت - تاج قووغاسینا باشلامیشدی. قاریشقلیق بیر مدت داوام ائتدی. فقط جاهانگیر قارقویونلولارلا مبارزه ائده رکن کیچیک قارداشی حسن بی ۱۴۵۳ - جو ایله پایتاخت دیاربکری اله کئچیردی.

اؤزون حسن

«اؤزون حسن» لقبی ایله تانینان حسن بی ی ۲۵ ایل سورهن سلطنتی واختیندا آغ قویونلو دؤولتی بویودو و گوجلندی. اؤزون حسن ماردین ساواشیندا قارقویونلو حؤکمداری جاهانشاهی مغلوب ائتدی. او ایل حسن کئیفده کی ایوبی حاکمیتینی آرادان قالدیردی. بوتون اولکده نفوذ قازاندی و بویوک خاقان (امپراتور) اولدو.

عثمانلی لارا قارشى اولان قارامان بی لیگینی حیمایه ائتدی. قارقویونلو دؤولتینی بوتونلوکله اؤزونه باغلادی و پایتاختینی تبریزه کؤچوردو.

ایندی اونون دؤولتی بویوک بیر خاقانلیق (امپراتورلوق) ایدی و اؤزونه ایران دا و آنادولودا رقیب ایسته میردی. تئیمورلو ابوسعیدی مغلوب ائتدی و اونون یئرینه شاهروخون نوه سی یادگار میرزه نی تاختا چیخاردی. بوندان سونرا باغداد، شیراز، اصفهان و خزرین گونئی بؤلگه لرینی حاکمیتی آلتینا آلدی.

بو غلبه لر اؤزون حسن ده جاهانگیر اولماق هوسی او یاتمیشدی. آما بو ایشینه ان بویوک انگل عثمانلی دؤولتی ایله میصیر سولطان لیغی ایدی و اونلارلادا

ساواشماغی اونلاری آردان قالدیرماغی قرارا آلدی. چوخ تکبرلنمیشدی و فاتح سولطان محمدی ده حده له مه یه باشلامیشدی. اونا یازدیغی مکتوب دا ساده جه «محمدی» دئییه خطاب ائده رک اونون کیچیلتمک ایسته میشدی.

اوتلوق بئلی دؤیوشو

فاتح کیمی بیر سولطان بونو هضم ائده بیملزدی. دؤرمادان هجو ما کئچدی و اوتلوق بئلی دؤیوشونده اوزون حسنی مغلوب ائتدی. بوندان سونرا شرقه چکیلن اوزون حسن او استقامتده یایلماق ایسته دی، آما اوتلوق بئلی مغلوبیتیندن سونرا گوجدن دو شمو شدو. بیرداها بئلینی دوزه لده بیلمه دی.

اوزون حسن ۱۴۷۸ - جی ایلده اولدو و اوندان سونرا ۶ اوغلو آراسیندا تاخت - تاج قووغاسی باشلادی. ۱۸ ایلین بویوندا دؤولتین باشینا بئش حؤکمدار گلدی. والی لر آراسیندا عصیانلار باشلادی. سون حؤکمدار گؤده ک محمدین اولوموندن سونرا اوزون حسنین نوه لرینده اوچو آیری - آیری یئرلرده حؤکمدارلیق اعلان ائده رک دؤولتی بوسبوتون پارچالاردیلار. ایچری دؤیوشلر باشلادی.

آغ قویونلولار دؤولتینده حؤکم سورهن قاریشیق لیقلاردان یارارلانان، ایراندا صفوی تورک دؤولتینی قوران شاه اسماعیل اولدو.

شاه اسماعیل آنا طرفیندن اوزون حسنین نوه سیدیر. گوجلو بیر دینی تبلیغات ایله آغ قویونلو و قارقویونلو تورکمن لریندن توپلادیغی قوروپلاری نیظاما سالمیش و ۱۵۰۲ - جی ایلده صفوی دؤولتینی قورموش، آز سونرا آغ قویونلو دؤولتینی آرادان قالدیرمیشدی.

آغ قویونلولار عثمانلی اوردو و تشکیلاتینی اساس گؤتورموشدولر مدنیت، صنعت و ادبیات باخیمیندان ایران و عثمانلی تاثیرینده قالمیشدیلار. (ادبی اثرلره دایر اؤرنک لر ۱۵ - جی یوز ایللیگین تورک ادبیاتی فصلینده وئریلمیشدیر.)

قىزىل اوردا (قىپچاق) امپراتورلۇغو

دۆولتىن سرحدلىرى شرقىدە ايرتيش و اوب حوزەسىندىن غربىدە لىتوا، پۇلشا و بالكان لارا قىدەر اوزاندى.

چىنگىز خان بۇيوك امپراتورلۇغونو اوغوللارى آراسىندا بۇلوشدورموشدو. خارزم، قافقازىيا و ايرتيشىن شرقى بۇيوك اوغلو جۇجى يە دوشدو (۱۲۲۴ - جو ايل). آنجاق جوجى چىنگىز خاندان بىر آز اول اولدو و اونا آيرىلان يىرلر اوغلو باتى خانا وئرىلدى. اونا وئرىلن بۇلگەدە قۇرولان دۆولتىن آدى «قىزىل اوردا» اصل قۇرۇجوسودا باتى خان دىر.

قىزىل اوردا آدى مونقول دىلىندە چادىر دىمك اولان «اوردا» سۆزوندىن گلير. خانلارنىن اوردو يىرلىرىندە خان چادىرىنىن اوستو قىزىل اورتوكلو اولدوغو اوچون بو چادىر «قىزىل اوردا» دىيلىرىدى. زامان كىچىدىكجە بو سۆز تورك دىلىندە «قىزىل اوردو» شىكلىنى آلدى. باتى دىللىرىندە «اوردى» شىكلىندە يازىلىر. هم قىزىل اوردولولار، همده «كرال سارايى» و «اوردوگاه» معنالارىندا ايشلەدىلىر.

باتى خانا عايىد اولان يىرلرە آتاسىنىن آدى ايله «جوجى اولوسو» دىيلىرىدى. اولوس «بىرلشمىش ائللر» معناسىندا، يعنى يىر آدى اولاراق ايشلەدىلىرىدى. باتى خاندا «سايىن خان» (خورمتلى خان - رىئد.) دىيە آنىلىرىدى.

باتى خان آشاغى ايتىلى (وولقانى) مركز ائتىدى و بۇرادا قوردوغو شىهره «ساراي» آدىنى وئردى. ساراي شىهرى پايتاخت ايدى. بۇرادا اوتوردو، آنجاق حقوقى باخىمدان قارا قۇرۇم دا اوتوران و بۇيوك خاقان اولان عمىسى اوگىدايا (اوكتايا) تابع اولوردو. اوگىداي يىرىنە بۇيوك خاقان اولان منگو ۱۲۵۹ - جو ايلده اولدوكدن سونرا باتى خان قارقوروملا علاقه لىرىنى كسدى، آنجاق اوزده هله اورا باغلى ايدى.

باتى خان ساراي شىهرىندە حوكم سوره ركن قارداشى اوردا شرقى قىپچاق

یئرلرینی اداره ائدی. امپراتورلوغون شرق طرفینه (اوردانین حاکیم اولدوغو یئرله) آغ اوردا، باتی خانین حاکیم اولدوغو غرب بؤلگه سینه ایسه گۆی اوردا دئیلمیش، سونرادان گۆی اوردانین آدی قیزیل اوردا اولموشدور. بوگون قیزیل اوردا دئییه آندیغیمیز دؤولتین ایلك آدی گۆی اوردادیر. دؤولت ایکی یه آیریلیمیش، آنجاق آغ اوردا خانلاری قیزیل اوردا خانلارینا تابع قالمیشدیلا.

قیزیل اوردا دؤولتینده رسمی دیل جاغاتای تورکجه سی ایدی. اوللر گۆی تانرییا تاپینردیلار (عبادت ائدیردیلر)، آما قیسا زاماندا بوتون اولکه مسلمان اولدو. بیر آز سونرا دؤولت تام معناسیله تورک لشدی. آما بو «تورک لشمه» دئییمی حؤکمدار عایله سی اوچوندور. خالقین یوزده دوخساندان چوخو تورک ایدی (کؤمان، قیپچاق، بؤلغار... تورکلری). بوگون تاتار آدیلا تانینان تاتار تورکلری ده قیزیل اوردا دؤولتین خالقی دیر و تاتار آدی «شیمال تورکلری» معناسیندا بیر عمومی آد اولموشدور. مۇنقوللار چوخ کیچیک بیر آزلیق حالینا دوخموشدولر. عسگرلرین بؤیوک چوخلوغودا تورک ایدی. مۇنقول آزلیغی تورکلره قاریشمیش و ارییب گتتمیشدی. آما خانلار مۇنقول سلاله سیندن سئچیلیردی. بۇنلاردا تورکلره ائولندیکلری اوچون زامان کئچدیکجه مونقول ائتگی سی فقط اداره ائتمه ده، تشکیلاتدا قالمیشدی.

قیزیل اوردا سرحدلری شرقده ایرتیش و اؤب حوزله ریندن غربده لیتوا، پولشا و بالکانلارا قده اوزانیردی. بوتون بؤلگه لرده باتی خانین حاکمیتی مطلق دی. او، بورداکلی بوتون سیاسی و دؤیوش قوروملارا سون قویموش، اؤز نیظامینی یاراتمیشدیر.

برکه خان بیزانس اوردوسونو داغیدیر

باتی خانین اولوموندن سونرا یئرینه کیچیک قارداشی برکه خان کئچدی (۱۲۵۷). برکه خان اؤز آدینا سکه باسدیرماقلا قاراقوروملا بوتونلوقله علاقه سینی کسه رک مستقیل لیینی بیلدیردی. یثنی سارای شهرینی قوراراق بۇرانی یثنی پایتاخت ائتدی. بو زامان چینگیز خانین باشقا اوغوللاری آراسیندا آنلاشیلمازلیق یارانمیش، بؤیوک خاقانلیق تاختی اوچون اؤزارالاریندا چاریشما یا باشلامیشدیلا. برکه خان

بو وضعىتىدىن ياخشى فايدالاندى. بۇيوك خاقانلىق چارپىشماسىندا اول ارق بۇكەنى تۇتدو. امما بو چارپىشmada كۇبىلاي خان غالىب چىخمىشىدى و بونا گۇره بۇيوك خاقانلىقلا علاقهسى بوسوتون كسىلمىشىدى.

چىنگىز امپراتورلوغونون بۇلوشمهسىندىن خارزم بۇلگهسىنىن جاغاتاي خانا دوشدويونو سۇيله ميشدىك. بو اولكه ارقىق جاغاتاي اولكهسى و يا جاغاتاي اولسو دئيه تانىنىردى. ايندى بۇرادا القوخان حۇكم سورمكده ايدى.

بركه خان قافقازا بىر سفره چىخدىغى واخت القوخان سرحدلرىنى قىزىل اوردا سرحدلرىنى اشاجاق قدهر كنىش لتمىشىدى. بونا گۇره ارالارى آچىق ايدى. باشقا طرفدن ائلخانلى حۇكمدارى هولكو قافقازا گىره ن زامان اولنارلا ساواشماق مجبوريتىنده قالدى. بو قارداش حۇكمدارلارنىن ايكىسى ده زهنگىن آذربايجان توپراقلارنى اللرىنده ساخلاماق اىستە بىردى. بونا گۇره ارالارىندا ساواش باش وئردى. بركه خان هولكونو بوتونلوكله دارما - داغىن ائتىدى.

بركه خاننىن ائلخانلى لارلا ساواشلارى قىپچاق اولكه لرىندن گلىب مىصىرده دۇولت قۇران مملوك لرله بىر ياخىنلاشمايا سبب اولدو.

مملوك سولطانى باي بارس ايله دوستلوق قۇران بركه خان بىزانسلادا ماراقلانماغا باشلادى. ۱۲۶۵ - جى ايلده قارداشى اوغلو نوقايىن كوماندانلىغىندا ۲۰ مىن نفرلىك بىر اوردونو دۇناين گوتىينه كىچىردى. بىزانس توركلرىن حاكمىتىنده كى بوگونكو بۇلقارىستان توپراقلارىنا يوروش ائتمىشىدى. بۇرادا بىزانس اوردوسونا غالىب گلىب اونو داغىتىدى. بو سفرى ايله اىستانبولدا اسىر اولان اون بىرىنجى كىكاووسودا قورتاراق كىرما آپاردى.

امىر نوقايىن حاكمىتى

بركه خان ۱۲۶۶ - جى ايلده اولدوكدن سۇنرا، يئرینه باتى خانىن نوهسى منگو تىمور كىچىدى. منگو تىمور مملوك سولطانى ايله سىخ اىلگى لرىنى داوام ائتىردى و اوگئداي ايله جاغاتاي اوغوللارى آراسىندا كى ساواشمالاردا اوگئداي اوغوللارىنا ياردىم ائتىدى. بو آرادا بركه نىن قارداشى اوغلو امىر نوقايىن نفوذون چوخ آرتمىش، دۇولتى او اداره ائتمه يه باشلامىشىدى. امىر نوقاي نفوذونو تام قىرخ ايل قۇرودو و بو

مدتدە قىزىل اوردا خاقانلارنى تاختا چىخاران و اونلارى اۇزاطاعتى آلتىندا ساخلايان بىر اوردو باشچىسى كىمى قالدى.
منگو تىموردان سونرا نۆبە ايله تۇتامنگو و تئله بۇغا تاختا چىخدىلار. ۱۲۹۱ - جى ايلده تاختا چىخان تۇقتاخان ايسه امير نۇقايىن سىخىنتى سىندان قۇرتارماق اوچون فرصت گۇزلهدى و سونوندا، ۱۳۰۰ - جو ايلده اونونلا ساواشدى، غالىب گلەرك اۇلدورتدو. بئله ليكله دۇولتىن تك حاكىمى اۇلدو. او تارىخدن سونرا آشاغى ايدىل، يايىك و امبە چايلارى اطرافىندا ياشايان و امير نوقايا تابع اۇلان بۇيلارا و طايفالارا «نۇقاي لار» دئىلدى.

قىزىل اوردا دۇولتى ايكى يه بۇلونور

توقتا خان ۱۳۱۲ - جى ايلده اۇلدو و يثرىنه اۇزىك خان اورتوردو. اۇزىك خان زامانىدا قىزىل اوردا دۇولتى بوتونلوكله بىر تورك دۇولتى اولدو. اۇزىك خان قىز آلبى - وئرمكله مملوك دۇولتى ايله قوهوملوق علاقهسى ياراتدى. آرتىق حۇكمدار عايلهسى فقط دىل و مدنيت باخىمىندان دئىل، قان باخىمىنداندا تورك لشمىشدى. خالق اصلاً تورك ايدى، آنجاق آرتىق بوتون شىمال توركلرىنه (اۇغوزلارا، بۇلقارلارا، قىپچاق لارا و كۇمان لارا) تاتار دئىلىردى و تورك مدنيتى ده تاتار مدنيتى كىمى تانىنماغا باشلادى.

تاختا چىخدىغى زامان ۳۰ ياشىندا اولان اۇزىك خان دىنامىك بىر حۇكمداردى. آذربايجانى ضبط ائتدى. روس شاهزاده لرىندن آلىنان وئرگى سىستىمىنده ده ييشىك ليك ائتدى. مسلمانلىغادا اهميت وئردى و ساراي شەرى مهم بىر دىن مركزى اولدو. چوخلو مدرسه و جامع تىكدىردى.

۱۳۴۱ - جى ايلده اۇلن اۇزىك خانىن يثرىنه اول اوغلو تىنى بى، اوندان بىر ايل سونرا دا اوبىرى اوغلو جاني بى كئچدى. جاني بى قىزىل اوردا دۇولتىن سون بۇيوك حۇكمدارى سايلىر. اونون زامانىدا دۇولت داها دا گوجلندى. ايرانداكى ائلكخانى دۇولتى داغيدىلدى و جاني بى تبرىزى بوتونلوكله اله كئچىردى. آنجاق بو دۇورده قىزىل اوردا دۇولتىن مملوك لرله علاقهسى كسىلدى. چونكى آنادولودا قۇرولان يثنى و گوجلو آبرى بىر تورك دۇولتى - عثمانلى لار بىر ياندان بالكان لارا

كئچمىش، بىر ياندان داگونئيه يۇنلمىشىدىلر.

جانى بى ۱۳۵۷ - جى ايلده اولدوكدن سونرا قارىشوق لىقلار باشلادى. جانى بى يىن اوغلو تاختا چىخسادا، آنجاق ايكى ايل ياشادى. ۱۳۸۰ - ۱۳۶۰ - جى ايللر آراسىندا سورەن قارىشوق لىقدا ۱۶ خان تاختا چىخدى. ۲۰ ايل سورەن بو قارىشوق لىق دۇرونن سونرا ۱۳۸۰ - جى ايلده تاختا چىخان تۇختامىش خان وضعيته حاكيم اولدو.

۱۳۵۹ - جى ايلده اولن بئردى بى دن سونرا باتى خان سلاله سى سونا يئتمىش اولوردو. توختامىش خان حاكىمىتى دۇورونده بۇيوك نفوذ قازانمىشىدى، آما بونا باخما ياراق بىر چوخ اميرلر اوزمستقىل لىكلرىنى و خانلىق لارىنى اعلان ائتمىشىدىلر. بوندان باشقا ليتوا و پۇدوليا كنيازلىق لارى دا مستقىل لىكلرىنى بىلدىردىلر. امير ماماي ميرزه ايسه اوزباشينا حركت ائده جك بىرگوج و نفوزا چاتمىشىدى. او، اوزىك خانين اوغوللاريندان عبداللهى تاختا چىخاردى. بئله لىكله، قىزىل اوردا دۇولتى ايكى يئره بۇلونموش اولدو.

امپراتور لوغون داغىلماسى

توختامىش خان، تۇپال تىموردان كۆمك آلاق دۇولتده بىرلىك ياراتمىشىدى. باش قالدىران روسلارى و ليتوانى لارى دا مغلوب ائتمىشىدى. بو غلبه لرینه گۆره تىمورون يارديملا رينا بورجلو ايدى. آما وضعيتىنى دوزه لىدىب گوجله ندىكدن سونرا تىمورلا ايلگى سىنى كسمك اىسته دى. بئله لىكله، آرالارندا باشلايان آنلاشيلمازلىق بۇيودو. تىمورلا توختامىش خان آراسىندا چارپىشماق قاقچىلماز اولدو. سونوندا، ۱۳۹۵ - جى ايلده باش وئرن تئرك دۇيو شونده تىمور غالب گلدى و قىزىل اوردا دۇولتىنى بىر داها قدىنى دوزه لده بىلمه يه جك بىر وضعيته سالدى. قىزىل اوردا دۇولتىنىن باشينا قوتلوك خانى گتيره رك گئرى چكىلدى.

توختامىش غرّبه قاقچارق ليتوايا سيفىنمىشىدى. ليتوا كراالى و يتولدون يارديمى ايله گئرى دۇنوب تاختىنى اله كئچيرمه يه چاليشدى، آما قوتلوك خانا مغلوب اولدو. ليتوا اوردوسو بۇيوك بىر مغلوبىته اوغرادى.

قوتلوك خان ۱۴۰۱ - جى ايلده اولدوكدن سونرا، امير ائدىگى ميرزه شادى به يى

اونون يثرينه تاختا چىخدى. بىر آز سونرا ائديگى ميرزه ايله آنلاشمازلىغا دوشەن شادى بى تاختى قويوب قاچماغا مجبور اولدو. يثرينه پولات بى كئچدى. ۱۴۰۹ - جو ايلده روسلارى دا مغلوب ائدەن ائديگى ميرزه بوندان سونرا گوجونو ايتيرمه يە باشلادى. ۱۴۱۹ - جو ايلده توختاميشين اوغلو كريم بئردى ايله ائديگى بىر ساواشى اودوزدو و اولدورولدو.

بو واخت ليتوا يئنى دن قووه لر ينى توپلاميش و قىزىل اوردا دؤولتى اوزەرينده سيخىنتى لار ينى آرتيرماغا باشلاميشدى. بو، قىزىل اوردا دؤولتى نين بؤلونمە سینه ده يول آچدى. ۱۴۳۷ - جى ايلده اولوغ محمدىن شىمالدا قازان خاقانلىغى قورولدو. ۱۴۴۱ - جى ايلده حاجى گراى كيرىم دا خاقانلىغىنى اعلان ائتدى.

بؤلونمە لر داوام ائدیردى ۱۴۸۶ - جى ايلده آستارخان (هشترخان) خانلىغى دا قورولدو. بو قارىشيق لىقدان يارارلانان مسكووا كنيازلىغى ۳۰۰ ايللىك تورك حاكميتى نين قورتارميش اولوردو.

۱۵۰۲ - جى ايلده كيرىم خانى مئنفلى گاراي آرتىق عثمانلىلار تايع ايدى، آنجاق سربست حرکت ائدیردى. گئندىكجه گوجونو آرتيراراق حاكميت آرزوسونو گئنىش لتدى.

قىزىل اوردانين سون خانى شىخ احمدىن اولدورولمە سىندن سونرا بو دؤولت آرادان قالخمىش اولدو.

قىزىل اوردا دؤولتى نين آرادان قالخماسى ندان سونرا بىر چوخ خالقلار مئيدانا گلدى. آما بونلار بؤيوك قىزىل اوردا دؤولتى نين يثرىنى توتايلىمە دىلر. قىزىل اوردا هم تورك دونياسى نين، همده بوتون شرق آوروپانىن آن مهم دؤولت لر يندن بىرى اولموش، بوتون بو اولكە لرى سياسى، اقتصادى و مدنيت باخيمى ندان اوز تائىرى آلتنيا آلمىشدى. (بو گوجلۇ دؤولتىن پارچالانماسى ايله مئيدانا گلەن خانلاردان آريجا دانىش يلا جاقدىر.)

دئھلى تورک سولطان لىغى

ھىندىستاندا تورک مملوك دۇولتىنى قوران قىپچاق توركو قطبالدين آى بگ بو اۆلكهده تورک اھالىسىنى آرتىرماق و تورک دىلىنى حاكيم دىل ائتمك اوچون چاليدى.

قىپچاق توركو عزالدين آى بگىن ۱۲۵۰ - جى ايلده ميصيرده بىر تورک مملوك دۇولتى قوردوغونو بىليرىك. ھىندىستاندا مملوك تورک دۇولتىنى قوران باشچىنىن آدى دا آى بگ ايدى و اودا قىپچاق توركلرىندى. ميصيرده نئجه چوخ تورک مملوك لرى توپلانمىشسا، ھىندىستاندا دا او جور اداره ائتمەنى الە آلاچاق وضعيته گلەمشدیلر.

قطبالدين آى بگ گورلو دۇولتىنىن حؤكمدارى معزالدين محمدىن سرکردهسى ايدى و بو حؤكمدار طرفىندن دئھلى واليسى سئچىلمىشدى. داھا سونرا «ملىك» آدىنى وئرهرك ھىندىستانداكى گئنىش توپراقلارنى حاكىمىتىنى اونا تاپشردى. آى بگ دال بادال ظفرلر قازاندى و حاكىمىتى آلتىنداكى توپراقلارى گئنىش لتدى. سولطان معزالدين محمد اۆلدوكدن سونرا آى بگ اونون يئرینه تاختا چىخدى (۱۲۰۶ - جى ايل). سولطان محمد اونو معنوى اوغلو و وليعهد اعلان ائتمىشدى.

سولطان اولان قطبالدين آى بگ قووه تلى بىر تورک مىلىت چىسى ايدى. مسلمانلىغى ھىندىستاندا گئنىش اراضيده يامىش، تورک دىلىنى ده يايماق اوچون غيرت گؤستمىشدى. تورک دىلىنى بىلمەين ھىندلى مأمورلارى سىخىشدىرير، اونلارى توركجه اؤيره نمەيه مجبور ائدردى. ياخشى بىر اداره سىستىمى قوران بو قدرتلى سولطانى تبعەسى ده چوخ سئوردى. آنچاق يازىقكى، حاكىمىتى قىسا سوردو. ياشىنىن چوخ اولماسىنا باخما يارق چووقان اوينا ماق ايستەمىش و آتدان بىخىلاراق اۆلموشدور (۱۲۱۰ - جو ايل).

آی بگین اوغلو یو خود، اوچ قیزی واردی. کوره کن لریندن شمس الدین ائل -
توتموش بداوون شهرینده، ایکینجی کوره کنی کاباچی اوچ شهرینده، اونون
سئچدیگی کایماز ایسه بئنقالدا والی ایدیلر.

تاختا کوره کنی ائل - توتموش چیخدی و اونونلا باشلایان یثنی سلاله یه
«شمسیه خانیدانی» دئییلدی (۱۲۱۰ - جو ایل).

شمسیه خانیدانی ۵۶ ایل حوکم سوردو. ائل - توتموش دا قایین آتاسینین تورک
دیلینی گئیش لندیرمه سیاستینی داوام ائتدیردی. پنجابین بویوک بیر حیصه سینی،
مولتان، پاحورو، قزنه یه کیمی اولان گئیش بیر بؤلگه نی توپراقلارینا قاتدی. بو
حوکمدار مؤنقوللارا گووره اولکه لرینی ترک ائدهن چوخلو تورک توپلولوقلارینی
اولکه سینه قبول ائده رک شیمالی هیندیستاندا تورکلرین سایینی آرتیردی و بئله لیکله
شیمالی هیندیستان دا تورک مدنی حیاتینی داوام ائتدیردی. ائل - توتموشو عباسی
خلیفه سی ده «هیندیستان سولطانی» کیمی تانیمیشدی.

قادین حوکمدار راضیه سولطان

ائل - توتموش ۱۲۳۶ - جی ایلده اولدو و یئرینه قیزی راضیه اوتوردو و تورک
امپراتورچوسو اولدو. آنجاق آتاسینین یئتیشدیردیگی حربی امیرلر اونون امرینه
تابع اولماق ایسته میردیلر. «قیرخلار» دئییه تانینان قیرخ حربی والی مرکز قارشی
چیخدیلار. لاکین بونو فرصت بیلن یاد ائللیرلی، مثلاً، مؤنقوللاری اولکه لرینه
بوراخمایاجاق قدهر وطن سئور ایدیلر و باش قالدیرمالارینا باخمایاراق،
اولکه لرینی قورودولار.

بالابان خانیدانی

سولطان راضیه و اری اولدورولدو. اونون یئرینه کئچن شمسیه عایله سیندن
نصرالدین ماحمود دینجلیگی قوروماق، مرکزی حاکمیتی قوروماق اوچون
قیرخلاردان بالابانی ایش باشینا گتیردی. نایب صفتی ایله قوللوق ائدهن بالابان
حقیقتاً حاکمیتی تأمین ائتدی. ۱۲۶۶ - جی ایلده نصرالدین ماحمود اولدو کدن
سونرا ایسه اوزونو دهللی سولطانی اعلان ائتدی.

بئله لیکله، هیندیستان تورک دوولتینده یثنی تورک اولان بالابان خانیدانی ایش

باشینا گلیمیش اولوردو.

بالابان گوجلو بیر حؤکمداردی. مونقول آخین لارینین قارشیسینی آلدی. دؤولته یثنی بیر نیظام گتیردی و اوردونو سلجوقلو اوردوسونو اولگو گؤتوره رک تشکیلات ائتدی. اوردونون کوماندانلیغیندا دایم تورکلری ساخلاییر و «۷ - ۶ مین تورک آتلی سی ۱۰۰ مین هیندلی عسگریندن اوستون دور» دئییردی. اوردودا داها چوخ قالاچ تورکلری یئر توتوردو.

قالاچ تورکلری

بالابانین اولوموندن سونرا یئرینه نوه سی کی قوباد شاه کئچدی. دؤولتین ساواش گوجونو قوران قالاچ تورکلری دؤولتی اداره ائتمکده گوجلو نفوزدا مالیک ایدیلر. کی قوباد شاه بیر سوء قصد نتیجه سینده اولدورولدو (۱۲۹۰) و قالاچ تورکلریندن جلال الدین فیروز حاکمیتی اله آلدی. ایندی قالاچ لار خانیدانی ایش باشیندا ایدی.

فیروز شاه قارداشی اوغلو محمد قالاچین کوماندانلیغی آلتیندا بیر اوردونو دئککانا (گونئی هیندیستانا) طرف سفره گؤنده ردی. ماحمود قالاچ الله آبادا قدهر ایره لیله یه رک بۇرالاری اله کئچیردی. ۱۲۹۶ - جی ایله اولن فیروز شاهین یئرینه تاختا چیخان. ماحمود قالاچ یئنه سفره چیخاراق مالوا بؤلگه سی، راج پوتانا و قوجراتی آلدی. هیندیستانین گونئیینه چاتمیشدی، آما بو یاریم آدانین بؤیوک بؤلگه سینى حاکمیتی آلتینا آلمیشدی. اونا «سولطان عظیم»، یعنی آن بؤیوک سولطان لقبی وئردیلر.

ماحمود قالاچین اولوموندن سونرا اولکده قاریشوق اولدو. تاختا چیخانلار قیسا زاماندا دئوریلدیلر و نهایت قیاس الدین توغلو حاکمیتی اله کئچیره رک عصیانلاری یاتیردی (۱۳۲۱ - جی ایل).

توغلو حاکمیتده یئنی دن قایدا یاراتدی. بئناقلا بوتونلوکله حاکیم اولدو و پایتاختینی - دئهلنی نین آدینی ده بییشیب سولطان پورا آدلاندیردی.

بوندان سونرا هیندیستان تورک دؤولتینی ۱۴۱۳ - جو ایله کیمی توغلو سلاله سی اداره ائتدی. فقط توغلوقلار زامانیندا دؤولت گوجسوزلمه یه، عصیانلار

آرتماغا باشلادی. اول بئقال بیرلیکدن آیریلدی. ۱۳۸۸ - ۱۳۵۱ - جی ایللر آراسیندا حؤکمدارلیق ائدن فیروز توغلو زامانیندا دؤولت بیر آز دیرچلدی، آما اولوموندن سونرا قاریشیق چوخالیدی. فیروزون اولوموندن ۱۳۹۷ - جی ایله کیمی کئچن مدتده دئھلی تاختینا ۷ آدام چیخدی. بؤیوک ولایت لر بیر - بیر مستقیل لیکلرینی بیلدیردی. نهایت، ۱۳۹۹ - جو ایله هیندیستانا تیمور حاکیم اولدو. دئھلی ۱۴۱۳ - جو ایله کیمی یئنی توغلوقلارین حاکیمیتی آلتیندا قالدی، سونرا بورادا ۱۴۱۴ - جو ایله سید خیزیر خانین الینه کئچدی.

هیندیستان تورک دؤولتی ۱۵۲۶ - جی ایله بورادا بؤیوک بیر تورک خاقانلیغی (امپراتورلوغو) قوراجاق تیمورلولاردان بابور شاه اوچون تورک بیرلیکلریندن عیبارت بؤیوک بیر اهالی و تورک مدنی محیطی حاضیرلانمیشدی.

هیندیستان تورک دؤولتینده مدنیت و صنعت

هیندیستاندا تورکلرین سیلینمه‌ین دامغالاری

هیندیستان تورک دؤولتی نین ایلك دؤورو اورتا آسیا تورکلرینین و تورک مدنیتی نین بؤلگه‌یه آخدیغی و یاواش - یاواش یئرلشمه‌یه باشلادیغی دؤوردور. یازیلی اثرلرین و آیری صنعتلرین یایلماسی داها سونرا اولاجاق، دونیانین ال چاتماز صنعت خاروقه‌لری آراسیندا یئر توتמוש نمونه‌لر (مثلاً تاج - ماحال) بابور شاهین هیندیستاندا قوردوغو تورک امپراتورلوغوندا مئیدانا گله‌جه کدیر.

فقط دئھلی تورک سولطانلیغی نین قوروجوسو قطب‌الدین آی‌بگ قیسا سورهن حؤکمدارلیغی دؤورونده ائله معمارلیق شاه اثرلری تیکدیرمیشدی کی، بونلار سگگیز عصردن بری «هیندیستاندا تورکلرین سیلینمه‌ین دامغالاری» خاراكتئرینی داشیبیر. بئله شاه اثرلریندن بیرى قطب‌الدین آی‌بگین تیکدیردیگی و قطب مینار (قطب‌الدین میناره‌سی) آدی ایله تانینان میناره‌دیر.

بو میناره دئھلی‌ده ۱۲۱۰ - ۱۲۰۶ - جو ایللر آراسیندا تیکلمیش، مسجدایسه ۱۲۳۶ - ۱۲۱۰ - جی ایللر آراسیندا شمس‌الدین ائل - توتמוש طرفیندن بوتونله‌نمیشدیر. یعنی قاباقجاندان مسجدین او محتشم میناره‌سی

تىكىلمىشىدۇر.

قۇب مېنارېن قۇللەسىندىن بېر حېصەنېن اوچولماسىنا باخماي يارا ق بوگون ۷۳ متر يوكسك لىككە دېر و دونيانېن آن بۇيوك، آن محتشم مېنارەسىدېر دېبى نېن دېيامترى ۱۴ متر اولان مېنارە يوكسەلدېكجە نازىلېر (نازىك اولور). دۇرد ستونلودور. قېرمىزى قوم داشى و آغ مرمردن تىكىلمىشىدۇر. كىتابە شرىدلردن مئىدانا گلەن گىنىش قورشاقلارلا بزه دېلمىشىدۇر. كىتابە يازىلارى و بعضى آيەلر مېنارەنى تشكىل ائدەن قورشاق داشلارېنا اېرى قابارتمالار حالېندا قازىلمىشىدۇر و يئر اوزوندى بو طرز كىتابەلى آيەلى باشقا بېر مېنارە يۇخدور. آيە قابارتمالارى، ستون داياغىنداكى بزه كلر و مېنارە بوتونلوكلە شاه اثر سايىلماقدادېر.

دئەلى نى زيارت ائدەن تورىستلرېن مطلق گۇرمك اىستە دىكلرى بو مېنارە دوز دايانمىشىدۇر، آمما مسجىد اوچموش، فقط تمل لرى و اساس دۇوارلارى قالمىشىدۇ. دئەلى سولطان لىغى دۇوروندن قالان ايكىنجى اثر مۇلتان دا قىاس الدېن توغلق طرفىندىن تىكدېرىلن توربەدېر. صاف - ساغلام گۇز اوخشايان بو اثر چىنى خطاطلىق و معمارلىق صنعتى نى اوزوندى بېرلشدىرەن بېر شاه اثر دېر. بو توربە قىاس الدېن توغلق طرفىندىن تىكدېرىلمىشىدۇر، آمما بورادا ۱۳۳۴ - جو ايلدە اولن شىخ صوفى ركن الدېن مۇلتانى ياتماقدادېر.

تئيمور امپراتورلۇغو

دېزكى، ملوكى - تۇران، اميرى - توركوستانىق.

بىزكى تورك اوغلو توركوك؛ بىزكى، ملتىرىن آن قدىمى و آن اولوسو توركون باشچىسى بىق... تئيمور اوزادىيلا آنيلان بۇيوك بىر امپراتورلۇغون قۇروجوسودور. ۸ اپرىل ۱۳۳۶ - جى ايلده توركوستانين كئش شىرىنده دونيا يا گليب. سمرقندىن گونئىينده يئرلەشن همىن يئرین بوگونكو آدى «شهرى سبز»، آتاسى بارلاس اويمانغى نىن به يى تۇراغاي (تورقاي)، آناسى تكىنه خاتون ايدى. بارلاس بۇيو اورتا آسىيادان گلەن بىر تورك طايفاسيدىر. او دۇورده بارلاس بويو جاغاتاي خانلىغىنا باغلى ايدى. تئيمورون آتاسى ۱۳۶۰ - جى ايلده اولموش، اونون يئرینه كئچن عمى سى حاجى بارلاس دا ۱۳۶۱ - جى ايلده اولدورولموشدو. تئيمور او واخت ۲۵ ياشىندا ايدى. جسور، آغىللى، بىلىكلى بىر تورك اصل زاده سى اولان تئيمور سىياسى و حربى دو حاسىنى گۇسترهرك، هر فرصتدن فايدالاناراق قىسا زاماندا يوكسه له جك و جاهانگىر اولاجاقدى. شرقى تورك خاقانلىغى نىن تاختىنا چىخاجاق، خاقانلىغىن سرحدلىرىنى وولقادان هيندىستان داكى قانق چايىنا، تانرى داغلارىندان ايزميره و شاما قدهر اوزادا جاقدير.

اسكندر، سئزار و داراكىمى مشهور جاهانگىرلىرىن سوييه سىنه چىخايلىمك اوچون تئيمور هامىسى ظفرله باشا چاتان ۱۷ حربى سفر ائتمىش، ۲۷ اولكه نىن خاقانىنى باش ايدىرمىش، اونلار حۇكمران اولموشدو. بئله بىر شىخىتى جو جوقلوغوندىن اعتباراً بعضى خصوصيتلىرى ايله تانىماق لازىمدىر.

تارىخچىلىرىن تئيمور حاقىندا سۇيله دىكلرىندىن:

- آت مىنه، قىلىنج قۇرشانان، آتدىغى اوخو اوزوك حلقه سىندىن كئچيره ن بىر

اوشاق، اون ایکی یاشیندا ساواشا قاتیلان بیر باهادیر.
 - ساواشلاردان، حربی تعلیم لردن آرتیق قالان واختینی اوخوماقلا، بؤیوک
 عالیملردن درس آماقلا کئچیره ن گنج بیر ایده آلیست.
 - اوچ یوز نفرلیک بیر قووه ایله اون مین نفرلیک بیر اوردونو مغلوب ائده ن تاییسیز بیر
 استراتئق (استراتژی بیلن).

- بیر ساواشدا آیاغیندان یارالانان و بونا گؤره آدینین سونونا فارس دیلینده «توپال»
 معناسی داشییان «لنگ» سؤزو آرتیریلان باشچی. (تورکلر آخساق تئیمور، غریلیلر
 تئیمورلان دئییرلر).

- دنیا تاریخینی، خصوصاً تورک - اسلام تاریخینی چوخ یاخشی بیلن، دینین،
 علمین و صنعتین قورویوجوسو.

- آسیادا تورک دیلینین، تورک صنعت و مدنیت نین فارس مدنیتی تزییقی آلتیندا
 یوخ اولوب گئتمه سینین قارشى سینی آلان، انکشاف ائتمه سینه، اولگو اولماسینا
 یول آچان حؤکمدار.

- آمال دیله گینین دوستو، دشمن لرینه رحمسیز، باشینا بلا اولان، آما عسگرلرینین
 ستایش ائتدییی بیر حؤکمدار و ملتی نین آتاسی...

بو هامیسی دئیل. گوناھینی ثوابیندان، ظولمونو عدالتیندن چوخ گؤسترمک
 ایسته یه نلرده واردیر. کلله لردن قولله لر قوردوغونو، شهرلر یاندیریپ داغیتدیغینی و
 قارداش اوردولاری بیر - بیرینه قیردیرماسی ایله ده گوناھلان دیریلیر. دوغرودان آنکارا
 ساواشیندان سونرا عثمانلی دؤولتی بیر مدت گوجدن دوشموش و بیر مدت
 ضعیفله میش سوستلوک دؤورو یاشامیشدیر. آنجاق عینی تاریخچیلر، حتی بوتون
 تاریخچیلر تئیمورون سون آنا قده ر ساواشی باشلاماق اوچون، ایلدیریمین ایسه
 باشلاماق اوچون جهد گؤستر دیکلرینی یازیرلار.

ای فیردوسی، قالخ، قالخدا، هر میصراعیندا پیسله دیگین مغلوب تورکو ایندی گؤر!

تئیموزو خریستیان غرب ظالیم و داغیدجی کیمی یاد ائدیر. تئیمور هله ساغ ایکن
 بو اتهاملارا جاواب وئرمیشدیر.

اۇ، ائلخانلى دۇولتى نىن و اونا باغلى اولان جاغاتاي خانلىغى نىن قارىشوق لىق لار، اىنترىقالارلا سارسىلدىغى بىر دۇورده يئىلمز بىر گوج كىمى اورتايا چىخمىشدى. تورك، ايران و عرب تارىخچىلرى بو قارىشوق ليغا يهودى تاجرلرىن و خرىستىان مىسىيونئرلرىن باشلىجا سبب اولدوقلارنى بىلدىرىرلر. بو تاجرلر و بعضى مىسىيونئرلر اوروپا كراللارنا جاسوسلوق ائدىردىلر و بونلار بوتون توركوستانا دۇلموشدولار. تئيمور بونلارنى فعاليتينه سون قويدو. هيندىستاندان خرىستىان مىسىيونئرلرىن قوولماسىنى، بو قطعهده مسلمانليغىن يايىلماسىنى تامين ائتدى. بونون اوچون خرىستىانلار اونا دوشمىن ايدى.

تئيمور آلدىغى يئرلرده يونان و روما آيىده لرىنىن قالىقلارنى، بوت لرى اوچورموشدو. بونا گۆره اونا «داغىدىجى» دئمىشدىلر. آما اونا اۇزدۇورونون اسلام عالملىرى «قطب الدين»، «صاحبيا - فىرانى اعظم جنت مكان» آدىنى وئرمىش و بئله ليكله اونون «دينين قطبو، آن ايرەلى گلن؛ خوشبخت، گوجلۇ و جنت ليك» بىر حۆكمدار اولدوغونودا سؤيله مىشدىر.

اصفهاندا ۷۰ مين آدمى قىلىنجىندان كئچىرىب كلله لرىندن قولله دوزە لتمەسى ده «انسان كلله لرىندن قولله قۇران حۆكمدار» اولاراق آنىلماسىنا سبب اولموشدور. بونا اۇزونون وئردىگى جاواب بۇدور: «عصيان ائديب اصفهانا گۆنדה ردييم مأمورلاريمى و ۵ مين نفر ليك عسگرلرىمىن بىر نفرىنى بئله ساغ بۇراخمادان قىلىنجىدان كئچىردىكلرى، دين سىز ليك ائتدىكلرى اوچون...»

ايران تارىخچىلرىنىن تئيمورون دايم عليهنه اولمالارنىن بئله ليكله، غربده اولدوغوكىمى، شرقدهده پىسلەنمە سىنىن بىر سببى بودور. تئيمور ايران سفرىنده «شاهنامه» نىن مؤلفى، مشهور شاعىر فىردوسى نىن مزارىنا گئدهرك: «قالخ، قالخ دا، هر مىصراعىندا پىسلەدىگىن مغلوب توركو ايندى گؤرا!»

تئيمورون اسلاميته اوستونلوك وئرمك و دين آدمالارىندان فايدالانماقلا تورك مليت چىليگىنى گئريلە تديبىنى سؤيله يە نلرده اولموشدور. آما او اۇزدۇورونە قدهر بىلگە خاقان دان باشقا بىر تورك حۆكمدارىن گؤسترمە ديبى بىر آنلايشلا، غرور قايناغىنى بو سؤزلە بىلدىرمىشدىر:

«بىزكى، سلوكى - توران، اميرى - توركوستانىق، بىزكى، تورك اوغلو توركوك؛

بیزکی، ملتیرین آن قدیمی و آن اولوسو، تورکون باشچیسى بيق.»
 آنکارا دۇيوشوندىن، ایلدیریم به یازیدی مغلوب ائدهرک بۇرسانى
 یاندىرماسیندان سونرا عثمانلى تاریخچیلرینین ده تئیمورون خئیرینه یازمالارینی
 گۆزله مک اولمازدی. آما یوز ایللر سونرا داها هر شئى اوبیئکتیو قیمت لندیرمک
 مومکون دور. ایلدیریم به یازیدله ائدیى ساواشین آیری - آیری صحنه لرینی،
 عثمانلى امپراتورلوقونون به یازید دۇورونو آنلدارکن گۆره جه بیک.
 یاشادیغى دۇوردن، جاهانگیرلیگیندن، گۆردویو ایشلردن سۆز آچاندادا، اونون
 کیملیگینی بیلدیردییمیز زامان بۇیوکلویونو افاده ائتمیش اولوروق.
 تئیمور سولطان ایکینجی مورادخانین ۱۴۴۱ - جى ایلده یازدیغى بیر مکتوب
 ایله اۇزونو بۇیوک تورک خاقانى کیمی تانیدیغینی و تابع اولدوغونو بیلدیردیى
 عالیم حؤکمدار شاهروخون آتاسى، شاعیر حؤکمدار حسین باى قارانین و بوگون
 آیین آن گئیش کراترلریندن بیرینه آدی و ثریلن، آى اطللسینده تورک آدینی یازدیران
 مشهور آسترونوم^۱ (منجم) اولوغ بی یین باباسى دیر.

چینگیز سۇیوندان اولمادیغى اوچون تاختا چىخابیلیمیر، آما...

تئیمور ۲۵ یاشیندا ایکن جاغاتای خانلیغى والی لریندن کازقان خانین یانیندا قوللاغا

۱ - آسترونوم: Astronomer

گۆی جسملرینه، کوسمیک فضا یا عاییدلیک بیلدیرن مرکب سۆزلرین ترکیب حیصه سی مثلاً
 آسترونومیا، آستروفیزیکا و...

آسترونومیا: گۆی جسملرینین، اونلارین سیستم لرینین و بوتونلوكله کاییناتین قورولوش و
 انکشافیندان بحث ائدهن علم. گونش سیستمینی، کومثلری، مئتئورلاری، اولدوزلاری، اولدوزلار
 آراسى ماده نی، دومانلیق لاری و اولدوزلار سیستمینی، اونلارین قورولوشونو، فیزیکی طبیعتینی،
 کیمیوی ترکیبینی، انکشافینی، واختین اولچولمه سینى، تقویمین ترتیبینی، یترده کی مرکب فیزیکی
 بروسس لره گونشین تأثیرینی، همده جاذبه، شعاعلانا و ماقنیت ساحه لرینی اؤیره نیر.

گىردى و بۇيوك بىر بىرلىگىن باشچىسى اولدو. كازقان خان اونو قىزى توركان لا اولندىردى... كازقان خانىن دوشمن لرى اونو پۇسقويا ساليب اولدوردولر. تىمور كازقان خانى اولدوره نلرله ساواشاراق هامىسىنى اورتادان قالدىردى. بو اوغورلارينا گۇره جاغاتاي خانى اونو اوزتابىلگىنه آلدى و تومن به يى (ديويوزيا كوماندىرى - رۇد.) ائتدى.

تىمور بوندان سونرا نفوذونو، گوجونو سرعتله آرتىردى. خانلارلا بىر لار آراسىندا تىز - تىز يارانان چكىشمه لره قارىشیر، وضعىتى اوزخىرىنه قىمت لندىرىردى. دۇورون عالملىرى تىمورو دۇولتده كى سرعتلى سقو طو دا ياندىراجاق لىدئركىمى گۇرمه يه باشلامىشدىلار.

۱۳۷۰ - جى ايلده تىمور بلخ شىهرىنده مطلق حاكىم و تام مستقىل بىر وضعىته گلدى. فقط چىنگىز سويوندان اولمادىغى و چىنگىز خانىدانىن بۇيوك نفوذوندان فايدالانماق اىسته دىيى اوچون چىنگىز سۇيونون جاغاتاي سلاله سىندن سويور قاتمىش خانى تاختا چىخاردى، اونو حىياتى بويوندا اويونجاق بىر حۇكمداركىمى يانىندا گزدىردى. اوزده اونا تابع گۇرونسده، آما مطلق حاكىم اوزويدو.

بلخ ده توپلاتان قورولتاي تىمورا «قطب الدين» و «صاحب قىران» آدلارنى وئردى. تىمور قىسا بىر مدتدن سونرا پايتاختى بلخ دن سمرقنده كۇچوردو. بوندان سونرا دۇرد استقامته دوغرو سفر ائتدى. چوخ ياخشى پىلانلاشدىرىلمىش تاكتىكالار ايشله دىر، ايلدىرىم سرعتلى ساواشلار ائدىر و هر سفرىنى ظفرله باشا چاتدىرىردى. ۱۳۷۷ - ۱۳۷۱ - جى ايللر آراسىندا خارزمه اوچ سفر، مونقولوستانا ايكى سفر ائتدى. ۱۳۷۸ - جى ايلده هئرات بىرىنجى قىزىل اوردا سفرى ايله بوتون دونيا ياسس سالدى.

۱۳۷۹ - جو ايلده خارزمه داها بىر سفر ائتدى. ۱۳۰۸ - جى ايلده هئراتا گىردى و بئله ليكله خارزم و خوراسان بوتونلوكله فتح ائدىلدى. ۱۳۸۹ - جو ايله كىمى ائتدىيى سفرلرله تۇرفان، قاراشار بۇلگه لرىنى ضبط ائتدى و اۇيغورستانى اوزونه باغلادى.

۱۳۹۰ و ۱۳۹۱ - جى ايللرده يئنى قىزىل اوردا سفرىنه چىخدى. بو سون سفره چىخماسىنا قىزىل اوردا خاقانى توختامىش خانىن نانكورلۇغو (دوز - چۇره ك

بىلمەدى) سبب اولموشدو. چونكى اولكى سفرلىرىندە تىمور توختامىش خانى مدافعه ائتمىش، اونون دوشمنلىرىنى ارادان قالدیرمىشدى. توختامىش خان بو مدافعه سايه سىندە گوجله ندىكدن سونرا تىمورا قارشى چىخمىشدى. بو سفرىندە شرقى اوروپا ياكىمى حاكىم اولان توختامىشى مغلوب ائتمك اوچون اونون بوتون اولكه سىنى اشغال ائتمك، محو ائتمك مجبوريتىندە قالمىشدى. بۇدا روسيانىن انكشافىنا سبب اولاجاق و تىمور اوزو ايسته مەدن سبب اولدوغو بو انكشاف اوچون سونرالار تارىخچىلر طرفىندن گوناھلاندىرىلاجاقدىر.

«تاي سىز باھادىرلار سايه سىندە ۲۷ اولكه نىن خاقانى اولدوم»

تىمور ۱۴۰۱ - جى ايله كىمى ائىدىيى دورد سفرله عراق و گوننى انادولو، ۹۹ - ۱۳۹۸ - جو ايللر سفرلىرىلە هىندىستان دئھلى سولطان ليغىنى ۱۴۰۲ - ۱۴۰۱ - جى ايلدە سۇرپاننى فتح ائىدى. نهايت ۱۴۰۲ - جى ايلدە اولان انكارا دويوشوندا عثمانلى دؤولتىنى دە مغلوب ائدەرك اطاعت آلتىنا آلدى. (بو ساواشى عثمانلى امپراتورلوغونون بەيازىد دۇورونده گۇسترە جە بىك).

«تاي سىز باھادىرلار سايه سىندە چوخ يئرلر فتح ائىدىم و ۲۷ اولكه نىن خاقانى اولدوم» دئە تىمور خاقان اولدوغو اولكه لرى بئله سادىلايىر: توران، ايران، روم (انادولو)، مغرب، سورييا، ميصير، عراق - عرب (بو گونكو عراق)، عراق - عجم، مازنداران، گيلان، شيراز، آذربايجان، فارس، خوراسان، جيددە، بۇيوك تاتارىستان، خارزم، خوتن، كابىلىستان، باختر، زمين، هىندىستان...
(اييرىمى ايكي يئر سايير، آيرى لارىدا گورجوستان، ائرمىستان كىمى قافقاز اولكه لرى ايدى).

بۇيوك جاھانگىر سون سفرىنى چىنە ائدە جكدى. ۱۴۰۴ - جو ايلين قىشىندا هر طرفين قارلا اورتولو اولدوغو بير زاماندا يولا چىخدى. عۇمرونون سونو چاتدىغىنى سئزىر، ان بۇيوك جھادىنى گنجىكدىر مەك لازىم اولدوغونا ايناندى.
چىن سرحدلىرىندە كى اورتا شەرىنە گلدىيى زامان دا ياندى. بۇرادا اوردوسونا بۇيوك بير كئچىد طنطنەسى دوزەلتدى. قوش اووونا چىخدىلار. فقط تىمور

خسته لنىمىش، ياتاغا دوشموشدو. حكيم باشى فضل الله اونا اولوم ياتاغىندا اولدوغونو آچىقجا بىلدىردى. بونا گۆره تىمور وصيتىنى حاضىرلادى. ساراي آداملارنى، اوردودا اولان نوله رىنى يانىنا چاغىرراق اولوم ياتاغىندا صحبت ائتدى.

تيمورون اولوم ياتاغىندا سؤيله ديكرى

تيمور اولوم ياتاغىندا بونلارى سؤيله دى:

«اوغوللاريم! ملتىن رفاھىنى، سعادتىنى قوروماق اوچون سىزلره قويدوغوم وصيتى و مصلحت لرى ياخشى اوخويون، اصلاً اونو تمايىن و تطبيق ائدين.

ملتىن درد لىنه درمان تاپماق وظيفه نىزدىر. ضعيف لرى قورويون، يوخسوللارى زهنگىن لرى ظولمونه سالمايىن. «عدالت و ياخشىلىق ائتمك» دوستورونوز، رهبرىنىز اولسون. منىم كىمى اوزون سلطنت سورمك ايسته سه نىز، قىلىنج يىزى ياخشى دوشونه رك چكىنىز. بىر دؤنه چكديكدن سونرادا اونو اوستالىقلا ايشله دىنىز. آرانىز نفاق توخوملارى اكيلمه مه سى اوچون چوخ دقتلى اولون. بعضى هم صحبت لرىنىز و دوشمن لرىنىز نىفاق توخوملارى سپمه يه و بوندان فايدالانماغا چالشا جاقديرلار. آنجاق تاپشير دىقلاريمدا سىزه حاكىمىت شكلىنىن ان اساسلارنى گؤسترديم. بونلارا صادق قالسا نىز، تاج باشىنىزدان دوشمىز.

آتانىزىن اولوم ياتاغىندا سؤيله نن بو سؤزلرىنى اونو تمايىن.

مندن سونرا خاقان پىر محمد جاھانگىر اولاجاقدىر. اونا، منه اطاعت ائدر كىمى اطاعت ائده جكسىنىز. اوردو باشچىلارىم، ايندى اطاعته آند ايچىنىز!» (و بوتون اوردو باشچىلارى، ساراي آداملارى آغلا يارق آند ايچدىلر.)

تيمور ۱۹ مارت ۱۴۰۵ - جى ايلده وفات ائتدى. سون سؤزو «لا اله الا الله» اولدو.

جنازه سىنى مۇمىيالايارق سمرقنده آپاردىلار. ساغلىغىندا چوخ سئودىيى نوه سى محمد سولطان اوچون تىكدىردىيى توربه ده نوه سىنىن يانىندا توپراغا تاپشيردىلار.

تئیمور اوغوللاری

تئیمورون اوغوللاری و نوهلری صنعت، مدنیت و ادبیاتدا تورک انتباهینی منیدانا گتیردیله. تئیمورون ۹ اروادیندان ۶ اوغلو و ۲ قیزی اولموشدو. آنجاق اولدویو زمان اوغوللاریندان فقط ایکسی یاشاییردی. بونلاردان میران شاه عیراق - عرب (باغداد) و آذربایجاندا بو بؤلگه لرین بهیی ایدی. او بیرى اوغلو شاهروخ ایسه آتاسینین آدی ایله خوراسانی اداره ائدیردی.

تئیمور وصیت نامه سینده نوه سی پیرمحمد میرزه نی ولیعهد سئچمیشدی. پیرمحمد، اوغوللاریندان جاهانگیر میرزه نین کیچیک اوغلو ایدی. آنجاق چین سفرینه گنده رکن او ترارادا اولدوغو زمان پیرمحمد باباسینین آدی ایله هیندیستان و افغانستانی اداره ائدیردی. تاхта چیخماسی اوچون اورادان گلمه سی و اوردونون باشینا کئچمه سی و اخت آپاراجاقدی. خصوصی ایله اولو خاقان اولماق اوچون اورادان آیریلماسینی فرصت بیلن لر قاریشقیلیق یارادا بیلر دیله. باشقا طرفدن خاقانلیق تاختینین اوزون مدت بوش قالماسی، تاریخ بویونجا اولدوغو کیمی تاخت - تاج قووغاسینا سبب اولما بیلر دی. اوردونون چین سفرینه داوام ائدیله، - ائتمه مه سینده قوار وئرمک گره ک ایدی.

بو تهلوکه لری تئیمورون دوشونمه مه سی مومکون دئییلدی. آما او، وصیت نامه سینی یازدیقدان سونرا بو تهلوکه لره قارشی تدبیر گؤره بیله جک قدهر یاشایاجاغینا اؤمود ائتمیشدی.

وضعیتی قیمت لندیره ن اوردو باشچیلاری میران شاهین اوغلو سولطان محمد خلیل میرزه نی خاقان اعلان ائدیله.

خلیل میرزه هله ۲۷ یاشیندا ایدی و دونیانین آن بؤیوک امپراتورلوغونو اداره ائده جک تجروبه سی یوخ ایدی. عمی سی شاهروخدا اونون خاقان اولدوغونو خوش قارشیلانمیشدی. حساس بیر شاعیر اولان تورک و فارس دیل لرینده شعرلر

یازان خلیل میرزه باشقا قارداشلارینین شاهروخ طرفدارلاری اؤلماسی و شاهروخوندا اؤزخاقانلیغینی اعلان ائتمه سینه گۆره انتحار ائتدی.

شاهروخ: عثمانلی و قیزیل اوردا تورک دؤولتترینین بؤیوک خاقانی

شاهروخ ۱۴۰۷ - جی ایله بؤیوک خاقان اولدوقدان سونرا هئرات شهرینی پایتاخت ائتدی. قیسا واختدا قاریشیق لیغین قارشى سینی آلدی و حاکمیتینی بوتون بؤلگه لره قبول ائتدیردی. قاراقویونلولا و عراقدا اقتدارا صاحب اولان مۇنقول جلايیرلی لره قارشى سفیرلره چیخدی. عراقی آلاق اداره سینی اوغلو اؤلوغ به یه وئردی. خارزمی ده اؤزونه تابع ائتدی. داها سونرا ولیعهد اوغلو اؤلوغ به یی ماوراءالنهر باش والی لیگینه گتیردی. اؤلوغ بی ین باش والی لیک مرکزی سمرقندایدی.

شاهروخ اؤلونجه یه قدهر غرب تورکلری، یعنی قیزیل اوردا و عثمانلی دؤولتی ایله آنادولو بی لیکلری اونو بؤیوک تورک خاقانی، یعنی متبوع اولاراق (رسماً) تانیديلار.

۴۰ ایل حاکمیت سورهن شاهروخون سون ایللرینده اولکه تامام ساکیت لیگه قووشموش، یوکسک بیر سوییه یه چیخاجاق تیمورلولا دؤورونون مدنیت و صنعت حیاتى اونون زامانیندا سرعت لنمیشدی.

شاهروخ ۱۴۴۷ - جی ایله ۷۰ یاشیندا ایکن اؤزاجلی ایله اولدو و یئرینه اوغلو اؤلوغ بی کئچدی.

آسترونوم حؤکمدار اؤلوغ بی

آتاسی اولدویو زمان ولیعهد کیمی سمرقندده اولان اؤلوغ بی بۇرادان آیریلما دی. سمرقندی خاقانلیغین پایتاختی سئچدی. قیسا آدی محمد تۇرقای، دؤولت آدی سولطان علاءالدوله اؤلوغ بی میرزه گون خان ایدی. أمما «اؤلوغ بی» آدیلا مشهورلاشدی.

اولوغ بی ۱۳۹۴ - جی ایله دؤغولموشدو. ۱۷ یاشیندان بۇری پایتاختی سمرقند اولان ماوراءالنهری آتاسی آدینا اداره ائتمکده ایدی. بورادا ۳۸ ایل حقیقی بیر

حۆكمدار كیمی حۆكم سوردو. آتاسی اۆلدوكدن سونرا اونون یئرینه كئچدیگی زامان تام تجروبه صاحیبی ایدی. چوخ یاخشی بیر تربیه گۆرموش، دینی بیلیکلردن باشقا منطق، ریاضیات و آسترونومیانی اؤیره نیش، دونیانین بؤیوک آسترونوملاریندان بیرى اولموشدو. (بؤیوک بیر رصدخانا قۇرموش، اَدلیم عالیم لرین یئتیشمه لرینه امکان یاراتمیشدی. باخ: تئیمورلولاردا علم، مدنیت، صنعت)

اولوغبی بؤیوک خاقان اۆلونجا عثمانلی دؤولتی ایله مناسبت لرینی یاخشیلاشدیرماغا، انکشاف ائتدیرمه یه چالیشدی. ایکی تورک اۆلكه سی آراسیندا ائلچى لر، علم آداملاری گئدیپ - گلمه یه باشلادی.

آنجاخ خاقانلیغین هله ایلك ایلینده ماوراءالنهر اۆزبکلری آخینینا معروض قالدی و تاخت - تاج قۇوغالاری باشلادی. عینی زاماندا قاراقویونلولار و آغ قویونلولار خوراسانی اله كئچیرمک اوچون تشبوت گۆبتردی لر. بو واخت بؤیوک اوغلودا خوراسان خالقى نین باشینا كئچیب آتاسینا قارشى چیخدی. بو قاریشیق لیق زامانی اولوغبی قیلینجلا اۆلدورولدو (۱۴۴۹). سوء قصدی اونون یئرینه كئچن اوغلو سولطان عبداللطیف میرزه نین قوردوغو سؤیله نیر. عبداللطیف میرزه آنجاخ دۆرد آی یاریم خاقانلیق تاختیندا قالا ییلمیش و اودا بیر آیری سوء قصدین نتیجه سینده اۆلموشدور.

بو قاریشیق لیق لار داوام ائده رکن میران شاهین نوه سی ابوسعید ۱۴۵۲ - جی ایلده وضعیته حاکیم اولموش، کاشغارخانی أسه ن - بۇغانین آخینینی دایاندیرمیش، خوراسانی قاراقویونلولاردان قورتارمیشدی. او، ایتیریلن بوتون توپراقلاری یثنی دن اله كئچیرمک ایسته ییردی.

ابوسعید ۱۴۶۹ - جو ایلده آذربایجانین قاراباغ بؤلگه سینده آغ قویونلو اوزون حسن له ائتدیگی بیر ساواشدا مغلوب اولدو و اسیر آکیندیقدان سونرا اۆلدورولدو.

حسین بای قارا

سارایینی علملر آکادئمیاسی ائدهن شاعیر حؤکمدار

تئیمورون نوهسی بای قارا میرزه نین اوغلو اولان حسین بای قارا اولوغ بی دن سونرا داوام ائدهن قارشیق لیقلار واختی یئنه تئیمورون نوه لریندن اولان و هئراتا حاکیم اولان ابوالقاسیم بابورون تابع لیگینه گوردی. بورادا دؤولت اداره سینده تجروبه قازاندی. چوخ یاخشی تعلیم تربیه گؤرموش ذه کالی بیر انساندی.

هئرات امیری بابور ۱۴۵۷ - جی ایلده اولدو و بورادا دا چکیشمه لر باشلادی. حسین بای قارا هئرات دان آیریلاراق مروه گئتدی. بورادا بؤلگه نین حاکیمی معزالدین سنجرین قیزی ایله ائولندی و اوندان بؤیوک اوغلو بدیع الزمان میرزه دوغولدو.

حسین میرزه آز سایدا آدمی و اؤزبک لردن شادی بی یین کؤمه یی ایله آمودریانین اؤزبوی اطرافیندا کیچیک بیر بؤلگه نین حاکمیتینی اله آلدی. آز سونرا شادی به یی اؤزاقلاشدیراراق سرحدلرینی گئنیش لندی و باشقا اؤزبک قورویپلارینین کؤمه یی ایله مازندرانی دا اله کئچیردی. بوندان سونرا هئراتا حاکیم اولان ابوسعیدله مبارزه به باشلادی. ابوسعید آغ قویونلو حؤکمداری اوزون حسنه مغلوب اولونجا هئراتی آلدی. (۱۴۶۹ - جو ایل)

بئله جه باشلایان سلطنتی نین ایلك چاغلاریندا بای قارا بیر پارا چتین لیک لرله قارشیلانیدی. ابوسعیدین اوغلو یادگار میرزه آتاسینین اولومونه سبب اولان اوزون حسن له آنلاشاراق و اوندان کؤمک آلاراق هئرات اوزه رینه گئتدی. چوخ آغیر وضعیتده قالان حسین بای قارا شهرده گیزلی بیر تشکیلات یارادیب چؤلله چکیلدی. هئرات خالقی یادگار میرزه حاکمیتی ندن راضی دئییلیدی و تئیمورلولاری ایسته بیردی. حسین بای قارا ۳۵۰ آدم ایله ۲۴ اییول ۱۴۷۰ - جی ایل تاریخینده

حیاتا کئچیردییی بیر گئجه باسقینی ایله هئراتی یئنی دن آلدی و یادگار میرزه‌نی ضررسیز بیر حالا گتیردی.

حسین بای قارا بوندان سونرا هئراتی شئیبانیلردن (شیمالداکی اوزبکلردن) قوروماق اوچون سفرلره چیخدی و آمودریا بویونداکی قالالارینی گوجلندیردی. ماوراءالنهر و خارزمی حاکمیتی آلتینا آلدی. حسین بای قارانین حاکمیتی ۳۷ ایل سوردو و اونون دؤولتینده هئرات «تئیمور اوغوللاری انتباهی» دئییلن بویوک تورک قایناغی سیچراییشینین مرکزی اولدو. او دؤورده دونیانین آن بویوک شهری اولان هئراتین اهاالیسی ۲ میلیونو آشیردی و ایستانبول آنجاق ۱۵۰۷ - جی ایلدن سونرا هئراتی کئچه بیلدی.

بویوک خاقان حسین بای قارا عینی زاماندا بویوک بیر شاعیردی. شعرلرینی بعضی بویوک تورک شاعیرلری ایکی فارس و عرب دیلینده دئییل، تورک دیلینده یازیر و «حسینی» لقبینی ایشله‌دیردی. علم آداملارینا، صنعتین باشقا نوعلرینه ده امکان یارادیر، سارایینی بیر علملر اکادئمییاسینا چئویرمیشدی.

حسین بای قارا اوغوللارینی گئنیش اؤلکه‌سینین مختلف بؤلگه‌لرینه والی‌کیمی گؤندهرمیشدی. سلطنتی نین سونلارینا دوغرو اوغوللارینین مستقل لیک اوچون مبارزه‌یه باشلامالاری اؤلکه‌نین بوتؤولویونو تهدید ائتمکده‌یدی. بویوک اوغلو بدیع‌الزمانلا آراسی ده‌یمیشدی. بدیع‌الزمان ۱۴۴۹ - جو ایلده هئراتی محاصره ائتدی. آما بیر شئیه ناییل اولمادی. او بیر یانندان اوزبکلرده هئرات اوزه‌رینه باسقینلارینی آرتیردی. بو واخت (۱۴۰۶ - جی ایلده) اوزبکلر اوزه‌رینه سفره چیخماغا قرار وئردی و باشقا تئیمورلولاردان دا کؤمک ایسته‌دی. بابورون گؤندهردییی اوردو هله گلمه‌دن حسین بای قارا سفره چیخدی. یولدا وفات ائتدی و جنازه‌سی هئراتا گتیریلدی.

حسین بای قارادان سونرا یئرینه اوغوللایندان بدیع‌الزمان کئچدی. اوغوللاری آتالارینین توپلادیغی اوردولاری اداره ائده‌جک و اوزبکلرله دؤیوش ائده‌جک وضعیتده دئییلدی. بابور دؤیوشون داوام ائتدیریلمه‌سینی ایسته‌دیه‌ده، فیکرینی قبول ائتدیره‌بیلمه‌دیکده گئری چکیلدی. اوردو داغیلدی و بیر ایل بویوندا اوزبکلر خان شئیبانی محمدین اوردو باشچیلیغی آلتیندا هئراتی ضبط ائتدیلر. بئله‌جه

حسین بای قارائین قوردوغو دؤولت ییخیلدی.

بدیع الزمان ایستانبولدا

تیمورلولاردان ظهیرالدین محمد بابور آتالارینین اولکەسی تورکۆستاندا اوغور قازانمادیقدا هیندیستانا کئچدی. اورادا بؤیوک هیند - تورک امپراتورلوغونو قوردو (۱۵۲۶).

حسین بای قارائین او بیری اوغلو بدیع الزمان میرزه اؤزبک لره مغلوب اولدوقدان سونرا شاه اسماعیل صفوی یه سیغیندی و اونون یانیندا ۶ ایل قالدی. بوندان سونرا اورادان آیریلیب ایستانبوللا گلدی و یاووز سولطان سلیمین قوناغی اولدو. بدیع الزمانین باباسی تیمور به یازیدی واختی ایله اسیر آلمیشدی. آما یاووز تیمورون نوه سینه حورمت گوستریدی، اونا بؤیوک تورک خاقانی دئییه مراجعت ائتدی و یانیندا تاختدا اوتورتدو.

بدیع الزمان دا آتاسی کیمی تورک دیلینده شعرلر یازان بیر شاعیردی. ۱۲ آوگوست ۱۵۱۵ - جی ایلده هله ۴۶ یاشیندا ایکن ایستانبولدا اولدو و ایوب سولطان داکی توره سینه گو مولدو.

حسین بای قارائین اولومو ایله اورتا آسیادا تیمورلولار دؤورو سونا چاتیردی. آنجاق تیمورون نوه لریندن اولان ظهیرالدین بابورون هیندیستاندا قوراجاغی هیند - تورک امپراتورلوغو هله ۳۵۲ ایل یاشایا جاقدیر.

علم، صنعت و مدنیت

تیمورلولار دؤورونده علم، صنعت و مدنیت چوخ یوکسک بیر سوییه یه چیخمیش و بو یوکسک مدنیت زیروه سی «تیمور اوغوللاری انتباهی» کیمی تانینمیشدیر.

تیمور اوغوللاری دؤورونده دانشیلان تورک دیلی جاغاتای تورکجه سی ایدی. جاغاتای بوتون تورکۆستاندا، یعنی اورتا آسیادا دانشیلدیغی کیمی، قیپچاق چؤلرینده، هیندیستاندا قورولان تورک دؤولترینده ده دانشیلیر، بو دئییمده فقط اثرلر بوتون تورک دونیاسیندا، مثلاً آنادولو و بالکانلاردا، میصیره به یه نیلرک

اۇخونوردو. تئيمورلولاردان اول و سونرا قورولان خانلىقلاردا جاغاتاي تورکجهسى ايله اثرلر يازيلدى.

دوغرو بير تورک انتباهى اولان تئيمورلولارى انتباهى نين بهره لرینی قىپچاق چؤللوکلرينده و اورتا آسیيادا قورولان تورک خانلىقلارى حاقينداكى فصیلدن سونرا آيريجا و گئيش بير بؤلوم حاليندا وئره جه يیک. فقط بابور شاهين قوردوغو هيند - تورک امپراتورلوغو دؤورونه عاييد علم، صنعت و مدنيت اثرلرينى، بو اثرلرده جاغاتاي دئيمي له يازيلديغينا باخمایاراق، بو خاقانليغين تاريخيندن سونرا آيريجا اولاراق وئره جه يیک.

بۇيوك تورك خاقانلىغى نىن داغىلماسىندان سونرا قورولان خانلىقلار

توركلرىن بۇيوك هون امپراتورلۇغوندىن عثمانلى امپراتورلۇغونا قەدەر امپراتورلۇق قوردوقلارنى گۇردوك. غرىلىرىن «امپراتورلۇق» دىدىكلرى بۇيوك دۇولتىن آدى توركلردە «خاقان» و «اولو خاقان» ايسە «امپراتور» معناسىندا ايشلەنىردى.

خاقانلىغىن هر هانسى سببىدىن داغىلماسى و يا حۇكىمدار اوشاقلارنىن، قارداشلارنىن بۇيوك خاقانلىقدان آيرىلاراق قوردوقلارى دۇولت ايسە «خاقانلىق» ايدى و حۇكىمدارلارنى «خان» دىيىلىردى.

تورك تارىخىندا قورولان خانلىقلارنى سايى ۱۷ - دىر. بونلارنى بعضىلىرى قىسا غۇمورلو اولموش (مثلاً توركوستان خانلىغى آنجاق ۲۵ ايل ياشامىشىدىر)، بىر قسىمى دە يوزلرجه ايل ياشامىشىدىلار.

توركلرىن مسلمانلىغى قبول ائتمەلىرىدىن قاباق قورولان بعضى خانلىقلارى (بولقار خانلىغى، پىچىنق خانلىغى، اوزخانلىغى و...) اوزدۇورلىرىندا آبرى دۇولتكىمى اۇيرەندىك، نئجه قورولدوقلارنى و سونرا نئجه داغىلدىقلارنى گۇردوك. فقط اصل خانلىقلار مسلمان توركلرىن قۇردوقلارى خانلىقلاردىر.

بو خانلىقلاردان بىر حىصهسى شىمال توركلرى طرفىدىن غرب آوروپادا، قىپچاق چۇللوكلرىنىدا، آبرى بىر حىصهسى دە شرق توركلرى طرفىدىن توركوستاندا، اورتا آسىيا دا قورولموشدور.

خانلىقلارنى هامىسى آنايورد ائدىلمىش تورك توپراقلارى اوزەرىنىدا قورولموشدور. اهالىسىنىن آن آزى يوزدە دوخسانى تورك دور. پىردە قالانلار ايسە هر باخىمدان توركلشمىش باشقا طايفالاردان عىبارتدىر خانلارنى بىر خصوصىتى چىنگىزخان سلالەسىدىن گلەلىرىدىر. آنجاق زامان كىچىدىكجه ائولنمەلر و

چئشیدلی تأثیرلرله خانلار قان باخیمینداندا تورک لشمیشدیلر. مؤنقول تأثیری سادهجه اداره ائتمه استقامتینده داوام ائتمیش، أمما عثمانلی لارلا بوتؤلشن خانلیقلاردا بو ائتگی ده قالمامیشدیر. ایندی قورولوش سیراسینا گۆره باشلیجا تورک خانلیقلارینی نظردن کئچیرهک.

کیریم خانلیغی (۱۷۸۳-۱۴۳۸)

قیزیل اوردا دؤولتی نین قوروجوسو اولان باتی خان مهم مرکزله اؤزسویوندان والیر سئچمیشدی. بو مرکز لرین آن اساسلاریندان بیر کیریم ایدی و بورادا یوز ایللردن بری تورک بویلاری یاشاییردی. داها چوخ خزر، کومان، قیپچاق و اوغوز بویلارینین قوردوغو بو تورکلره و زامان کئچدیکجه بوتون قیزیل اوردا دؤولتی نین خالقینا «تاتار» تورکلری آدی وئریلدی و سونرا بوتون شیمال تورکلری بو آدلا تانیندی.

قیزیل اوردا دؤولتی نین داغیلماغا باشلادیغی سون زامانلاردا ایدیل ساحیل لرینده کی پایتاخت سارای شهریندن سونرا آن مهم مرکز کیریم ایدی. قیزیل اوردا خانلاری تاخت - تاج اوغرونداکی مبارزه لرینده کیریم دان بیر حربی بازار کیمی یارارلانمیش و بورادان سارایداکی خانلیق تاختینی اله کئچیرمه یه چالیشمیشدیلار. ائله بو مبارزه لر زامانی کیریم والیسی اولان تئیمورتاش بی خانلیغینی بیلدیردی و اؤزآدینا پول کسیدردی. آنجاق مستقیل لیک، اوزون سورمه دی. اؤزوندن سونرا یئرینی توتان قیاس الدین خان زامانیندا قیزیل اوردا خاقانی پولات خانین کیریمی اله کئچیرمه سی ایله علاقه دار قیاس الدین خانلیغی ترک ائتمک مجبوریتینده قالدی. أمما قیزیل اوردا دؤولتینده کی چکیشمه لردن فایدالانان قیاس الدینین اوغلو حاجی گرای ۱۴۳۸ - جی ایلده کیریم گلدی، خانلیغینی بیلدیردی. و اؤدا اؤزآدینا پول کسیدردی. قیزیل اوردا خاقانی اونون خانلیغینی قبول ائتمه یه مجبور اولدو. بو سبب دن کیریم خانلیغینین اصل قوروجوسو حاجی گرای دیر.

حاجی گرای خانلیغینی بیلدیردی ایل گئنیوالی لارلا ائتدی بی بیر ساواشی اوتدو، أمما بو ایلك ساواشدا کفه قالاسینی آلابلمه دی. اونون حاکمیت قورماسینا گۆره بیر قیسیم نو قای لاردا حاجی گرایا قوشولدولار.

حاجی گرای عثمانلی لارلا سیخ بیر دوستلوق قوردو و عثمانلی دونانماسی نین یاردیمی ایله کفه نی محاصره ائتدی، گئنویالی لاری خراج وئرمه یه مجبور ائتدی. آنجاق بو واخت کیریم بیر دؤنه ده قیزیل اوردو خاقانی طرفیندن آلیندی. حاجی گرای چارپیشمالاردا یارالانندی و یارالی حالدا قاچماغا مجبور اولدو. یئددی ایل سونرا تکه میرزه قیزیل اوردو قووه لرینی کیریمدان قووب چیخاردیقجا حاجی گرای یثنی دن خان اولدو.

حاجی گرای ۱۴۴۶ - جی ایله اولدو و بوتون تاریخ بویونجا گوردو یوموز فاصله سیز و تأسف دؤغوران تاخت - تاج و وروشمالاری باشلانندی. حاجی گرایین سگگیز اوغلو بیر - بیرینین اوستونه دوشدولر و بویلا آراسیندا چارپیشما داوام ائتدی. اول قارداشلاردان منقلی گرای (بنلی گرای) خانلیغی اله آلدی، آما بیر آز سونرا قارداشی نور دؤولت اونو مغلوب ائده رک تاختا اوتوردو.

ایکی ایل یاریم سونرا یثنی دن منقلی گرای، اوندان بیر آز سونرا یثنه نور دؤولت خان اولدولار. نور دؤولت خانلا آنلاشان گئنویالی لار اونلارا سیغینان منقلی گرای دؤستاق ائتدیلر.

عثمانلی پادشاهین کیچیک قارداشی

نور دؤولتین گئنویالی لارلا آنلاشماسی و منقلی گرایین دوستاق ائدیلمه سی کیریم بی لری و خالق طرفیندن یاخشی قارشیلانمادی و بونلار عثمانلی لاری دعوت ائده رک وضعیته حاکیم اولمالارینی ایسته دیلر.

عثمانلی دؤولتی گدیک احمد پاشانین باشچیلیغی ایله دؤنانما گؤنده ره رک کفه نی ضبط ائتدی و منقلی گرای خالص ائتدی.

بوندان سونرا نور دؤولت و منقلی گرای قارداشلاری آراسیندا تاخت و وروشماسی بیر مدت ده داوام ائتدی. آخیردا کیریم بی لری ایستانبولدا اولان منقلی گرایین خان اولماسینی ایسته دیلر. ۱۴۷۸ - جی ایله عثمانلی خاقانلیغی نین فرمانی ایله بارات، منشور، قیلینج و بایراق وئریله رک منقلی گرای خان اعلان ائدیلدی و کیریم گؤنده ریلدی.

آرتیق کیریم عثمانلی خاقانلیغی ایله بیرلشمیشدی. آنجاق اولکی عثمانلی

ایالت لریندن چوخ فرقلی و امتیازلی بیر استاتوس بییه سیدیر.
 کیریم خانلی آتا - بابادان خطبه و سکه صاحبی ایدی و اونا عثمانلی پادشاهی
 نین کیچیک قارداشی مناسبتی گوسترلیلیدی. بو بیرلیک کیریم و دۆلایی سی ایله
 عثمانلی لارین گوجونو آرتیردی.

کیریم خانلیغی نین مرکز بؤلگه سی کیریم یاریم آداسی ایدی. بوی یاریم آدنین
 ساحه سی KB.KM ۲۶۰۰۰ - دیر. آنجاق خانلیغین حاکیم اولدوغو توپراقلا
 ساحه سی KB.KM ۱۰۰۰۰۰۰۰ - دن چوخ ایدی. لئهیستان (بولشا) کرالیغی و
 روسیا کیریم ایلیک وئرگی وئریدیلر.

اولجه قیزیل اوردا تشکیلاتینی داوام ائتدیره ن کیریم خانلیغی عثمانلی لارلا
 بیرلشدیکدن سونرا عثمانلی تشکیلات و مدنیتینی قبول ائتدی. آنجاق بعضی
 عنعنه لر داوام ائتیردی. کیریم خانلیغی بوی آریستوکراتیاسینا اساسلانیردی. بویلار
 اوز آرالاریندان آن یاشلی لارینی بی سئچر، خان بونو اویغون بیلر و وظیفه سیندن
 اوزاقلاشدیرا بیلیمزدی. هر بوی بی لرینه، بی لرده خانا باغلیدیلار. آن نفوذلو بویلار
 شیرین لر، آرقون لار، بارین لار و قیپچاقلاردی. بو بویلارین بی لرینه «دؤرد قیپچاق
 به یی» دئییلیدی. خان دیوانیندا اوتوراردیلار و اونلارین فیکری نظره آلینمادان
 اؤنملی قرارلار وئریمزدی. شیرین بی بوتون بی لرین باشی ایدی و خان
 سلاله سیندن قیز آلیردی.

خان یئرینه کئچه جک ولیعهد «کال قای»، ایکینجی ولیعهد «نورالدین»
 دئییلیدی و بونلارین مطلق خانین اوشاقلاری اولماسی مجبور دئییلدی. آما
 خانیدان دان اولمالاری شرط ایدی.

پایتخت باخچاسارای شهری ایدی و خان بورادا اوتوروردو. کال قای کیریمین
 آن بویوک شهری اولان آغ مسجدده (روسلا ر آغ مسجدین آدینی سیمفئروپولا
 چئویردیلر)، نورالدین ایسه باخچاسارای دا اوتوروردو. شاهزاده لره، یعنی خان
 اوشاقلارینا «گرای»، قیزلارینا «خانیم» دئییلیدی.

یاووز سلیمین آروادی

خان، کال قای و نورالدینین تعینی عثمانلی سولطانی طرفیندن تصدیق

ئىدىلىردى. كىرىم خانى تاختا چىخاركن پادشاه اونا حوكمدارلىق علامتى كىمى اونا بارات، بايراق، ايكى منجوق (پرىزما)، فقط عثمانلى پادشاهىنا مخصوص اولان و اونلارنى پايى كىمى كىرىم خانلارنىن گىدىكلرى ايكى خلعت، قىزىل دويمه لى و قىرمىزى ايپه يە تىكىلمىش بىر سامور كورك، پاپاغا تاخىلماق اوچون قاش - قاشلا ايشلەنمىش ايكى توپ لەلك، كامان، خنجىر، قىلىنچ، قىمتلى يەھر - يويەنلە بزەدىلمىش ايكى ات گونده رىردى. كىرىم خانلارنىن اىستانبوللا گلب گتتمە لى و اختى باشقا هئىچ بىر كرالا، هئىچ بىر كنيازا ئىدىلمە ين محتشم طنطنە لىر كئىچىرلىردى. كىرىم خانلىغى ايله عثمانلى خانىدانى آراسىندا ياخىن قوھوملوق علاقه لىرىدە اولموشدو. سولطان سلېمىن آروادى و قانونى سلېمانىن آناسى اولان، مانى سادا تىكدىردىبى خستەخانا، عمارت و باشقا اثرلەرلە تانىنان هافسا سولطان، كىرىم خانى منقلى گرايىن قىزىدېر.

خانلىغىن قورولماسىندان بىرى كىرىمىن اھالىسى ۱/۵ مىليون حددىندە قالمىشىدېر. او تارىخلردە بللى باشلى آروپا دوولت لىرىن اھالىسى دە هامىسى بىر نئچە مىليون نىردن عىبارت اىدى. كىرىمدا اھالى نىن آرتما ماسى زامان - زامان بىر مىليون دان چوخ كىرىم توركونون اىستانبوللا، آنادولوىا، بالكانلارا و قافقازا كوچ ائتمك مجبورىتىندە قالماسى ايله باغلىدېر.

آجى سون

كىرىم ۱۷۷۱ - جى ايلدە روسلار طرفىندن اشغال ئىدىلمىش، ۱۷۷۴ - جو ايلدە كىچىك قاينارجا صولح آلاشماسى ايله دە عثمانلى لاردان قوپارىلمىش، ۱۷۸۳ - جو ايلدە روسىيايا الحاق ئىدىلمىشىدېر. او واختدان اعتباراً كىرىملى لار كىرىمدان كئارداكى تورك توپراقلىنا كوچ ائتمك دەدىرلر.

ايكىنجى دونيا محاربه سىندن سونرا روسلار، آلمانلارلا علاقه يە گىردىكلرىنى بھانە ئىدەر ك يوز مىنلرجه كىرىم توركونو يوك واقونلارنىنا دولدوراراق سىبىرە سورگون ئىدىلمە سى، بو يوك چوخلوغونون بو يوللا قىرىلماسىنا سبب اولموشلار. داھا كىچىك بىر قوروپ اوزبىكستانا سورگون ئىدىلمىش و ۱۵۴۶ ايل تورك يوردو اولان كىرىمدا بئىلە لىكلە تورك قالمامىشىدېر. سون ايلردە اوزبىكستانداكى كىرىملار

یوردلارینا دؤنمک اوچون بیرگه تشبوت لر گوستریر، نوماییش لره چیخیرلار. کیریم خانلیغین دا عثمانلی مدنیت و ادبیاتی یایلمیش، دهیرلی اثرلر مئیدانا گتیریلیمیشدیر. کیریمدا معمار سینانین دا اثرلری واردیر. خانلار آراسیندا دیوان طرزینده شعر یازان گوجلو شاعیرلر یئتیشمیشدیر. (بونلاری عثمانلی دؤولتیندن دانیشدیقدا گۆره جه بیک).

کازان خانلیغی (۱۵۵۶-۱۴۳۷)

قیزیل اوردا امپراتورلوغونون داغیلماسی ایله قورولان خانلیق لاردان بیریده کازان خانلیغی دیر. قیزیل اوردا خاقانی اولوغ محمدخان ۱۴۳۷ - جی ایلده باش وئرن و اولکهنین ایکی یه بؤلونمه سینه یول آچان قاریشیق لیق لاردان سونرا تاخت - تاجی، شهری و سارایی ترک ائتمه یه مجبور اولموش و کازان شهرینه گلیمیشدی. بورانی یئنی مرکز ائتدی. هله ده اوزونو قیزیل اوردا خاقانی سایدیغی اوچون بو بؤلگه دن تورک بی لریندن اطاعت ائتمه لرینی ایسته دی. توپلادیغی قوه لرله مسکویا یاخینلاشدی و ۱۴۳۹ - جو ایلده روس چاری اوزپایتاختینی ترک ائتمه یه مجبور قالدی.

کازانا یئرله شهرک گوجونو آرتیران اولوغ محمد ۱۴۴۵ - جو ایلده چار باش قالدیردیغی اوچون مسکوا اوزه رینه یئریدی و چاری مغلوب ائده رک اسیر آلدی. چار قیزیل اوردانین سارایینداکی مرکزینه یوخ، کازان خانلیغینا تابع اولماغا و خراج وئرمه یه راضی اولدوقدان سونرا سرپست بوراخیلدی. بئله لیکله، روسییا ولی عهدلیگینه حاکیم اولان اولوغ محمد ۵۰۰ تورکو مسکوادا و آیری شهرلرده یوکسک وظیفه لره سئچدی. بونلارین اللری ایله اداره ائتمه نی گؤز آلتینا آلدی. بعضی بویوک شهرلرین گلیرلری ده کازان بی لرینه عایید ائدیلدی. اولوغ محمد روسیانی داها گوجلو گؤز آلتیندا ساخلاماق اوچون اوغلو قاسیمی روسلاردان آلینان قوردئست شهرینین خانی ائتدی. داها سونرا عثمانلی لارین کیرمان دئدیکلری بو خانلیغین آدی «قاسیم خانلیغی» اولدو. شهرین آدی بوگون قاسیموودور. بو شهر اوکا چایی نین شمال ساحیلینده مسکوانین ۲۳۰ KM گونئی شرقینده دیر. خانلیغین مصرفینی مسکوا اؤده بیردی.

مرکزی کازان شهري اولان کازان خانليغي نين توپراقلاری اورتا ولقا و کاما چایی ساحیل لرینی احاطه ائدیردی. اولوغ محمد قیزیل اوردا دؤولتینی بیرلشدیرمک و بوتون ساحه یه حاکیم اولماق اوچون سفرلره چیخدی. بونا ناییل اولماق اوزره ایدی. آنجاق اوستونلوکله دؤندویو بیر سفردن سونرا اولدو و کازان شهرینده خانلار توربه سینده قویلاندى (۱۴۴۵ - جی ایل).

اولوغ محمددن سونرا یئرینه بؤیوک اوغلو ماحمود خان کئچدی و ۱۴۴۵ - جی ایلدن ۱۴۶۲ - جی ایله کیمی حؤکم سوردو. ۱۴۶۲ - جی ایله اولدو کدن سونرا یئرینه اوتوران اوغلو خلیل خان دا ۱۴۶۷ - جی ایله کیمی خانليغي اداره ائتدی. بو ایکی خان زامانیندا قیزیل اوردا بیرلیسی قورولا بیلمزدی، آما اولکهدده دینج بیر دؤور یاشاندى.

خلیل خان ۱۴۶۷ - جی ایله اولدو. یئرینه کئچه جک اوغلو یوخدو و تاخت قووغالاری باشلادی. بی لرین تئز - تئز مختلف آدمالاری خان اولماغا کاندیدا گؤستمه لری بؤلونمه لره، دؤولایی سی ایله خانليغین گوجدن دوشمه سینه سبب اولدو. بودا روسلارین عصیان ائتمه لرینه، بونو فرصت سایمالارینا یول آچدی. روس چاری کاندیدالاردان قاسیم خان اوستونلوک وئردی و اونو کازان اوزهرینه ائتدی بی سفرده مدافعه ائتدی. تورک بی لرین بؤیوک اکثریتی ابراهیم خانی مدافعه ائتدی کیری اوچون کازان تاختینا اونو چیخارمیشدی لار. ابراهیم خان باش قالدیریب و قاسیم خانا کؤمک ائده ن روسلارین اوزهرینه گئتدی، اونلاری مغلوب ائتدی. آنجاق باریش فقط سگگیز ایل سوردو. روسلار دال بادال ساواشدا مغلوب ائدیلمه لرینه باخمایاراق دؤنه - دؤنه یوروش ائدیردیلر.

ابراهیم خان ۱۴۷۹ - جو ایله اولدو و یئرینه اوغلو علی خان اوتوردو. آنجاق بیر یاندان تاخت - تاج قووغالاری، بیر یاندان دا روس آخینلاری ایله سارسیلان کازان خانليغي گئتدی کجه گوجدن دوشدو. اوچونجو ایوان زامانیندا کازان شهري روس آخینینا بیر داها معروض قالدی و داغیدیلدی.

کازان خانليغي ۱۵۲۱ - جی ایلدن اعتباراً بیر نئچه دؤنه کیریم خانليغینا تابع اولدو و بوتونلوکله ۲۸ ایل کیریم خانليغي نين تابع لیگینده قالدی. آنجاق دوردونجو ایوان قروزنی زامانیندا (۱۵۲۲ - جی ایله) اولان بیر باسقیندا کازان مغلوب اولدو و

۱۵۵۶ - جى ایلده روسیایا قاتیلدى.

كازانین روس حاکمیتینه كىچمهسى تورک دونیاسى اوچون بیر گىریله مەنین، روسیانیڭ دا بۇيوك دۇولتلىرى سىراسىنا كىچمهسىنىڭ باشلانغىچى سايىلىرى. آرتىق كازان روسلارین الى آلتىندان قورتارماياجاقدى.

ايتىل - اورال توركلرين چوخلوق تشكيل ائتديكلرى كازان بوگون روسیانیڭ تابع لیگینده كى تاتاریستان. موختار رىسپوبلىكاسىنىڭ پايتاختىدیر. (تاتاریستان آرتىق مستقىل رىسپوبلىكادیر) بۇيوك بیر مدنیت مركزى اولماق شۇهرتىنى داوام ائتدیریر. مسجىدلىر، مدرسەلىر، سارايلار، كىتابخانالار چۇخدور. بۇيوك علم آداملارى دا يىتىشمىشىدیر. مدنیت وضعىتى، يىتىشىدىرىدىى مشهور آداملارى سونراكى بۇلمەلرده گۇستریله جكدیر.

قاسیم خانلیغى (۱۴۴۵-۱۵۵۲)

قاسیم خانلیغى نىڭ، كازان خانى اولوغ محمدىن اولوغو قاسىما روسیانیڭ داھا ياخىندان گوز آلتىندا ساخلاماق آماجى ايله قورلموش اولدوغونو اولكى فصیله گۇرموشدوك.

بو خانلیغىڭ مركزى موسكوانىڭ جنوب شرقىنده اوكا چایى اوزه رىنده كى قاسیم (قاسیمو) شەرى ایدى. قۇرولوش غایهسىنه اۇيغون اولاراق موسكوانى هر باخىمدان نظارت آلتىندا ساخلايدى. موسكوا كىيازلىرى آراسىندا كى تاخت قووغالارىندا سون سۇزو سۇيله بىر و ائشیتدیرىردى. موسكوادا اونورسما تانىماقدا و ایللىك وئىرگىسىنى وئىرگىدە ایدى.

آنچاق قاسیمىڭ كازان حۇكمدارى اولان آتاسى اولوغ محمد خان اولدوكدن سونرا تاخت قووغالارى باشلارى. بو مبارزهده روسلار كىچىك قاسیم خانلیغىنى كازان خانلیغىنىڭ داخىلى ایشلىرىنه قارىشماق اوچون بىر واسیطه حالىنا گىرە بىلدیلر.

روسلارین ۱۴۸۶-۱۴۶۸ جى ایللىرى آراسىندا قىزىل اوردا اوزه رىنه ائتدیکلىرى سفردە قاسیم خانى اولان دالىان خاندا اونلارین سفرىنده يىر توتدو. دالىان خان ۱۴۸۶ - جى ایلده اولدو. كىرىم خانى قاضى گرابىن اولوغو نوردوولت قاسیم خانى اولدو. بئىلكە نوردوولتده روس تابعلىغىنه دوشمكدن قۇرتولا بىلمەدى. اونون

اۋلوموندىن سونرا يىرىنە كىچىن اۋغلو ساتىلقان دۇغرودان دا روسلارا ساتىلمىشىدى (۱۴۹۱ - جى ايل).

قاسىم كىيازىلارىندان بعضى لرى روسلارلا دوست اولماق مجبوريتىندە قالمىش، اۋرتۇدوكسلوغو قبول ائدەرك روسلاشمىشىدىلار. اُن بۇيوك روس عايىلەلرىندىن بعضى لرىنى روسلاشان بۇ تۇرك بىلرى، كىيازلارى مئيدانا گتىردى، قاسىم خانلىغى ۱۵۵۲ - جى ايلدىن اعتباراً تامامىلە روس تابعلىيىنە كىچىمىشىدى. اما ظاهيراً ۱۸۶۱ - جى ايلە قەدەر داوام ائتىدى. بو خانلىغىن خالقىنى توركلروفىن اصىللى مۇردوینلر تشكىل ائدىر.

هشترخان خانلىغى (۱۴۶۶-۱۵۵۷)

هشترخان خانلىغى ايتىل چايىنىن خزرده نىزىنە تۇكولدويو يىردە، هشترخان شەرىندە قۇرولموشدور (۱۴۶۶). هشترخان شەرىنىن اصل آدى حاجى تارخان ايدى. بۇلگەدە خزر، بولقار، پىچىئىق و كومان توركلرى ياشامىشىدىر. قىزىل اوردا خانلارىندان كىچىك محمدىن نوسى قاسىم خان طرفىندىن قۇرودان بو خانلىق آنجاق ۹۱ ايل مستقىل قالابىلدى.

هشترخان مەم بىر تجارت قۇوشاغى ايدى. آنجاق گوجلۇ خانلارا صاحب اۋلا بىلمەمىش. دۇن - وۇلقا - كوبان چايلارى آراسىندا سىخىلىب قالمىشىدى. روس چارى ايوان قروژنى ۱۵۵۶ - جى ايلدە كازانى آلدىقدان سونرا ۱۵۵۷ - جى ايلدەدە هشترخان خانلىغىنى آرادان قالدىردى. هشترخانىن سۇن خانلارىندان اۋلان يامقورچو (يا مغورچو) روسلارلا ائتىدى ساواشدا مغلوب اولدوقدان سونرا آزاكا گلەمىش و عثمانلىلارا سىغىنمىشىدى.

هشترخان خالقى عمومى لىكدە كۇچرى ايدى. خانلىغىن سقوطنندان سونرا بىلرىن باشچىلىغى آلتىندا چۇللوپ داغىلدىلار.

اۋزىك خانلىغى (۱۴۲۸-۱۵۹۹)

قىزىل اوردا دۇولتى نىن ۱۳۴۰-۱۳۱۲ - جى ايللر آراسىندا حۇكمدارى اۋلان

اۋزىك خانىن آدىيلا بو گونكو اۋزىكىستاندا ياشايان توركلره «اۋزىكلر» آدى وئرىلمىشىدى. بۇلگهده اسلامى يايان و قووه تلنديره ن اۋزىك خان اولموشدور. تىمورون اولوموندىن (۱۴۰۵) سونرا امپراتورلوق پارچالانماغا باشلامىشىدى. اۋزىكلر آرالده نىزىن و سىر - درياچايى نىن شىمالىندا داغىنىق حالدا ايدىلر.

اۋزىكلر ۱۴۲۸- جى ايلده سىبىر شىهرىنده (بۇگونكو تۇبۇلسكون غرىبىنده كى تورادا) ابوالخىئرى خان اعلان ائتدىلر. ابوالخىئر غرىبن قارداشى شىبان (شىبان) سۇيوندان گلردى. اۋنون اوچون اۋزىكلره «شىبانىلر، شىبانىلر و ياشىبان اوغوللارى» دا دئىيلير.

ابوالخىئرى ۱۴۳۱-۱۴۳۰ جى ايللرده خارزمى، سونرا سىردريا ساحىلىنده كى سىغناق، آرکوك، سوزاك، آغكورقان، اۋزكند قالالارنى اله كىچىردى. سىغناكى اۋزونه مركز ائتدى. ايسىك گۆل ساحىلىنده كى اۋزكنده قدهر بوتون بۇلگه يه حاكىم اولدو.

اۋلكه ۱۴۵۷- جى ايلده اۋيراتلار و كالمىكلارنى باسقىنىنا اوغرايدقان سونرا قارىشىقلىقلار باشلادى. بو سىبدن خالقىن بىر بۇلومو (قازاخلار) جاغاتاى خانى اسه ن بوغانىن يانىنا چكىلدىلر و اۋلكه نىن شرق بۇلگه سىنده يئرلشهر ك بورادا كى قىرغىزلارلا قارىشىدىلار. بۇنلارا سۇنرالار «قىرغىز - قازاخلار» دئىيلمىشىدىر.

ابوالخىئرى ۱۴۶۸ - جى ايلده قىرغىز - قازاخلارى اطاعت آلتىنا آماق اوچون ائتدىبى بىر ساواشدا مغلوب اولدو همىن ايلده اولدو، اۋنون اوغلو محمد شىبانى خان هله اۋن يىددى ياشىندايدى. مبارزه نى داوام ائتدىردى اطرافىندا چوخ آز قووه اولماسىنا باخما ياراق قازاخ بارىندىق خانى مغلوب ائتدى، آما قازاخ جانى بى خانىن اوغوللارىنا مغلوب اولدو. بوتون قووه لرىنى ايتىردىبى اوچون جاغاتاى حۇكمدارى ماحمود خانىن تابعلىبىنه كىچىدى. دۇورون تانىمىش عالىملرىندىن اۋلان مۇولانا محمد ختائى دن درس آلدى. علم صاحىبى و ياخشى بىر شاعىر اولدو. گونوموزه چاتمىش توركجه و فارسجا شعرلرى واردىر.

۱۴۸۷ - جى ايلده جاغاتاى حۇكمدارى ماحمود خان توركوستان شىهرىنى محمد شىبانى يه وئردى. تىمور اوغوللارى آراسىندا كى آنلاشىلمازلىقدان استفاده ائده ن

محمد شىيبانى ۱۵۰۰ - جو ايلده آمودريا اطرافىنى اله كئچىردى و حوكمدارلىغىنى اعلان ائتدى. محمد شىيبانى حوكمدارلىغىنى اعلان ائتىدىكى سونرا دالبادال سفرلره چىخدى و اۇغورلار قازاندى. ۱۵۰۳ - جو ايلده آغشىدى اله كئچىردى. حسين بايقارانين اولوموندىن سونرا خارزمى، ۱۵۰۶ و ۱۵۰۷ - جى ايلده بلخ و هئرات شىهرلىرىنى ده ضبط ائتدى. ماورالنهر، فرقان، خۇراسان و غربى توركوستانى آلدى. آنجاق ۱۵۱۰ - جى ايلده صفوى لرله ائتدىيى بير ساواشى اۇدوزدو و اۇلدو.

محمد شىيبانى اولدو يو زامان پاي تاخت سمرقندايدى. بۇخارا، داشكند كىمى بۇيوك شىهرلرده خانيدانا منسوب والىلر وارايدى. تاخت قۇوغاسينا گۆره اولكه آز قالا پارچالانا جاقدى. ياريم عصر سورن قارىشيقلىقدا اولكه يئنه داغىلمادان قالا بىلدى. نهايت، ۱۵۶۰ - جى ايلده II عبداللّه خان ۳۸ ايل حاكميت ده قالدى و اۇزبكيستانا پارلاق بير دؤور ياشاتدى. شاعىردى، توركجه، فارسجا و عربجه شعرلر يازمىشدير، عالملىرى ده حىمايه ائتمىشدير.

II عبداللّه خان صفوى حوكمدارى شاه عبّاسا مغلوب اولدو قدان سونرا اۇزبىك خانلىغى بۇيوك بير سارسىنتى كئچىردى. بو زامان عبداللّه خان اولدو (۱۵۹۸) و خۇراسان صفوى لرین الينه كئچدى. داشكند و اطرافىنى قىرغىزلار اشغال ائتىلر. ديگر بۇلگه لرده باشقا خانلىقلار قۇرولدى و اۇزبىك خانلىغىنا، شىيبانىلره قۇهۇم اولان جان اۇغوللارى (جانىلر) حاكم اولدو.

۱۶ - جى يوز اىللىكىدىن اعتباراً كىچىك خانلىقلار بۇلورن تورك ائللرى روسلارين هجوملارينا و اشغاللارينا اۇغرادى. ۱۸۶۵-۱۸۶۰ - جى ايللرده روسلار توركوستان داخىلىنه دۇغرو ايره ليله مهيه باشلادىلار. ۱۸۶۵ - جى ايلدىن سونرا اۇزبىك خانلىغىنين يئرلىنى توتان بوخارا خانلىغى يارى مستقىل بير شكىلده داوام ائتدى. نهايت ۱۹۲۴ - جى ايلده روسىيا بو بۇلگه ده كى تورك ائللرىنى كىچىك سۇسىالىست رىسپوبلىكالارا پارچالارى.

اۇزبىك ادبىياتى XX عصرىن باشلانغىچىنا قدهر جاتتاتاي ادبىياتى كىمى تانىنىردى. ايندى آرتىق اۇزبىك ادبىياتى دئىلمكده دير. تورك ادبىياتىنين زهنگىن

بىرىنى تشكىل ائدىر. اۆزبىكلر اۆلكەنى اسلامى اثرلرلە دۆلدورموشدولار.

بۇخارا خانلىغى (۱۷۸۵-۱۵۹۹)

روسلار ۱۵۵۴ - جو ایلدە هشترخان خانلىغىنى تورپاقلارينا قاتدېقلارى زامان خانيدانا منسوب يار محمد خان قاچىب بۇخارايان گلميشدى. يار محمدىن اۇغلوجان بۇخارا حاكىمى اۆلان شىبان اۇغوللاريندان اسكندرىن قىزى ايله ائولندى. بۇ ائولنمەدن دۇغولان باقى محمد اۆزبىك خانلىغى صفويلر مغلوب اۆلوب اورتادان قالخدىقدا ۱۵۹۹ - جو ایلدە اۆزونو بوخارا خانى اعلان ائتدى.

بو شكىلدە قۇرولان بۇخارا خانلىغى ۱۸۵۰ ايله قدرە مستقىل بىر دؤولت كىمى وارلىغىنى قۇرودو. بۇيوك مركزلردن فرقانە ۱۷۰۰ - جو ايله، بلخ ايسە ۱۷۴۰ - جى ايله قدرە بوخارا خانلىغىنا تابع قالدیلار.

بۇ واخت ايران تاختىنا اۇغوزلارین اوشار بۇيوندان اۆلان نادىر شاه كئچميشدى. بۇ شاه ۱۷۴۰ - جى ایلدە ماوراءالنهره گىردى . او دۇورده بۇخارا خانى اۆلان ابوالفايز ايرانين حاكىمىنى تانىماق مجبورىتتىندە قالدى و بلخدن چكىلدى. بۇخارا خانلىغى فتحلر آردىنجا قاچان بىر سياست يولو تۇتمادى. فقط اۆزوارلىغىنى قۇروماغا چالىشىدى.

بۇخارا خانلىغى نىن سون حۆكمدارى ابوالغازى زامانىندا، ۱۷۸۵-۱۷۵۸ - جى ایللر آراسىندا اۆلكە مۇنقول اصىللى، آما تورك لشمىش مانقىتلارا كئچدى. ماورالنهر توركوستان خوراسانين بىر حىصهسى و جنوبى توركوستانا حاكىم اۆلان مانقىتلارین باشچىسى مىرانشاه موراد بوخارا خانلىق تاختىنى اشغال ائتدى. بئله لىكلە بوخارا خانلىغىندا خانيدان دەيشىكلىسى باش وئردى.

مانقىتلار زامانىندا دۇولتىن سرحدلرى دارالماغا باشلادى و هامىسى بوخارا - سمرقند بۆلگەسىندەن عىبارت اۆلدو. XIX عصرىن سۇنلارىنا دۇغرو توركوستان اىچەرىسىنە گئتىكجە يايىلان روسلار مانقىتلارا عائىد تورپاقلارىدا اشغال ائتدىلر. كومونىست انقلابىندان سونرا بوخارادا باشقا تورك ائللرى كىمى روس توپراقلاينا قاتىلدى. بوخارا و سمرقند اۆزبىكىستان رۇسپوبلىكاسى سرحدلرى داخىلىنە آلىندى.

بۇخارا اسلام حاكىمىتىنىڭ ايلك دۇورلىرىندە دونيانىڭ تانىنان بۇيوك شىرلىرىندىن و مدنىت مركزلىرىندىن بىرى ايدى بۇرادا چوخ علم آدمى و ادىب يىتىشىمىشىدىر. علم آدمىلارنىڭ ئۇ بۇيويووان مشهور و حدىث عالىمى ابو عبدالله محمد بوخارىدىر.

خىوہ خانلىغى (۱۹۲۰-۱۵۱۲)

خىوہ خانلىغى ۱۵۱۲ - جى ايلدە شىبىئانى عايلەسىندىن ئاىل - بارس طرفىندىن قۇرولدى. ئۇندىن قىباق بۇ بۇلگەدە خارزم خانلارى و داها سونرا ئوزىك خانلارى حۇكم سوروردى. خارزم ۱۵۱۰ - جو ايلدە ئوزىكلردىن صفويلرە كىچدى. صفويلر مركزلرە شىعە والىلر يىرلىشىدىر مىشىدىلر. خالىق بۇنلارا قارشى عصيان ائتدى و قىاما باشچىلىق ائدىن ئاىل - بارس اورگىنج شىرى مركز اولماقلا بىر خانلىق قۇردى.

ئاىل - بارس ۱۵۲۵ - جى ايلدە اولدى. ئونون سويوندان اولان خانلار اولكەنى كالىمىكلاردان و ئوزىكلردىن قۇرودولار ۱۶۱۹ - جو ايلدە قۇراقلىغىن سبب اولدوغو اكونومىك سىخىستى اورگىنج مركز اولماقدان چىخدى و خىوہ شىرى پائىتاخت اولدى.

جاغاتاى ادبىياتى نىڭ ئۇن گۇزەل اورنىكلرىنىڭ وئرىلدىسى مركزلردىن بىرى خىوہدىر. ۱۶۶۳-۱۶۴۳ - جو ايللر آراسىندا حۇكم سورەن خىوہ حۇكمدارى ابوالغازى باھادىر خان عىنى زاماندا بۇيوك بىر تارىخچىدىر. «شجرە تورك» و «شجرە تراكىمە» آدىلى اثرلرى مشهوردور. بونلار تورك و توركىمن تارىخى ايلە باغلى اثرلردىر و توركولوگىيىنىڭ ئانا قايناقلارى آراسىندا يىر توتورلار.

ابوالغازى باھادىر خاننىڭ اوغوللارى زامانىدا خىوہ بىر علم مركزى اولماقدا داوام ائتدى. آنجاق حربى باخىمدان گوجلۇ دىيىلدى. نادىرشاه زامانىدا ايرانا تابع قالاراق وارلىغىنى قۇرودى. ۱۷۸۳ - جو ايلدە روس حىمايەسىنى قبول ائتمك مجبورىتىندە قالىدى.

خىوہ تاختىنا ۱۸۰۴ - جو ايلە قەدەر خارزم خانلارى اوتورموشدۇ. بونلارنىڭ سۇنونجوسو اولان III ابوالغازى باھادىر خاندىن سونرا خانىدان دەيىشىدى و يىنى خانىدانلىغى كۇنقراتلار قۇردى. كۇنقراتلارنىڭ ايلك حۇكمدارى، محمد امىن ايناغىن نۆسى ئاىل - تۆزەرى بىدىر. ئاىل - تۆزەرىنى يىرىنە كىچىن قارداشى محمد رحىم خان

زامانیندا (۱۸۲۶-۱۸۰۶)، آرال گؤلۆ ساحیللرینده بیر خانلیق قۇرولموش اولان قارا قالپاقلارین اولکە سیده خیوه خانلیغینا قاتیلدی. آنجاق آرتیق تورک خانلیقلاری تام مستقیل دئییلدیلر. روسلار سیخینتیلارینی آرتیریدی.

کومونیست انقلابیندان سونرا خانلیق لغو ائیلدی. سون خیوه حؤکمداری مۇسکویا آپاریلدى و اۇرادا اولدورولدى ۱۹۲۴ - جو ایلده خیوه خانلیغینی تورکمنیستان، اۇزبکیستان و قارا قالپاق موختار رئیسوبلیکاسی آراسیندا بؤلوشدوره رک آرادان قالدیردیلار.

كۆكاند خانلیغی (۱۸۷۶-۱۷۱۰)

شئیبان اۇغوللاریندان اولان شاهروخ ۱۷۱۰ - جو ایلده فرقانده بیر خانلیق قۇردو. بۇ خانلیغین مرکزی كۆكاندایدی. فرقانہ اۇزبکلر زامانیندا ماوراءالنهره باغلی ایدی. داها سونرا پیغمبر سۇیوندان گلدیكلرینی ادعا ائدەن و خوجادئییلن سئیدلر طرفیندن اداره ائدیلمیشدی.

شئیبان اۇغوللاریندان شاهروخون قۇردوغو خانلیق ۱۷۵۸ - جی ایلده قیسا مدت چین حاکمیتین تانیماق مجبوریتینده قالدی. XIX عصرین بیرنجی یاریسیندا عالیم، محمد و محمد علی خانلار زامانیندا خانلیغین سرحدلری داشکندویه سی شهرلرینی احاطه ائدیر بالخاش گؤلونه قدهر اۇزانیردی.

كۆكاند خانلیغی دا بۇخارا خانلیغی کیمی ۱۸۶۸ - جی ایلده روس حیمایه سینی قبول ائتمک مجبوریتینده قالدی. ۱۸۷۶ - جی ایلدن اعتباراًده تامامیله روس حاکمیتی آلتینا آیناراق آرادان قالدیریلدی.

کاشغار - تورفان (جاغاتای) خانلیغی

۱۸۷۰ عصرین باشلانغیچیندا شرقی تورکۆستان و قدیم اویغور بؤلگه سینده جاغاتای خانیدانی حؤکم سوروردو. بونلار مسلمانلیغی منیمسه دیکلریندن سونرا مسلمان اولمایان اۇیرات و کالمیکلارلا ساواشماقدا، جیهاد ائتمکده یدیلر.

جاغاتایلارین حؤکمداری وئییس خان ۱۴۲۸-۱۴۱۸ جی ایللر آراسیندا بیر یاندان حاکمیتی اداره ائدیر، بیر یاندان دا سووارما کاناللاری چکه رک اکینچیلیبی

انكشاف ائتىدىمەنە چاللىشىردى. كاشغار، ياركند و خوتن دايرەسىنە تامامىلە حاكىمدى.

وئىس خان ۱۴۲۹ - جو ايلدە اۇلدوو اۇغوللارى اسەن بۇغا ايلە يۇنىس بى آراسىندا تاخت - تاج قۇوغاسى باشلادى. امير دۇغلات سئيد على، اسەن بۇغانى مدافەه ائتىدى و اسەن بۇغا تاختا چىخدى. عاليم و اديب اۇلان قارداشى يونيس بى ايسە تئيمور اۇغوللارىندان اۇلۇغ بە يە سىغىندى.

يونيس بى تاختدان واز كئچمە مىشىدى و الە كئچىرمك اوچون فرصت اختارىردى. اسن بۇغا ۱۴۶۲ - جى ايلدە اۇلونجە آرادىغى فرصتى تاپدى و تئيمورلو ابوسعيد خانين كۇمەبى ايلە بوتون غربى جاغاتاى بۇلگەسىنى الە كئچىردى. آما كاشغار، ياركندو خوتن تورپاقلارى ظاهيراً جاغاتاى خانلىغىنا تابع اۇلان تورك دۇغلات عايلەسىنىن ايلندە قالدى.

تئيمورلو ابوسعيد اۇلدوكدن سونرا اۇغوللارى بىر - بىرلىرنە قارشى چىخدىلار. بۇ قۇوغالارا يونيس خان دا قارىشىدى. ۱۴۸۴ - جى ايلدە داشكندى تئيمورلولاردان آلاق پاي تاختىنى تورفاندان بۇرايا كۇچوردو. ۱۴۸۶ - جى ايلدە اۇلن يونيس خانين يئرنە اۇغلو احمد خان كئچدى. اۇيراتلارا و كالمىكلارا قارشى اۇغورلو سفرلر ائدەن احمد خان كاشغار و يئنى حىصارى اۇلكەسىنە قاتدى. اوزو آغسو و تورفاندا، يعنى قديم اۇيغور بۇلگەسىندە حۇكم سورور، قارداشى ماحمودخان ايسە داشكندە اۇتورور، اۇلكەنىن غرب بۇلگەسىنى اداره ائدىردى.

بو واخت ماحمودخانا تابع و اۇنون خدەمتىندە اۇلان محمد شىببانى توركوستاندا خانلىغىنى اعلان ائتىدى و سمرقندە گىردى. بونا گۇرە احمد خان و ماحمودخان قارداشلار قوولرىنى بىرلىشىدىرەرك شىببانىنىن اوزەرىنە گئتىلر. آنجاق اۇلكى فصىلدە دە گۇردو يوموزكىمى، بو ساواشدا شىببانى غالب گلدى، احمدخان و ماحمودخان قارداشلارنى اسير آلدى. شىببانى داشكند و سايرامى اۇلكەسىنە قاتدىقدان سونرا اسير قارداشلارى آزاد ائتىدى.

احمدخان ۱۵۰۳ - جو ايلدە اۇلدو و يئرنە اۇغلو منصور كئچدى. منصور اۇيغورخانى كىمى تانىنير، كاشغار، ياركند و كۇكاندى قارداشى سعيد خان اداره ائدىردى. ايكى قارداش اسلامىنى يايماق اوچون چوخ جەد چاللىشىدىلار.

اویغور (تورفان) خانى منصور ۱۵۴۳ - جو ایلده اولدو کدن سونرا تاخت قووغالاری باشلادی و چینده بو قاریشیقلیغی قیزیشدیردی آنجاق تورفان خانلیغی و یا سولطانلیغی ضعیفلهسه ده اوزون زامان داوام ائتدی .

خانلیغین کاشغار قولونا حوکم ائدهن سعید خاندان سونرا یئرینه اوغلو عبدالرشید کتچدی (۱۵۶۵). آنجاق دوغلانلارین، قیرغیز، قازاخلارین هجوملارینا اوغرایان خانلیق گئتدی کجه کیچیلیردی و XVI - عصرین سونوندا فقط کاشغاردان عیبارت قالمیشدی بو بؤلگه ده مانچو سلاله سی زامانیندا (۱۹۱۱-۱۶۴۴) چینه باغلاندى. آما عصیانلار داوام ائتدی.

۱۸۶۶ - جی ایلده یعقوب بی یین باشلادیغی عصیان تورکوستانا مستقیل لیک قازاندىرماق آماجینی گودوردو. یعقوب بی «آتالیق غازی» آدی ایله آنیلیر. چینه تابع اولماغی رد ائدهرک اوزونو کاشغارخانی اعلان ائتمیشدی. شرقدن چنیلیر، شیمالدان روسلار، جنوبدان اینگیلیسلر، شرقی تورکوستانی حده له ییردی.

یعقوب خان بو دؤولت لرین هره سینی بیر وعده ایله اولکه سینی اشغال ائتمک اوچون فرصت گوزله دییی واختدا اصل آرخالانا جاعی دؤولتین عثمانلی امپراتورلوغو اولاجاغینی بیلیردی و ۱۸۷۰ - جی ایلده ائلچیلر گونده ره رک سولطان ابوالعزیزه باغلیلیغینی بیلدیردی.

عثمانلیلار کاشغارا حربی متخصیصلر و بیر قدهر سلاح گونده رمکدن باشقا بیر یارديم گؤستره بیلمه دیلر. چونکی اوز وضعیت لریده یاخشی دئییلدی.

یعقوب خان ۱۸۷۷ - جی ایلده اولدو و مقاومت قیریلدی. چینلی لر بو تاریخده کاشغار - تورفان (جاغاتای) خانلیغینی تورپاقلارینا قاتدی لار و بو بؤلگه یه «یئنی فتح ائدیلمیش اولکة» معناسینی وئره ن سین کیانق (سینچان) آدی قویدولار.

سیبیر خانلیغی (۱۶۰۰-۱۵۵۶)

بو گون سیبیر دئییلن بؤلگه نین اوز آدینی «سابار» تورکلریندن آلدیغینی کیتابیمیزین I جیلدینده «سابارلار» بؤلومونده سؤیله میشدیک. سیبیریانین غریبنده و آوروپا سرحدینه یاخین بیر بؤلگه ده XIV یوز ایله قدهر سابار تورکلرینین یاشادیغینی بیلیریک.

قىرغىز خانلارىندىن بىرى بو بۇلگەدە تۇبولسك ياخىنلىغىنداكى تومىن شەھرىنى
 ۱۵۵۶ - جى ايلدە اوزخانلىغىنى قۇرموشدو. بىر مدت سونرا حاكىمىت مركزى
 يەنەدە بۇلگەدە اۇلان اسكى تورك شەھرى سىبىرە كۇچورولدو. داھا سونرا بۇلگە
 شىبىيانلىرىن حاكىمىتىنە كىچدى. آنجاق شىبىيانلىر مۇسكوا حاكىمىتىنى قبول ائتمك
 مەجبورىتىندە قالدىقدان سونرا خانىدانىن دىگر قۇلوندان ايباكىن نوەسى كۇچوم
 روسلارلا دۇيو شدو و سىبىرى گىرى آلدى. روسلاردان سىبىرى گىرى آلان كۇچوم
 بورادا ۱۵۹۸ - جى ايلدە اوزخانلىغىنى قوردو. ۱۵۹۸ - جى ايلە قەدەر حاكىمىتدە قالان
 كۇچوم خان، حۇكمرانلىغى بويوندا روسلارلا مبارزە ائتىدى خالقىنى سرعتلە
 مسلمانلاشدىردى. آنجاق دىگر تورك و اسلام اۇلكەلىرىندىن چوخ اۇزاقدا، چتىن
 كىچىلن يوللاردا قالمىش، مۇدئرن سىلاحلار بىيەسى اۇلمامىشدى، روسلا ايسە
 تۇپلا، توفنگلە ھجوم ائدىردىلر. بۇنا باخمايaraq كۇچوم خان روس سرکردەسى
 يىرماكى ۱۵۸۴ - جو ايلدە آغىر بىر مغلوبىتتە اۇغراتمىشدى.

سىبىر خانلىغىنىن اھالىسىنىن آزلىغىنى، چاغداش سىلاحلاردان و باشقا تورك
 دۇولتلىرىنىن كۇمەيىندىن محروم قالدىغىنى گۇرەن روسلار داھا بۇيوك قوۋەلرلە
 ھجوما داوام ائتىلر و ۱۶۰۰ - جو ايلدە سىبىر خانلىغىنا سۇن قۇيدولار. گىرىبە
 چكىلن كۇچوم خانىن اۇغوللارى بىر دستە دۇيو شچو ايلە ۱۶۶۵ - جو ايلدە قەدەر
 پارتىزان ساواشى ائتىلر. آما بۇ تارىخدە روسىيا سىبىر خانلىغىنىن بوتون
 تورپاقلارىنى اشغال ائتىدى.

تېمور اۇغوللارى دۇورونده علم، مدنيت و صنعت

علم، مدنيت و صنعتده تېمور اۇغوللاريني گۇرچكلىشىدىرىدىى تورک
انتباهى

XIV و XV عصرلرده اوچ قطعده دانىشيلان تورک دىليني جاغاتاي
لهجهسىنده يازيلان شاه اثرلر

تېمور ساواشديغى اولكهلىرى ازيب كئچن، مقاومت گۇستره شهرلىرى يانديريب داغيدان بير فاتح ايدى. قانلى فتحلرينين تورک تاريخينين گۇديشينه سياسى باخيمدان منفي تاثيريده اولموشدور. مثلاً، قىزىل اوردادا دولتينى بيخماقلا روسيانين جانلانىب بۇيوك بير دۇولت حالينا گلمه سينه، ايلديريم به يازيدى مغلوب ائتمكله ايستانبولون توركلر طرفيندن فتحينين ياريم عصر گۇجيكمه سينه سبب اولدوغونو سۇيله يه بيله ريک .

انجاق تېمورون يانديريب داغيتدىقلارى چينگيزخان دۇورونده مۇنقوللارين تۇره تديى تخرىباتلارلا توتوشدوردوقدا چوخ ضعيف گۇرونور. بو يانديريب داغيتمالارين تېمور دۇورو اقتصادياتينا تاثيرلىرى چوخ آز اولموشدور. بۇنون عوضينده اۇنون زامانيدا، خصوصيله اۇغوللارى و نولهلى زامانيدا اورتا آسيا دا تورک علم، مدنيت و صنعتى يوكسلميشدير و تورک تاريخينده بۇ دۇوره و تورک علم و صنعتينين يئىدن دىرچلىشى»، باشقا بير دئيمله «تورک انتباهى» دئيلميشدير.

تېمور فتح ائتديى يئرلرده علم ادمالاريني، صنعتكارلارى، ادبلىرى توپلاير. باشكند سمرقنده آپارير، حيمايه سينه آكيردى. اۇنلار اوچون هر جور امكان يارادير،

اثر يازمالارى اوچون بۇيوك مكافاتلارلا اۇنلارى هوسلنديريدى. اۇندان سونرا حۇكمدار اۇلان اۇغوللارى و نوهلريده عيني شكيلده حركت ائتديلر، آيرى - آيرى مركزلرده حۇكم سورهن خانيدان صاحيبلىرى بو يۇنده بير - بىرلىرى ايله ياريشدىلار و تورك تاريخينه يئنى علم، صنعت و مدنيت مئيوه لرييله ارمغان وئردىلر.

تئيمورلولار اكينچىلىك و تجارته، يعنى اقتصادياتا چوخ بۇيوك اهميت وئرميش، اكينچىلىك سيستىمى ياراتميش، يوللار، كاروانسارالار تيكميشلر. مۇنقوللارين داغيتدىقلارى اكين قۇرغولاريني تعمير ائتميش، يئنى لرينى ياراتميش. اۇزاق شرق و اۇن آسييا آراسينداكى تجارت يوللاريني يئنى دن آچميش، عثمانلىلارلا، كۇله منلرله و بيزانسلا تجارتي انكشاف ائتدويميشدىلر.

گئتديكلرى هر يئره كاناللارلا سوگتيرهرك، دونيانين اُن كۆزهل باغ - باغاتلاريني سالماق تئيمور اۇغوللاريني باشقا بير خصوصيتيدىر.

معمارلىق، شهر سالما و رسم صنعتى ده تئيمورلولار دۇورونده چوخ يوكسك بير سوييه يه يوكسلميشدىر. اۇرتا آسيادا و هينديستاندا، خصوصاً سمرقند، هئرات، دئهلې و آقرا دا بوگون ده هر كۆره نين حئيران قالدېغى معمارلىق اثرلىرى تئيمورلو معمارليغينين ذۇوق اينجه ليينه اۇرنك و شاهيددېرلر.

سمرقند ده تئيمورون اويودوغو «گورى - مير» آدلانان توربه بير شاه اثرىدېر. همين شهر ده بير تپه نين ياماجيندا اۇلان توربه لر آنسامبلى دا XIV و XV عصرلردن قالمادېر. بونلارين فقط بىرى داها اۇنجه تيكلميشدىر و سمرقنده اسلامى يايان محمد آرديجيللاريندان كوسسه م ابن عبّاسا عاييددېر ديگر توربه لر ين هاميسى تئيمورون ياخينلارينا عاييددېر.

بۇ توربه لر آنسامبلى (شهيدى - زينده) آدلانير و «ياشايان شهيدلر» معناسينا اۇيغون گلير. «اصل ياشايانلار شهيدلردىر ...» يۇزومونداكى آيه يه كۆره بو آدى آلميشدىر. سمرقند، داشكند، هئرات، خيوه و ديگر شهرلرده تئيمورلولار دۇورونون معمارليقداكى اوستونلوكلرينى كۇستره ن مسجد، مدرسه، ساراي و بولاقلار چۇخدور.

تئيمورلو حۇكمدارلار بزه ك صنعتينه ده چوخ اهميت وئرميش، دووار رسمى، مينياتور، كىتاب جيلدى دوزه لده نلرى و خطاطلارى حىمايه و تشويق ائتميشدىلر.

مىنياتور صنعتى آن يوكسك دۇورونو تىمورلولار زامانى ياشامىش، مۇعمارلىق و مىنياتور ايراندا و عثمانلىلاردا تائىرىنى داوام ائتدېرمىشدى.

موسىقى تىمورلولاردا چوخ انكشاف ائتمىش و بىستە كارلاردا بۇيوك حىمايه گۇرموشلر. بۇنون آن گۇزەل اۇرنه يى بۇيوك تورك بىستە كارى عبدالقادير مراغيه گۇستىرلن مناسبت، وئرىلن قىمتدېر. تىمور زامانىدا سمرقند، تىمورون اوغلو شاهروخ زامانىدا هئرات و داها سونرا عثمانلى سولطانى II مۇراد زامانىدا بۇرساسارايلارىندا بىستە كار مراغى كىمى بىر چوخ باشقا بىستە كارلاردا يئتشمىش و حىمايه گۇرموشدولر.

تىمورون بىر شۇهره تى ده اۇرتا آسىيادا و هيندىستاندا «دين يايىجىسى» اولماسى ايله باغلىدېر. آنجاق تىمور اسلامىتى يايماق اوچون اۇزون زامان زۇردا ايشلمىش، باشقا دىندن اولانلارا مسلمانلىغى زۇرلا مېنمسه ميه چالشمىشدى.

تىمورلولار دۇورونده رياضيات، آسترونومىيا و طب علملىرى ده چوخ ايره لى گىتمىشدى. تىمورون اۇزوده بىز آسترونوم اولان نوهسى اولوغ بى سمرقندده دونيانن آن بۇيوك مدرسه سىنى (اونيوئر سىتتىنى) و رصدخانا سىنى قورموشدو اطرافىنا على قۇشچو، قىاس الدىن جمشىد، صلاح الدىن موسى رومى، مسعود كاشى كىمى تانىمىش، علم آداملارنى تۇپلامىش، حىمايه ائتمىشدى.

تارىخ و ادبيات ساحه سىنده تىمورلولار دۇورو تورك تارىخىنن آن پارلاق دۇورلرىندن بىرىدېر. تارىخ، رياضيات و آسترونومىيا كىتابلارى فارس دىلىنده يازىلمىش سادا، ادبى اثرلر «جاغاتاى لهجه سى» ده دئىلن اۇرتا آسىا توركجه سىيله يازىلمىشدىر. بۇيوك ادب و شاعىرلر توركجه يازماقلا قالمامىش، تورك دىلىنن فارس دىلىندن اوستون اولدوغونو هم علمى آراشدىر مالارىيلا يوكسك درجه سىنه چاتدىران على شىر نوامى كىمى ادبىلر بۇ دۇورده يئتشمىشدىر.

اۇرتا آسىيا توركجه سى

اۇن دۇوردورنجو و اۇن بئشىنجى يوزايللر تورك دونياسىندا علم، صنعت و ادبيات فقط اۇرتا آسىيادا و فقط شرق توركجه سىيله مئيدانا گىتيرىلمىشدى. عىنى دۇورده يوكسلىشه باشلايان عثمانلى امپراتورلوغو هر باخىمدان دونيادا

اۋزحاکمیتینی قۇرماقدا ایدی. آنادولو لهجه سییله عثمانلی تورکجه سییله یازیلان اثرلر دریالار قدهر گئیش و دهیرلی ایدی. فقط بۇنلاری، آردیجیل شکلیده و ئرمک ایسته دییمیز عثمانلی دۆولتی تاریخی ایچینده گۆره جه بیک، چونکی آلتی عصر دن چوخ یاشایان عثمانلی امپراتورلوغو بو موضوعلاردا زامانه میزه قدهر اۇزاناراق انکشاف ائدهن بیر بوتؤلوک نومایش ائتدیریر.

بورادا فقط تیمورلولار دۆورونون آن ادلیملارینی قیسا بیوقرافیالاری و اثرلریندن اۋزبکلرله تانیتماغا چالیشاجاغیق. البته، بو کیتابین حجمی داخیلینده بۇنلاریدا بوتونلوقله تانیتماق مومکون دئییلدیر. آنجاق بۇ مشهورلارین ساده جه ادلارینی و ئره رک یاراتدیقلارینی آنلاتمادان، اثرلریندن اۋرنکلر و ئرمه دن کئچمکده مومکون دئییلدیر.

شرق تورکجه سینه «جاغاتای» دئیلمه سینین سببلی اوستونده ده قیسا جا دۇرماق لازیم گلیر بیلیندی کیمی، چینگیزخان خارزمشاهلار تورک دۆولتینین باشینا اۇغلو جاغاتایی خان ائتمیشدی. جاغاتای خان زامانیندا دانیشیلان دیل تورک دیلی ایدی. حتی سارایدا جاغاتای خانین سلاله سی آراسیندا تورکجه دانیشیلردی. جاغاتای خان اثر یارادانلاری حیمایه ائتدی، یازارلاردا اثرلرینی اۇنا سوندوقلاری اوچون و داها چوخ بۇدیلمن اۇنون حؤکم ائتدی اولکه ده دانیشیلماسی اوزوندن «جاغاتایجا» دئییمی یارانمیشدیر. آنجاق تیمورلولاردان سونرا وضعیت حاکیم اۇلان اۋزبکلر تورکجه نین بۇ لهجه سینی «اۋزبکجه» و «تورکجه» دئمش، جاغاتای لهجه سینین آن اۇستاد شاعیری و بۇیوک تورکچو علیشیر نواییده «جاغاتای تیلی» دئییمی یئرینه، «تورکی» و «تورک تیلی» دئیملرینی ایشلتمیشدیر.

سككاكى

تيمورلو حوكمدارلار يندان خلیل سولطان و اولوغ بى زامانیدا (XV عصرین بیرینجى یاریسیندا) یاشامیش اولان سككاكى جاغاتای لهجه سینده یازان ایلك بۇیوك تورک شاعیر دیر.

سككاكىدئن ایكى قازئل

جئفا کیلما

کاراگوز بیرلیء قامزیء کیلیپ یوز مینق جئفا کیلما
کیریشمیء بیرلیء آلتمینی مینینق تیق موبتلا کیلما
مینینق بۇ حاستا جانیمدا سینینق دئردینق ایرور مئرهم
کییا متکاتیقی هرگیز بۇ دئردیمقیء دئوا کیلما
کاراکینق توتئسی ایچریء تئینمی سیز قورور هرردئم
یوزیمنی آلتون ایکنلی قاهینقنی کیمیا کیلما
آحیر بیقانیء تیپ قیریان ایشیکینقدین کاوار بۇلسانق
گولئریوز گوردوزون ائوئل کیشینی آشینا کیلما
باغیر کان ایلهدینق جئورو جئفابیرلیء ای سولطانیم
گوزوم یاشی بیرلیء هرردئم یوزمدیء ماجئرا کیلما
سككاكى بو شئح کاپکین قانیمت توت چوزولفینقا
آزاکین بایلاغان کوش سین اوچاردا هیچ هئوا کیلما

بو گونکو تورکجه سی

ناز قمزہ ائدیب قاراگوزلرینه یوزمین جفا کیلما

گۆزسوزمك ايله عالمى منيم كيمي مبتلا قيلما
 منيم بو خسته جاننما سنين دردین ملهمدير
 قيامته قدهر اصلا بۇ درديمه دوا قيلما
 قيقاجى باخشين يارى جان ائيلر منى
 اوزونو آلتون كيمي سارالدا جاق غمىنى كيميا قيلما
 آخیردا منه بيگانه دئييب آغلاداراق قاپنيدان قۇواجاق اولسان
 اولجه گولر اوزگوستريب منى اوزونه دوست قيلما
 باغريمى قان ائيله دين جوور و جفانلا، اى سولطانيم
 گۆزون ياشى ايله هر دم اوزونده ماجرا قيلما
 اى سككاكى، بو شاه قاپيسىنى غنيمت بيل اوزونه
 آياغى باغلانميش قوشسان سن، اوچماغا هئچ هوس قيلما

بیزدن سؤزانت يار كارشيسيندا

ائى بادی صبا بیزدن آیت يار كارشيسيندا
 اول كامتى سئروو ائئقى گولنار كارشيسيندا
 كيم بیزی فیرا كیندا مونونق تیق كیناغونجا
 چيخسون داغی سالسون ایتقیء یار كارشيسيندا
 جان راحتینی جادو گۆزی اولسا عاجئب ایرمئز
 كيم ساكلادی راحتینی بو عیار كارشيسيندا
 سیم تیق ساككاكى ال يانقاكى لایىكى آری
 آك آلما ياراشور بو كیزیل نار كارشيسيندا
 نیدیم بیلور ایل مینی اول آی عاشیكیدیر
 چون سۆزلمئدیم هیچ دئر و دیوار كارشيسيندا
 كۆیدورسه نی تانق عیشك اوتی ساككاكى
 ناچار كۆیئر پوهتئر بئلی نار كارشيسيندا

بو گونکو تورکجهسی

ائى صبا روزیگاری، بیزدن بیر سۆزدیء یار قارشیسیندا
او سرو بویلو، یاناغی گولزار قارشیسیندا
جانیمی جادو گۆزلوم آلسا، اینجیمهرم
چونکی ساخلادی جانینی حیله گر قارشیسیندا
گوموش کیمی پاریلدا ماغا آل یاناقلارین لایققدیر
آغ آلمادا گۆزه لدیر قیزمیزی نار قارشیسیندا
داشلاییب گتسه ده رقیبین باشینی اویار
نه ائدهر بو تیکان اوتیکانسیز گول قارشیسیندا
نهدن بیلیر ائل - عالم او آیین عاشقی اولدوغومو
چونکی گۆزله مه دیم هئچ قاپی و دیوار قارشیسیندا
عشق اؤدو وجودونو نه قدر یاندیریب یاخسا سککاکی
شکسیز، چاره سیز یانا جاقسان نار(اود) قارشیسیندا

حایدار - تیلبلدن بیر اؤرنک

سۆز قاقریفی اوز نرینیء

ائمر چوکات ایتتی آدئم مننزیلی
سۆزقیء راکام اوردی کالمینیق تیلی
سۆز گوهرین بیلقوجی صراف - راز
بۆلدى جیهان مولکونیء مانسوبیء - باز
جیلویء کیلیپ سۆز یاتاکی ایچره ذؤوق
شوق او تالئب بؤینی آرا سالدی تاوک
ایشک بو هنگامئده ووردو نیدا
قایب بؤ شهوا دئتکا یاییلدی صدا
عیلم ماهاال تاپتی وو کیلدى ظهور

شعله اۋرۇپ پىرتتوينق سالدى نور
 كووتت ايچينده نى كيم ايردى نيهان
 بارچا بۇ كودرئت بىلىء بۇلدى آيان
 دايرىء بىزدىء اۋلاپىن سۇزقىء سۇز
 ائىلئدى ائىلىء نازادى گۇزقىء گۇز

بو گونكو تور كجهسى

امير قطع ائدينجه اۇزاق منزىلى
 سۇزه رقم وۇردو قلمين دىلى
 سۇز جۇوهرى نين بىليجيسى، سيرلر صرافى
 اۇلدو جاھان مولكونه باش اۋيونچو
 سۇز ذۇوق ياتاغى ايچينده جيلوله نيب
 شۇوق و ايسته ك بۇينونا گرده نليك تاخدى
 عشق بو هنگامه ده جوشا گلدى سئللەندى
 قئيب ده اۋلانادا، دونيادا وار اۋلانا يايىلدى صدا
 علم اۋزونه يئر ائله ييب، آرايا چىخدى
 ايشيغى آلۇولانيب نۇر ساچدى
 قووه ت ايچينده گىزلى اۋلان نه وارسا
 دونيا يا بىر قدر تله عيان اۇلدو
 نوبه بىزه گلدى، سۇز - سۇزه جالاندى
 معنالى نظرلرله داياندىق گۇز - گۇزه

مئولانا لوظفیدن ايكى تويوغ

بىر مئقىل دىرلئر وئفاسىزقا كۇنقول
 كيم آئىنق نوشىندان آرتوك نىشى بار
 مين تاما يوزمئس مين اۋلسئم لاليدىن
 سان مينىنق جانومدور ايلنىنق نىشى بار

بوگونكو توركجهسى

وفاسىزا كۆنول وئرمە دئىيرلر
چونكى اۇنون دادىندان چوخ زهرى وار
جان وئرسمده دۇداغىندان آيريلمارام
جان منيم جانىمدىر خالقا نه وار؟!

حوسن ايلينىنق جانى باردى نىتئىين
ائهللى دىللر هانى باردى نىتئىين
شۇرى عىشكىنق كۆيدى كۆنقلوم باشىقا
اۇل مىلاھات كانى باردى نىتئىين

بوگونكو توركجهسى

گۆزه للىك ايلينىن جانى گئتدى نه دئىيم
دىل اهلى نىن هايبى گئتدى نه دئىيم
اۇگۆزه للىك قايناغى كۆنول ياراما
عشق دۇزونو سېدى گئتدى نه دئىيم

«گول و نۇوروز» دان

سىنىنق عىشكىنق بارىندا تاحت كىمدور
بۇ ساغاتق سايئىسىنده تاحت كىمدور؟

بوگونكو توركجهسى

سنىن عشقین وارسا، بۇندان بۇيوك بختيارلىق مى اولارا
عشقىنىن كۆلگهسى واركن تاختى نئىنيره م.

حايالينقنى گۇروپ بۇ بۇلدى حاليم
ويصالينقا كاچان يىتسون مئجاليم؟

بو گونكو تور كجهسى

خيالىنى گورونجه حاليم بئله اولدو
سنه قوووشا جاق اولسام، اوزومو اله آماغا گوجوم چاتارمى؟

يوسف انميرى

عاشيك مئن عيشك اوتيدا باغريم كئبابدور
بیر لاخطا گورمئسئم آنى حاليم حارابدور
آيريلسا يار مئندين اولترمئن فيراكيدا
جانيم قاميدا تشنه و كانين شارابدور
عيشك اودي توشدو جانيمقا هئرگيز ايلاغى يوك
حاليم راحم ائيلئسنئقيز ساوابدور
باغريم ايزيلدى گويدو تئنن كيتتى تاقايم
بيچارىء حاستا جانيمدا آنداك عازابدور
بيهودىء ايل سوزيدىء گيرپ كاو لامامئنى
بو جان سيپئريم ايشيقينئقيزدىء بادور.

بو گونكو تور كجهسى

عاشيقم، عشق اودوندا باغريم كبابدير
بیر لحظه گورمه سم اونو حاليم خارابدير
آيريسا يارمندن، اولهرم آيريليقدان
جانيم غمينه سوساميش، قانيم شرابدير
عشق اودو دوشدو جانيم، اصلا علاجى يوخ
حاليم راحم ائيله سه نيز، آجيسانيز صوابدير
باغريم ايزيلدى، ياندى تنيم، گئتدى طاقتيم
بيچاره جانيم بوذا بير عذابدير
بيهوده ائل اوزونه اوياراق قوومامنى
بو جان سيپه ريم ائشيبينيزده قاپى دير

سئیدی آحمد میرزادان بیر قازئل
نیء بۆلدى کیم اؤنوتتوق یار بیزنی
کیلپ سین ویرالینق اوچون زار بیزنی
گۆرۆپ یار اول سییئه رو مدعینی
کۆنئدورسین بئزی آغیار بیزنی
قامینقیزدین اولئرقیء راضی بۆلدوم
بۇ جاندین کیلدینقیز بیزار بیزنی
تاپۇغوندا چۇ یۇکتور اعتباریم
راکیبینق کاو لاغای ناچار بیزنی
جئفادین یوز چئویرمئش سئیدی آحمد
نیچه کیم سالسا گۆزدین یار بیزنی

بو گونکو تورکجه سی

نه اولدوکی، اؤنوتدون یار، بیزی
ووصالینی قییمادین اوزدو آه و زار بیزی
سن او قلبی قارا رقیبه اویوب
ساییرسان اغیار بیزی
غمینیزدن اولمه یه راضی اولدوم
بۇ یاندان دا قیلدینیز بیزار بیزی
حضوروندا یۇخدو منیم اعتباریم
رقیبده گۆرچک قووالار بیزی
جفادن اوزچئویرمز سئیدی احمد
نه قدهر ایراق تۇتسا گۆزدن یار بیزی

آحمدی

چئئق آرادین بۆینین اؤزاتین رئوان
توزدی اوشاق لاحظا تومئن مینق فیقان

دیدی بیلینق بارچانینق اوستادی مین
 آیش و تارابننق تاکی بونیادی مین
 قامزئلثیریم بارچادین ائفزون اؤرور
 لئیلی مینیق قامزئمیء مئجنون اؤرور
 حالکینق ایقینندیء ماکامیم مؤدام
 مین کیمی یوک توتیبی شیرین کئلام
 داییم اؤرور شاه بیلئن صؤحبئتیم
 ائهللی تابیات بیلئدور اولفتتیم
 تانبورئدیک یوزنی کیلای پایمال
 ائیلهدی اؤغلانلار آنی دئست - مال

بوگونکو تورکجهسی

چنگ آرادان بۆینونو اؤزادیب ایره لیلهدی
 بیر آندامین بیر فغان قوپردی
 دئدی: بیلینکی هامینیزین اؤستادی منم
 یاشاماغین و ایله نجه نین داعی اساسی منم
 قه مزه لریم هرکسین قه مزه لریندن اوستوندور
 لئیلا منیم قه مزه مه مجنوندور
 خالقین چیینینده دیر تاخت - تاجیم دایماً
 منیم کیمی شیرین دیللی طوطی یؤخدور
 دایماً شاه ایله دیر صحبتیم
 طبیعت اهلی ایله دیر اولفتیم
 آیاقلاری آلتینا آلاراق تانبور کیمی اوزونو
 گنجلر اؤنو ده سمال ائله دیلر

.....

قه دایی

XV عصرده یاشایان و اصل آدی بیلینمه یین قه دایی بیر عشق شاعیریدیر. دیوانینین

تکجه نۇسخەسى پاريسده، ميللى کيتابخانا دادير.

قندايدن بير قازئل

بۇ كۇنقۇل گۇرقئىچ يوزو نقدىء دائىئى آنبىر قارىب
 توشتو زولفونق دامينا بيچارئىيى مۇزتار قارىب
 مونئتها دير آي يوزونق كاشيندا اول چولپان گۇزونق
 كيم كۇياش يانيندا ايرورماتلايى آحتىر قارىب
 سونبولوقنى آچۇبان گۇرسم يوزونق مئن ايتمىء كيم
 گۇرونور يئلدا تونيندىء آحتىرى حاوتر قارىب
 حۇش ياراشير اول نئبات ايرنينق اوزىء موشقين حاتينق
 كيم گۇرونور آبى حايوان اوزرىء نيلوفتر قارىب
 قوربئت ايچرىء پاييمال ايتتى قنداينى دئردى - يار
 ائى مسلمانلار، ايلاهى توشمئسون كافير قارىب

بو گونكو توركجهسى

كۇنلوم اوزونده عنبر دهنه سيني گۇرونجه قريب اولدو
 دوشدو زولفونون كمندينه زاواللى، چاره سيز اولدو
 آي اوزونون قارشيسيندا شهلا گۇزونون پاريلتيسى
 گونشين قارشيسيندا اولدوزون پارلاقلىغى كيمي قريب اولدو
 سونبول ساچيني آچيب اوزونه تاماشا اتسم، بۇنو گوناه سايما
 چونكى اوزون گنجهده دان اولدوزو قريب گۇرونور
 اۇنابات دۇداغين اينجه قامتين چوخ ياراشير
 چونكى ديريليك سۇيو ايچهريسينده نيلوفر قريب گۇرونور
 قريت ائلده يارين دردى قه داينى آياقلار آلتينا سالدى
 ائى مسلمانلار! آلاھ خاطرينه هئچ كافيرده قريب دوشمه سين

اتاي (عطايى)

XV عصرده ياشاميش اولان «عطايىنين» حياتى حاقيندا دا كيفايت قدەر بيلگى يوخدور. يالنىز «يهسوى» درويش لريندن «اسماعيل آتائين» نوهسى اولدوغو و بير ديوانى اولدوغو بيلينير.
«عطايىدن بيت لر»

حايالينقدور بۇ حاستا جان اوميدى
كى گولدور بولبولو و بوستان اوميدى
گنهي مئرجان توكتر گنه دوررى مئكنون
گوزومدين اول لئبودئندان اوميدى
ساچار يولدوز و يقين تونلئر يوزمدىء
ياشيمنى اول ايكي چولپان اوميدى

بوگونكو توركجهسى

ائى خسته جانين اوميدى ستين خيالىندير
شيدا بولبولون و باغ - باغچانين اومودو گول اولدوغو كيمي
بعضاً مرجان، بعضاً پارلاق اينجيلر توكتر
او دۇداق و ديشلرين اومودو اولان گوزلرين
گنجهلر اوزوم اولدوز كيمي ساچار گوز ياشيمي
او بير جوت پارلاق اولدوزو گوزلرين اومودو

سولطان اسكندر شيرازى

اسكندر ميرزه تيمورون نوه لريندن اولوب، گنج ياشيندا توركوستاندا ظفرلر چالميش، نيهاونده واليلىك ائتميش. بير آرا شيرازيدا ضبط ائتميشدير. بونا گوره اونا اسكندر شيرازى ده دئييلير.

عصرين ايلك ياريسيندا يئددى - سگگيز ايل سلطنت سوره ن اسكندر شيرازينين ديوانى تاپيلماميشدير. آنجاق عليشير نوايينين «مجالس النفايس» ادلى تذكرة سينده

اۋنون یاخشی بیر شاعیر اولدوغو سؤیله نیر و آشاغیداکی گۆزەل رباعی بۇنا اۋرنک
گۆستریلیر.

سولطان اسکندر شیرازی

تۇلوپ آيقا نيسبث ايتتيم يارۇمو
اول حثجالثت دين كيم اولدى يارومو
تارى مويينون زثكاتين مين بيرثى
يا ميصيرنى، يا حالثبنى، يا رومو

بو گونكو توركجهسى

اون دۇرد گنجه ليك آيا بنزه تديم ياريمى
او، اوتانديغيندان پارچالاندى
ساچينين بير تثلينى زكات كيمي منه قייسا
يا حلبى، يا ميصيرى، يا رومو (آنادولونو) وئرەرم

حسین بای قارا

تھیمورون نوہلریندن اولان حسین بايقارانين ۱۴۹۶ - جى ایلدن ۱۵۰۶ - جى ایله قدهر هئراتدا حوكم سورهن بير حوكمدار اولدوغونو، دؤورونون ان بؤيوك شاعیری علیشیر نوایی نی اؤزونه باش وزیر ائتدیگینی «تھیمور اؤغوللاری» بؤلمه سینده آنلاتمیشیق.

یاخشی بیر عسگر، باجاریقلی دؤولت خادیمی اولان حسین بايقارا، عین زاماندا گؤزهل بیر شاعیریدی. هئراتی «تھیمور اؤغوللاری انتباهی» کیمی تانینان بؤيوك صنعت و مدنیت مرکزینه چئویرهن اؤدور.

حسین تخلصو ایله شعرلر یازان حسین بايقارانين شعرلرینی احاطه ائدهن دیوانینین گؤزهل ال یازما نسخه سی آیا صوفیا موزئینده دیر. اؤزیبوگرافیاسینی تصویر ائدهن بیر رساله سی ده «آماسییا به یازید» کیتابخاناسیندادیر.

بايقارادان بیتلر

ایشکدیم کیلدی باشیمقا آنجا صاعب حال
کیم آنی فئرهات بیلیء مشجنون کیلا آلماز حایال
چون گؤنقولدیء کؤیمادینق آرام و صابر و عاکل و هوش
ایمدی ائی ظالیم بؤکیشوئردیء نی قارئت کیلقاسین
آهیم آلییدا ساوؤک سالکین سین ائی دوزئح اوئی
هئردئم اثر یوز کاتلا اظهاری حارارئت کیلقاسین
ائی حوسئین، کیشقوم ایشکیدین کی مو هلیکدور دیدینق
یاخشیراک قئر ایمدی تاغیرری عیبارئت کیلغاسین

بو گونكو توركجهسى

عشقیندن گلدی باشیما بو مشقتلی حال
فرهادو مجنون دا بو دردی ائتمز لر خیال
آلدىن عقلی - هوشومو، قالمادی صبر و قرار
محو ائتدین منی ظالم، باشقانه ایسته یین وار
آه و نالمه قیاسدا آتشی - جهنم
یوزكره آلیشسا یئنه بوزدور، یانان منم
ائی حسین، اوتاندىم دئدىن بو عشق بلا سیندان
یاخشى دوشون كى، سوندا اولما یاسان پشیمان

«علیشیر نوایی»

XV عصرده جاغاتای لهجه سینده (تورکجه سینده) یازان، بوتون تورک ادبیاتینین آن

پارلاق اولدوزلاریندان بیرى

«آنا دیلیم اوزرینده دوشونمه یه چالیشدیم. تۆرك دیلینین دهرین لیکلرینه دالینجا گۆزلریمه اۆن سگگیزمین عالمدن داها یۆکسک بیر عالم گۆرۈندۈ. بو عالمین یاراشیقلا، بزه کلر ایچینده انگینله شن گۆیۈ دۇققوز قات گۆیدن داها اوجایدی. بو فضیلتلر، یۆکسک لیکلر خزینه سینین اینجیلری اولدوزلاردان داها پارلاقدی. باخچالارینداکی گوللری گۈنشلر کیمییدی ... بو عالمین ایشیقلى میدانلاریندا الهامیمین شاهه قالخان آتینی سه بیرتدیم...»

علیشیر نوایی ۹ فئورال ۱۴۴۱ - جی ایلده هئراتدا دوغولوب. آتاسی سیاس الدین کیچکینه باهادیر تئیمور اۇغوللارینا منسوب آریستوکرات عایله نین باشچیسى ایدی و خۇراسان امیری ابوالقاسیم بابورون خدمتینده دایانیردی. آنا طرفدن اۇلو باباسی ابو سعید چیچک ایسه میرزه بايقارانین بیلر به یی ایدی. اصل آدی نظام الدین علیشیر اۇلان نوایی میرزه بايقارانین بیلر به یی ایدی اصل آدی نظام الدین علیشیر اۇلان نوایی میرزه بايقارانین نوه سی حسین بايقارا ایله بیرلیکده بۇیوموش و تحصیل آلمیشدیر. داها سونرا حسین بايقارا حۇکمران اۇلونجا اۇشاقلیق یۇلداشی نوایی نی اۇزونه کۆمکچی ائتدی و اۇنا مۇهور دارلیق، دیوان بی لیگی و سۇنرادا «امیر» روتبه سینى وئردی.

اۇزوده تانینمیش عالیم و شاعیرلردن اۇلان حسین بايقارا و علیشیر نوایی هئراتی دۇورون آن بۇیوک مدنیت مرکزینه چئویردیلر. نوایی یاخشى بیر دۇولت خادیمی اۇلدوغونو داگۇستر میشدیر. فقط علم و صنعت آردینجا تۇدئیل، اۇلکه نین مدنی حالا گلمه سینده، تئخنیکی صنعتلرین انکشافیندا و اقتصادیاتینین

گوجلنمەسىندە دە بۇيوك خدمتلىرى اولموشدور. زامانىن بىستە كار و رساملارنى
 آن چوخ تشويق و حىمايه ائدهنلردن بىرى اودور.
 آنجاق اونون اساس بۇيوك خدمتى «توركچولوك» و «تورك دىلچىلىگى»
 ساحەسىندە اولموشدور و بو باخىمدان تايىسىزدور.

تورک دىلىنىن اوستونلويو

علىشىر نوايى عربجه و فارسجانى آنا دىلى كىمى بىلىر، اوزدۇورونده بو
 دىللردە گۇزەل اثرلىرى يازا بىلەجك قەدر اينجه ليكرينه واقف ايدى. عصرلره اۇرنك
 اولاجاق اثرلىرىلە بۇنو ثوبوتا يىتىرمىشىدى. آنجاق اۇ دۇورون دەبىنە اۇياراق عرب
 دىلىندە و خصوصىلە دە فارس دىلىندە يازان تورك شاعىرلىرىنە قارشى چىخىر، تورك
 دىلىنىن ياد دىللىرىن كۇلگەسىندە قالماسىنا قارشى عصيان ائدىردى.

نوايى تورك دىلىنىن بىر مجازلار، جىناسلار، قافىلر و فعللر دىلى اولدوغونو
 سس و معنا اينجه ليكلرىلە چاتدىرىلان قدرتلى افادە امكانلارنىن فارس دىلىندن
 اوستون اولدوغونو بىلىر، بونو ثوبوت ائتمك اىستە يىردى. اۇنا گۇره مىلى و يوكسك
 بىر ادبىيات، آنجاق مىلى دوشونجه و مىلى ذۇوقون انكشاف ائتىرىلدىگى بىر دىللە
 يارادىلىردى. «محاكمة اللغتين» آدلى اترىنى بۇ آماجلا مشيدانا گتىرمىشىدى.

آما اونون توركجه آنلايشى فاناتىك بىر پان توركچولوك دئىلدى. اورتاق بىر
 اسلام مدنيتىنە صاحب اولان ملتلىرىن بىر - بىرلىرىندن سۇز آلمالارى طبعى ايدى و
 باشقا جور اولاي بىلمزدى. اۇدا لازىم بىلدىيى و چوخ ايشلەنن سۇزلىرى آلمىش. آما
 بۇنلارى تورك دىلىنىن كۇك سۇزلىرى كىمى ايشلتمىشىدى. اۇ، ادبى اثرلىرىن
 دۇغرودان دۇغرويا فارسجا يازىلماسىنا قارشى چىخىر، شاعىرلىرى، ادبىلىرى تورك
 دىلىنىن اۇن سگگىزمىن عالمىن داها يوكسك گۇيلر، اۇجالىقلار، فضىلتلر،
 اينجه ليكلر خزىنە سىنە چاغىرىردى.

توركلرلە عجملر عىنى ياشايش شرايطىندە، عىنى مدنى محيطدە و تورك
 حاكمىتى آلتىندا ياشادىقلارى حالدا، بۇيوكلو - كىچىكلى، بىلىكلى - بىلىكسىز هر
 توركون فارس دىلىندە اۇيرەنە بىلمەسى، آنجاق فارسلىرىن (عجملىرىن) تورك

دیلینده اؤیرنمه مه لر ی، بو دیلده یازمامالاری تورکون عجمدن^۱ داها اوستون، آغیللی یارادیلدیغینی گؤستریر.

علیشیر نوایی قارشیشلاشدیرماسیندا فارس دیلینده اولان بوتون آنلایشلارین تورک دیلینده ده اولدوغونو. آنجاق تورک دیلینده کی چوخ گؤزله، ده رین معنالی آنلایشلارین عجم دیلینده اولمادیغینی، تورکجه ده کی اینجه فعللرین عجم جه ده (فارسجادا) قارشیلیقسیز اولدوغونو سؤیله بیر و بونا یوزلرجه اؤرنک گتیریر. فعللرده اولدوغو کیمی، باشقا سؤزلرده ده تورک دیلینین فارسجا یا گوره زه نگین آنلایشلارلا دولو اولدوغونو سؤیله بیر، چوخلو اؤرنک گتیریر.

اثرلری

علیشیر نوایی ۱۶ - سی منظوم، ۱۶ - سی منثور اولماقلا بیر - بیریندن ده یرلی ۳۲ اثر یازمیشدیر. چوخونون ال یازما نسخه لری کیتابخانا لاریمیزدا ساخلانیلیر. بو اثرلرین هامیسی آدلیمدیر، آما آن تانیمنیشلاری «محاكمة اللغتين»، «مجاليس النفائس» آدلی اثرلریله، بش مشویدن عیبارت اولان «خمسه» سی و بوتون شعرلرینی توپلادیغی «دیوان» لاردیر.

«محاكمة اللغتين» آدلی اثرینده تورک و فارس دیلرینی قارشیشلاشدیریر. تورک دیلینین و تورکلرین عجم دیلیندن و عجم لردن هانسی باخیملاردان اوستون اولدوغونو آچیقلا بیر، ثوبوتا یئتیریر.

«مجاليس النفائس» شاعیرلر و ادیبلر تذکیره سیدیر. باشقا جوره دئسک بیر ادبیات تاریخیدیر و XV عصرده تورکستان و ایران دا یئتیشن شاعیرلرین حیات و یارادیجیلیقلارینا دایر ده یرلی بیلگیلر و ثرمکده دیر.

«خمسه» سینده «فرهاد و شیرین»، «لثیلی و مجنون» کیمی منظوم رومانلاری، ماکئدونیالی اسکندرین حیاتیندان بحث ائدهن «سد اسکندر»، ساسانی حؤکمداری بهرام گورون حیاتیندان بحث ائدهن «سبعه سیاره» آدلی تاریخی اثرلری، اخلاق و تصوّفه دایر فیکیرلرینی عکس ائتدیریر. دیوانلاریندا ایسه اوشاقلیغیندان اعتباراً

یازدیغی بوتون شعرلری توپلانیب. غزللر، مخمسلر، روباعیلر، مستضادلار، مفردلردن عبارت بۇ شعرلر اورتا آسییا تورک دیلینین آن گۆزهل نمونه لریدیر.

تأثیرلری

علیشیر نوایی نین اثرلری هم یازیلدیقلاری دؤورده، هم ده سؤنرالار بوتون تورک دونیاسیندا ذوقله اؤخونموش، چوخ مشهور تورک شاعیرلری، اؤنو اؤرنک بیلیمیش، اؤنا تعریف یازمیشدیر. XV عصرده یاشامامیش بؤیوک عثمانلی شاعیری احمدپاشا، XVI عصرده یاشامامیش و آذری لهجه سییله یازمیش مشهور شاعیر فضولی نواییدن تأثیرلنمیشدیر. ۱۸ - جی عصرده بؤیوک دیوان شاعیریمیز ندیم بئله نوایی دیلینده (جاغاتای لهجه سینده) شعرلر یازمیشدیر. تورکییه لی بیر چوخ شاعیر نوایی نین شعرلرینه نظیره لر سؤیله میشلر. بۇ تأثیر تنظیماتدان سونرا بئله اوزونو گؤستمیش، ضیا پاشانین «خرابات» آدینی داشییان اوچ جیلدلیک آنتولوژی اثرینده نوایی نین شعرلرینه خصوصی بیر یئر وئریلمیشدیر. زامانه میزده یاییلان بوتون ادبیات تاریخلرینده ده نوایی علمی، دینی، صنعتی، تورکچولویو و تأثیرلری ایله یئر تۇتور.

علیشیر نوایی دئییرکی:

نواینین «محاكمة اللغتين» ادلی اثری بوگونکو یازی ایله کیچیک بیرکیتابین ۵۰ صحیفه سینى آنجاق دؤلدورار، آنجاق حجم باخیمیندان کیچیک اؤلان بۇ کیتاب مضمونونون دهیری ایله ده نيزلر قدهر بؤیوکدور.

«محاكمة اللغتين» دن بعضی جومله لر:

«... نظم باخچاسینین شاقراق بولبولو نوایی تخلصونو آلان علیشیر (آلاه گوناھلارینی باغیشلا سین و عیب لرینى اؤرتسون) بئله سؤیله بیر: «سؤز بیر اینجیدیرکی، اؤنون دهنیزی کؤنولدور و کؤنول بوتون معنالاری اؤزونده تۇپلار، نئجه کی دالغیجلار دهنیزدن اینجی لری چیخاریر و اؤنلارا زرگرلر یانیندا قیمت وئریلیر. کؤنولدن سؤز اینجی لری چیخارماق شرفینه چاتانلار دا (دالغیجلاردا) بو ایشین متخصصلری دیر او اینجیلر بو متخصصلر آغزیندا جانلانیر، قیمتلرینه گؤره

یایلییر و شوهرت قازانیرلار، اینجیلر دهرینه گوره چوخ فرقلی اولور. بیر تومنندن یوز تومنه قدهر (بیر لیره دن مینلرجه لیره یه قدهر) اولانلاری واردیر. الدن اله کئچن اوجوز اینجی لرله، سولطانلارین قولاقلارینا سیرغا اولان اینجیلرین دهرلری بیرمی؟...»

«... بئله بللیدیرکی، تورک فارس دان داها کسکین ذه کالی، داها آنلاییشلی، داها صاف، داها چوخ یارادیجیدیر. فارس ایسه علمده و جهد گؤسترمدکه الدهه ائدیلمن بیر معنادا داها یوکسک و دهرین گورونور. بۇ حال تورکلرین دؤغرو دوروست، تمیز نیتیندن فارسلارین دا علم و حکمتیندن بللی اولور، لاکین تورک و فارس دیللیری اراسیندا قصور سوزلوق و یا نقصان باخیمیندن چوخ بویوک فرقلر واردیر. سوز و عیبارده، سوزلرین معنا و قاورامیندا تورک فارسدان اوستوندور، تورکون اوزدیلینده ائله اینجه لیکلر، گوزه للیکلر، صنعتکارلیقلار واردیرکی، انشاء الله یثری گلدیکه گؤستریله جکدیر...»

«... تورکون فارسدان داها اوستون، داها قابلیتلی، داها آیدین و پارلاق اولدوغونون بوندان قووه تلی ثوبوتو اولارمی: بو ایکی ملتین گنجلیری، یاشاییش طرزلیری، اوتوروب دۇرمالاری بیر - بیلریندن هئچ فرقلی دئییلدیر. عینی یاشاییش شرایطینده یاشارلار... بئله اولدوغو حالدا تورکلرین هامیسی فارس دیلینی یاخشی اؤیره نیر و دانیشیر، آنجاق فارسلارین هئچ بیر تورکجه دانیشماز. یوزده، بلکه مینده بیر تورک دیلینده اؤیره نیر و دانیشیرسادا، اونون تورک اولمادیغی ائله ایلیک سوزوندن بلله نیر. تورکون فارسدان قابلیتلی اولدوغونا بوندان داها گوجلو ثوبوت اولماز و هئچ بیر فارس بونون عکسینی ادعا ائده بیلمز...»

«... فارس دیلی یوکسک و دهرین موضوعلاری آنلاتماقدا گوجسوزدور چونکی تورک دیلینین یارانیشیندا و موضوعلاریندا چوخ اینجه لیک، اوزونه اوزه للیک واردیر. اینجه فرقلر، آن یوکسک معنالار اوچون بئله سوزلر یارادیلیمیشدیرکی بیلکیکی آداملار طرفیندن آچیقلا نمازسا، آسان آنلاشیلا بیلمز.

اونلاردان بعضیلری بۇدور:

۴۴۰

(علیشیر نوایی بۇرادا دوز ۱۰۰ نمونه وئیر).

«... فارس دیلینده بۇ یوز سوزون اینجه لیکلرینی، معنالارینی ایفاده ائده جک

سۆزلر یۇخدور. بۇ معنالاری آنلاتماق ایستەسەلر، اۆزون - اۆزون جوملەلر یازارلارکی، اۇدا آنجاق عرب سۆزلریندن استفاده ایله مومکوندور...»

ایندی بۇنلارا عایید میثاللار وئرهک:

(نوایی میثاللارینی بیتلرله وئیریر. بیز بیر بۆلومونو وئرمکله کیفایتلەنەجه ییک.)

فارس دیلینده قارشیلیغی اؤلمايان سۆزلر:

سیقارماق: ایچگینی قطره - قطره سوزوب سۇرراق ایچمک. (بۇجور ایچمک نزاكت قایداسی سایلیردی.)

تامسیماق: ایچگینی بیردن بیرە ایچمەیبب دادینی دۇیا - دۇیا، اودوم - اودوم ایچمک.

آغلاماق (بیغلاماق) مختلیف جور اؤلور. فارسلار بیر سۆزلە دئییرلر. أمما تورک دیلینده بۇنلاردا واردیر:

آغلامسینماق: آغلا بیرمیش کیمی اؤلماق

اینلەمک: سیزلاماق: ایچین - ایچین، گیزلی - گیزلی، یاواش - یاواش آغلاماق دئمکدیر. بۇ ایکی سۆز آراسیندا فرق آزدیر.

سیتقاماق: گوجلۇ آغلاماق، چوخ آغلاماق

هۇنکورمک، اۇجا سسلە، هۇنکور - هۇنکور آغلاماق

هیچقیرماق: یاواش سسلە آغلاماق.

تورکجه دەکی چاخین (شیمشک) و ایلدییریم سۆزلری فارسجادا یۇخدور بۇنلاری عرب دیلیندن آلدیقلاری برق و صاعقه سۆزلری ایله عوض ائتمیشلر.

تورکلر بۇیوک قارداشا آغا، کیچیک قارداشا اینی دئییرلر. فارسلار هر ایکی حالدا

برادر سۆزونو ایشلە دیرلر. فارس اۆردەیین بوتون نؤوعلرینە مۇرغاب دئییر، تورکلر

ایسە بو حئیوانین اثرکەیینە سۇنا، دیشیسینە یاشیلباش دئییرلر. فرقلی اۇلان

نؤوعلرینە چۆرکە، آلماباش، ماوی قاناد، دەمیر قاناد، آلاپەکە، باغچان کیمی آدلار

وئیریلرکی، فارسلا بۇنلارین هئچ بیرینی بیلمز، هامیسینا مۇرغاب دئییرلر...»

نوایی یشنه چوخ میثاللار وئیریر و سونرا بئله دئییر: «... تورکون بیلکسیز و

زاواللی گنجلری گۆزەل ساناراق فارسجا شعرلر سؤیلەمەیه چالیشیرلار. یاخشى و

دەرىن دوشونجەلەر، تورک دىلىندە بو قدەر انگىنلىكلەر، اينجەلىكلەر، دەرىنلىكلەر و زنگىنلىكلەر اولدوغو حالدا بۇ دىلدە شعرلر سۇيىلەمەيىن و صنعتكارلىق نۇمايش ائتدیرمەيىن داھا ياخشى، شعرلرينين داھا چوخ بەيەنيلەجەيىن آنالارلار...»

نئوائى دئن ايکى تۇيوق

له ليدىن جانىمدا اولدار ياخيلير
كاشى كادديم - نى جئفادين يا كيلور
مين وئفاسى وادئسى دين شادمين
اول وئفا كيلمئن كى كيلمازيا كيلور
(دۇداغىندان جانىما اولدار دوشر
قاشينين وئردىيى جفا و جۇدومو ياي كىمى بوكر
من اونون وفا وعدەسىيىلە سئوينج ايچيندەيم
بىلميرەم او، وعدەسىينە عمل ائدەجكمى).

ناکش تۇتميش گۇزده اول ياشيم مينينق
اويلىء كيم بارماس يۇبان ياشيم مينينق
كاميم اولمئكتير حاببيمدين بيراك
قئرهۇد حاضيرغا ياشيم مينينق
(گۇز ياشيم اوزومه ناخيش وۇرور
يۇسامدا اونون ايزى اوزومدەن گئتمز
سئوگىلىمدەن اوزاق قالماقدانسا
خيزير قدەر عۇمروم اولسا بئە اولمك ايسترەم»

نئوائى دئن بير قازئل

بير گون ائى هوش و حيرئد مين تىلبئقىء يار ايردينقىز
بو حابئرھئم بۇلسام اۇزدىن سىز حابئردار ايردينقىز
دئرد يىتكئندىء دئوا - چو يالغوز ايركئندە رئفيك

قۇسسا واکتی یار و قاییقینلیکدی ۽ قامهۇوار ایردینقیز
 نئیلئدیم نینتیم کی بیر یۇلی چیکپ میندین ایللق
 ایمدی ایرمئستور سیز اۇنداکی کیم بۇنون بار ایردینقیز.
 بۇلماسا حوش و حیرئد قام - حۇواریم ائی شیک و جونۇن
 سیز بۇلۇنق باکی کی حالیمقا مئدئدکار ایردینقیز
 عیشک ائگئر زار ائتتی ائفقان کیلمانق ائی جان و کۇنقول
 تاکی سیز بار ایردینقیز عیشک ایلقیده زار ایردینقیز.
 سالمانقیز آلمقا سئودایی ایسئم ائی دئرد و قام
 کیم مانقا عیشک ایچری ۽ دایم سیز حاریدار ایردینقیز.
 ائی زامان ائهللی فوزۇم و اۇزیرینقیزنی آیب کیم
 هر زامان دیک دایم ائفسون - ساز و قاددار ایردینقیز
 ریندلئر بئس تیرئدور سیز حائکاهقا توشکئلی
 ائی حاش اول گون کیم موکیمی کویی هامار ایردینقیز
 شامی هیجریدین نئواییننق حابئر بیردئن اولوس
 گویییا کیم کیجی ۽ تانق آتکونجا بیدار ایردینقیز

بو گونکو تورکجهسی

بیر واخت ائی آغیل و ادراک من ده لیبه یارایدینیز
 خبرسیز اولسامدا من اۇزومدن سیز خبردار ایدینیز
 درد گلینجه دو اوئره ک فقط ایکن بیر دوست بیر قارداش
 کدهرلی ایکن بیر دوست غملی ایکن درده اورتاق ایدینیز
 نئیله دیم نه ائتدیم کی آرتیق مندن ال چکدینیز
 ایندی عشقده اولدوغونوز کیمی دئیلسینیز
 اولماسا آغیل و ادراک ائی قم اورتاغیم عشق و ده لیلیک
 سیز باری هئج اولماسا حالیم یانین
 عشق طغیان ائدهنده فغان - فریاد ائتمه یین، ائی جان و کۇنول
 سیز اولان گوندن بری عشق الیندن اذیت چکیرسینیز

ائى درد و غم، بو سئودامى عالمه يايماين
چونكى سئورا بازارينداسيز خريدار ايدينيز
ائى اهلى - زامان بو فاجعه نين عيبي سيزين اوزونوزوندور
سيزازهلدن هر زامان بئله قدار ايدينيز
عياشين كوئلو بولاندى سيز خانگاها گيرهنده
مئىخانه چينين يافيندا اوتوردوغونوز اوگون نه گوزهل گون ايدى
نوايينين آيرىلىق گئجه سيندهن خبر وئرهن صبا يئللىرى
گويا سيز گئجه ياريا قدهر اوياق ايدينيز

آسترونومىيا و اولوغبى

تىمۇرلۇلار دۇورونون علم، مدنيت و صنعت موضوعلارنى اراشدىراركن اولوغ بىدن دە سۇز آچمىش، اونون عاليم بىر حۇكمدار اولدوغونو سۇيله ميشدىك، بۇرادا اونون آيىن پىكىلرىندىن بىرىنە آدينين وئرىلمەسىنە سبب اولان كشفى ايله باغلى چالشمالارىندان سۇز آچماق ايستەبىرىك.

رياضياتچى، آسترونوم، تارىخچى و شاعىر اولان اولوغبى مسعود الكاشى، بو رسالى قازىزادە رومى، على ابن محمد (على قوشچو) كىمى عاليملىرى سارايىنا تۇپلامىشىدى. سمرقند مدرسە و رصد خاناسىنى بۇيوتموش يىنى آلتىرلە زەنگىنلىشىدىرمىشىدى.

اولوغبى قديم عاليملىرىن گۇى جسملىرىلە باغلى اثرلىرىنى اۇرىژىنالدىن اوخويارق اراشدىردى. بونلارنى سەھولرىنى دوزەلتدى و سونرا اولدوزلارنى، گونشىن، آيىن حرکاتىنى گۇسترن بىر تابلۇ دوزەلتدى. آى و گونشىن اوربىتلىرىنى تام بللەندىردى. «اولوغبى زايىچەسى» آدىلاتانىنان بۇ اثر اوزوندن سونرا گلەنلر اوچون باشلىجا قايناق اولدو. غرب عاليملىرى بۇ اثرى بىر قدەر گىچ، آنجاق XVII عىردە تانىيا بىلدىلر و چوخ يارارلاندىلار. اوروپا اۇنيۇرسىتتىلرىندە درس كىتابى كىمى اوخودولان بۇ اثر غرب آسترونوملارى اوچون رەبر اولدو. اثر اول اينگىلىسجەيە، سونرا بوتون اوروپا دىللىرىنە چئورىلدى.

اولوغبى دۇوروندى يىنى آسترونومىيا آلتىرى ايجاد ائدىلمىش اسكى آلتىر تكمىللىشىدىرىلمىشىدى. دۇققوزونجو و اۇنونجو عىردە بىر اوستورلابلا آنجاق ۴۳ ايش گۇرولوردوسە، اولوغبى زامانىدا تكمىللىشىدىرىلن اوستورلاب ۱۰۰۰ دەن چوخ ايش گۇروردو. اولوغبى اوستورلابىنىن رادىوسو ۴۰ مئترايدى.

بىش اولكەنىن آسترونوملارىندان و خصوصاًدە آيا پىكىك گۇندەرن اولكەلىرىن

متخىيىلر يىندىن عىبارت بىر كۇمىسىيىانين حاضىرلادىغى آى خرىطەسىندە اوچ تورك آسترونومونون آدى دا يىر توتور. بۇيوك بىر كراتىرە اۋلۇغ بى يىن آدى وئىرلىمىشىدىر. آى خرىطەسىندە آدلارى اۋلان دىگر ايكى تورك - بىرونى و نصرالدىن توسى دىر.

مۇسقى و عبدالقادیر ماراغى

تیمور اۇغوللاری دۇورونده مۇسقىیه وئریلن اهمیت و موسیقی ده الدە اۇلونان سوییه، اثرلری زامانیمیزا چاتان و بۇگونده سیخ - سیخ ایفا ائدیلن عبدالقادیر ماراغیدن سۆز آچماق، تانیتماق ایسته بیریک.

عبدالقادیر ماراغى ۱۳۶۰-۱۳۵۰ جى ایللر آراسیندا آذربایجانین ماراغا شهرینده دونیا یا گلدى. اۇ دۇورده ماراغا جلایرلیلیرین الیندهیدی. ماراغى گنج یاشیندا جلایرلیلیرین باشکندی باغدادا گئتدی. بۇرادا حسین خان جلایرین دقتینی جلب ائدی و سارایا آپاریلدى. دۇورون بۇیوک موسیقیچیلریندن رضاالدین رضوان شاهین تشکیل ائدی بی موسیقی یاریشیندا بیرینجی اۇلدو و ۱۰۰ مین دینارلیق مکافات آلدی. بۇ پول بۇگونکو دهیرینه گۆره نوبئل مکافاتى آلانلارا وئریلن پۇلدان قات - قات چوخ ایدی. هله آوروپانین ماهنی یاریشلاریندا بیرینجی یتری تۇتانلارا وئریلن مکافاتلا توتوشولماز قدهر چۇخدور. اصل حقیقتده نوبئل مکافاتى آلانلار و فستیواللاردا بیرینجی اۇلانلار اصل قازانچلارینی اثرلرینین ساتیشیندان الدە ائدیولر، آنجاق بئش عصر اول تورک دونیاسیندا هر هانسی بیر صنعت ساحه سینده مکافات آلانلارین قازانجی تکجه بۇندان عیبارت اولمازدی. یاریشدا غالیب گلەن صنعتکارلاری بیر - بیریلە بحثه گیرەن بی لر، خانلار، خاقانلار عزیزله ییب ثروت ایچینده اوزدوره ردیلر.

عبدالقادیر ماراغى ده سارایلارین باشینین تاجی اولموشدو. جلایرلیلردن سونرا تیمور، تیمورون اۇغلو میرانشاه میرزه، ایلدییریم به یازید، سۇلطان خلیل میرزه، سۇلطان شاهروخ و عثمانلی پادشاهی II مۇراد اۇنو سارایلارینا آپارمیش، بۇیوک سایغى گۇسترمیش و حیمایه ائتمیشدیلر. ماراغى ۱۴۳۵ - جى ایلده هئراتدا وبا ائپیدئمییاسی زامانی اۇلدو. اۇلدویو زامان چوخ زنگیندی و شۆهرتین زیروه سینە

چاتمىشىدى.

اثرلىرى

ماراغى نىن زامانەمىزە چاتان بىستەلىرى اۆتوزا قەدەردىر. آنجاق يۇخارىدا دا گۇستردىيىمىز كىمى اۇ فقط بىستەلەين، اۇخويان و چالان بىر موسيقى شوناس دئىيلىدى. چوخ طرفلى بىر صنعتكاردى.

«نغمەلر تۇپلوسو» ادلى اثرىنى ۱۴۰۵ - جى ايلده شاھروخا سونموشدور. بۇ اسكى تورك موسيقى سى و بو موسىقىنىن سىستىمى ايله آلتلىرى حاقىندا بىلگىلر وئرهن دەيرلى بىر موسيقى نظريەسى كىتابىدىر. اۇزالى ايله يازىلمىش بىر نىسخەسى اۇكسفورد بۇدلتان كىتابخانا سىندا، يئنه اۇزال يازماسى اۇلان ايكىنجى بىر نىسخەسى دە اىستانبولدا نۇرو عثمانىيە كىتابخانا سىندا دىر.

«نغمەلرىن مقصدى» ادلى اثرىنىن ۱۴۲۱ - جى ايلده II مۇرادا تەقدىم ائدىلدى، آنجاق بۇندان اول شەر امىرى سئىد شريفىن رىجاسىنا گۇره و اونون اۇغلونون تربىەسى اوچون يازىلدىغى قىدلردن آيدىن اولور، بۇ اثر هۇللاندىيادا لئىدئن اونيوئرسىتتى كىتابخانا سىندا دىر.

«كىتاب الادوار» ادلى اثرى مۇغاملار كىتابىدىر، بۇ اثرىن ال يازماسى دا لئىدئن كىتابخانا سىندا ساخلانىلىر.

صفويلر

ايراندا ۲۳۴ ايل حۇكم سورەن و عثمانلىلار يىن شرقدە آن بۇيوك رقىبلرى
اۇلان بىر تورك خانيدانى

صفوى آدى «صفويە» طرىقتىنى ياراتمىش شىخ صفى الدىم دن گلير
(۱۳۳۵-۱۲۵۲) طرىقتىن مركزى، باشلانغىچدا اردەبىل شەرى ايدى. شىخلىك
آتادان اۇغولا كىچىردى. صفى الدىن نوسى شىخ خۇجا علاء الدىن زامانىدا
سايلارى و نفوذلارى آرتدى. آنا دۇلو، عىراق و ايراندا يايلىدىلار (۱۴۱۹-۱۳۷۴).
اىلك عثمانلى سولطانلارى بو طرىقتىن شىخ لرىنە «چىراق آكچاسى» آدى آلتىندا هر
ايل ھدىە گۇندەرىردىلر.

باشلانغىچدا طرىقت سوننو ايدى. تىموردا شىخ علىە حۇرمەت گۇستردى.
اۇنون واسىطە چىلىگى اىلە آزاد ائىدىيى آنا دۇلولو توركىمىلر صفوى طرىقتىنە
گىردىلر. شىخ على حضرت على سۇيوندان گلەن اۇن اىكى امامىن طرفدارلارىنى
اۇز طرفىنە چىكىمك اوچون شىعە اۇلدو. علاء الدىن نوسى شىخ جوتىد زامانىدا
(۱۴۶۰-۱۴۴۷ جى اىللر آراسىندا) شىعەلىك تامامىلە منىمسەنىلدى. بۇندان سونرا
صفوى شىخلىرى حاكىمىت اۇغروندا دۇيوشمەيە باشلادىلار. آغ قۇيونلورلارلا
صولح باغلادىلار و شىخلىرلە آغ قۇيونلو حۇكىمدار عايىلەسى ائولنمە يۇلويلا
قۇھوم اۇلدولار.

۱۴۶۰ - جى اىلدە شىخ اۇلان حىدر مورىدلرىنە قىزىل تاج و خىرقە گىدىردى.
اۇنون اوچون طرفدارلارىنا دا «قىزىل باش» دىيىلمىشىدىر. بۇ دۇوردە صفويلر ھم
مذەب تبلىغاتىنى، ھمدە شىخلىكدن شاھلىغا كىچىمك، يعنى دۇولتە چئورىلەك
دۇيوشونو گوجلندىردىلر. آغ قۇيونلورلار يىن تاخت - تاج قۇوغاسىنا باشلامالارى
صفويلر اوچون الوئرىشلى شرايط ياراتدى. ۱۵۰۲ - جى اىلدە شىخ اۇلان

اسماعیل چۇخو آنادولودا ياشايان تورکمن بۇيلاريني اطرافينا تۇپلادى. آنا طرفيندن باباسى اولان اۇزون حسن تاختى اۇغروندا اۇدا قۇوغايا قارىشىدى. همين ايلده الوند ميرزهنى مغلوب ائدەرک تبريزه گيردى و شاهليغيني اعلان ائتدى.

شەيخلىكن شاهليغا

بئله ليكله صفوى خانيدانى و دۇولتى قۇرولدى. شەيخ اسماعيل ايندى شاه اسماعيل ايدى... شەيخ اسماعيل ۱۵۰۳ - جو ايلده آغ قۇيونلو تاختى اۇغروندا ساواشان مۇراد ميرزهنى ده مغلوب ائتدى و اۇزونه رقيب اولاييله جك آغ قۇيونلو بيلريني اولدورتدى. شاه اسماعيل اۇنو حاكميته گتيره، دۇولت قۇرولوشونو تامين ائدەن شيعه لىيى يايماغا باشلادى. بوتون ايرانى شيعه لشديرميش، ايندى آنادولونو و اۇزبكيستانى هدف گۇتورموشدى. آنادولو و اۇزبك توركلرى آراسينداكى تېليغاتي اۇزبكلرى و عثمانليلارى حركته گتيردى. شاه اسماعيل اۇزبك خانى شىباني ايله آپارديغى ساواشدا غالب گلدى (۱۵۱۱ - جى ايل). آنجاق ۱۵۱۴ - جو ايلده چالديراندا ياپوز سولطان سليمه مغلوب اولدى و بۇيوك بير ضربه آلدى. (ساواشين نئجه گتديى ياپوزا عاييد فصيله وئريله جكدير).

شاه اسماعيل قۇردوغو دۇولتى قيسا زاماندا بۇيوك بير امپراتورلۇغا چئويميشدى. XVI عصرين باشلانغيجيندا اۇنون تۇرپاقلارينين عمومى ساحه سى ۳/۳ ميليون كووادرات كيلومتر ايدى. ايران، شرقى خوراسان، عراق، گورجويستان، ائرمينيستان، شيمالى آذربايجان، داغيستان، توركمينيستان، شرقى عربستان تورپاقلارى، شرقى آنادولودا بوگونكو توركييه نين اۇن ايكي ولايتى صفوى دۇولتى نين سرحدلىرى ايچينده ايدى.

ياوز سولطان سليم تبريزى آلدىغى اوچون شاه اسماعيل پاي تاختى اۇرادان قزوينه كۇچوردى. اۇردوسونو تكرر تۇپلايب اولكهنى داغيلماغا قويمادى. آنجاق عثمانلى - صفوى ساواشى ياپوزون اوغلو سليمان قانونى و شاه اسماعيلين اوغلو شاه طهماسيب آراسيندا داوام ائتدى.

شاه اسماعيل ۱۵۲۴ - جو ايلده ۳۷ ياشيندا ايكن اولموش، يئرینه اۇن ايكي ياشلى اوغلو شاه طهماسيب كئچميشدى. دۇولت اداره سى توركمين بيلرين

الينده يدى. عثمانلىلاردان سونرا ان گوجلۇ دؤولت يئنه صفويلردى. صفويلرلە قارشى - قارشىيا دورماق مجبوريتينده قالدىقلارى اوچون عثمانلىلارن غرب سفرلىرى مومكون اولمادى.

عثمانلىلار و صفويلر

قانۇنى ۱۵۳۳ - جى ايلده عىراقئىن، ۱۵۴۸ - جى ايلده تبرىز، ۱۵۵۳ - جو ايلده ناخجىوان سفرلىرىنه چىخدى. بو سفرلىرىن هر بىرى عثمانلى سرحدلرىنى شرقه دۇغرو گنىشلەدير، صفوى سرحدلرىنى ايسه دارالدىردى. باغداد، تبرىز، بصره عثمانلىلارن الينه گىچدى. ۱۵۵۵ - جى ايل آماسىيا مقاويله سىيله ايكى تورك دؤولتى آراسىندا بىر صلوح امضالاندى و ۱۵۷۶ - جى ايله قدهر داوام ائتدى.

بۇندان سونرا ايراندا تاخت - تاج قۇوغالارى باشلادى. شاه طهماسبىن يئرینه II شاه اسماعيل ايران تاختىنا چىخدى. بۇ شاه آنادولۇ علوى لرىنى و عثمانلى دؤولتىنه تابع بعضى ايالت بىلرىنى اۇزطرفينه چكمه يه نايىل اولدۇ. ۱۵۸۷-۱۶۲۹ - جو ايللر آراسىندا ايكى تورك دؤولتى آراسىندا توققوشما اولمادى. آنجاق I شاه عباس تاختا چىخدىقدان سونرا حربى و اداره ائتمه تشكىلاتلارنى يئنىدن نىظاماسالدى، امىرلىرىن عصيانىنى ياتىردى، اۇزىكلرى خۇراساندا نۇزاقلاشدىردى. بۇ زامان اوروپا دؤولتلىرىنه ائلچىلر گۇندەرهرك اۇنلارى عثمانلىلار عليھينه قىزىشدىردى چونكى عثمانلىلارا كىچن تۇرپاقلارى گىرى آماق اىستە بىردى.

صفويلر I شاه صفى (۱۶۴۲-۱۶۲۹) دۇورونده وانا هجوم ائتىكدە عثمانلى تاختىندا اولان IV مۇراد، رهوان (ايرهوان) سفرينه چىخدى (۱۶۳۶ - جى ايلده) داها سونرا يئنه IV مۇراد زامانىدا باش وئره ن باغداد سفرى ايله (۱۶۳۹ - جى ايل) رهوان و عرب عىراقىنىن قىطعى اولاراق عثمانلىلاردا قالماسى تامين ائدىلدى - قصر شىرىن مقاويلهسى ايله ساواشلارا سون قۇيولدى.

XVIII عصرىن باشلانغىچىندا صفوى دؤولتىنده قارىشىقلىق باشلاندى، ۱۷۰۹ - جو ايلده قندههار واليسى مىروئىس مستقىل لىيىنى اعلان ائتدى. ۱۷۲۲ - جى ايلده وئىسىن اۇغلو محمد اصفهانى داله كىچىردى. شاه حسين تاختدان ائندىرىلدى و ايراندا هرج - مرجلىك گوجلندى.

ساواشلار واختی صفوی سرکردهسی نادیر اوزونو گوستریش، نفوذ قازانمیشدی. II طهماسبیدن سونرا نادیر III شاه آبیاسی تاختا چبخاردی. III شاه آبیاس اولدوکن سونرادا اوزونو شاه اعلان ائتدی (۱۷۳۶). بئله لیکله صفوی خانیدانی بیخیلمیش ایران تاختینی اوشار تورکمنلریندن اولان نادیرشاه اله کئچیرمیشدی. اوشار خانیدانی هامیسی ۱۳ ایل حاکمیتده قالدی، اولاردان سونرا حاکمیت قاجارلارا کئچدی اصیللری تورکمن اولان قاجار خانیدانی ۱۹۲۵ - جی ایله قدهر حاکمیتده قالمیشدیر.

صفویلرده صنعت و مدنیت

صفویلر تورکلوکلرینی اؤنوتما دیلار و آذری تورکجه سییله گؤزهل اثرلر یاراتدیلار. معمارلیق، خالچاچیلیق و مینیاتور صنعتینده ایرهلی گئتمیشدیلر

صفویلرده رسمی دیل تورکجه و فارسجا ایدی آنجاق فارس مدنیتی حاکیم وضعیتده ایدی. تورکمنلرده یاخشيجا اؤیره ندیکلری فارس دیلینی دانیشماغا باشلامیشدیلار. صنعت سؤهر بیر خانیدان کیمی تانینان صفویلرده معمارلیق، خالچیلیق، مینیاتور انکشاف ائتمیشدی و چوخ گؤزهل اثرلر یارادیلیمیشدی. دؤولته ایران مدنیتی حاکیم اولماقلا برابر، صفویلر تورکلوکلرینی ایتیرمه دیلر سارایدا آنا دیلرینی دانیشیر و قورویوردولار.

صفویلرده سیاسی و اداره ائتمه عیناً آغ قویونلولاردکی کیمییدی. چالديران ساواشیندان (۱۵۱۴) سونرا عثمانلیلاری اولگو گؤتوره رک یئنی بیر اداره فورماسی یاراتدیلار، آنجاق اداره ائتمه اوزه رینده شیعه دین خادیملرینین تأثیری اسکیلمه دی. صفوی تورکجه سی «آذری تورکجه سی» بو لهجه ده یازیلان اثرلرایسه «آذربایجان ادبیاتی اؤرنکلری» کیمی تانینیر. آذربایجان ادبیاتیندا فضولی عطایی* کیمی بؤیوک

شاعیرلرین اثرلرینی ۱۶ - جی عصر ادبیاتیمیزلا باغلی فصیلده گۆره جه ییک. بورادا XV عصر آذربایجان ادبیاتینین آن بؤیوک شاعیری اولان حبیبینی تانیتماقلا کیفایت لهنه جه ییک.

بونودا بیلدیره ککی، آذربایجان ادبیاتی آغ قویونلو قارا قویونلو دؤولتلی تورپاقلارینا یا ییلیمیش، آنجاق داها سونرا عثمانلی تورپاقلاری و ادبیاتی ایله یان یانا، ایچ ایچه داوام ائده رک انکشاف ائتمیشدیر. بۇ ادبیاتین شاعیرلری هم ایران ، هم عثمانلی سارایلاریندا اولموش و یا حیمایه گۆرموشدولر.

حبیبی

حبیبی، ۱۴۷۰ - جی ایلده آذربایجانین گۆی چای بؤلگه سینده برگوشاد قصبه سینده دونیا یا گلیمیش، ۱۵۲۰ - جی ایلده ایستانبولدا وفات ائتمیشدیر. اوشاقلیغیندا چوبانلیق ائده رکن بیر تصادوف اونو آغ قویونلو حؤکمداری سۇلطان یعقوبون قارشیسینا چیخارمیشدیر. اوشاغین چوخ باجاریقلی اولدوغونو آنلایان سۇلطان اونو حیمایه سینه آلاراق اوخوتموش، یئتیشدیرمیشدیر. حبیبی ادبیاتا مئیل ائتمیش، قیسا زاماندا هامینین بیه ندییی، سئودییی بؤیوک بیر شاعیر اولموشدو.

شاه اسماعیل صفوی دؤولتی نی قۇروب آغ قویونلو تورپاقلارینا حاکیم اولدوقدان سۇنرا حبیبینی سارایینا آپارمیش و اونو «ملیک الشعرا» (شاعیرلر سولطانی) آدینا لایق گۆرموشدور.

یاوۇز سۇلطان سلیم ۱۵۱۴ - جو ایلده تبریزی آلینجا حبیبی ده ایستانبوللا گلیمیش و قیسا زاماندا تورکییه شاعیرلری آراسیندا آد قازانمیشدیر زامانه میزه ۴۲ شعری چاتمیشدیر.

حبیبی یارادیجیلیغینا XIV عصر شاعیری نسیمینین، XVI عصر شاعیری فضولینین بؤیوک تأثیری اولموشدور. عاشیق چلبی اونون شعرلرینده تصوف قۇخوسو و عشق ذۇوقو اولدۇغونو سؤیله ییر.

حابیبی دئن بیر قازئل

قتر سنون چون کیلمایام چاک ائی بوتی نازیک بدن
 قوروم اولسون اول کابا ائقنومدیء پیراهئن کئفن
 چیخمایا ساودایی زولفون باشدان ائی مئح قتر یوز ییل
 اوستوحانی کئلئم ایچریء دوتسا عاقربلار واطان
 دوشدو شئینتم باغا قئل تا قول نیثار ائتسون سانا
 سئریزنون هئر بئرقینه بیر دورر تاپشورموش چئمئن
 ائی قونول عاشک ائهلینیء هئر شئب قولئردون شئمئشک
 من دئمئز مویدوم کی بیر قون آغلایا سودور قولئن
 نیچیء دینلئئتسون حابیبی سنسوز ائی ائندامی گول
 چون باتار جیسمنینیء تئندیء هئر توی اولموش بیر دیکئن

بو گونکو تورکجه سی

سنین اوچون پارچالانماسام اگر، ائی بوت کیمی گوزهل بدن
 پالتاریم مزاریم اولسون، اینیمده کی پیراهن کفن
 زولفونون سئوداسی باشدان چیخماسین ائی آی اوزلو
 یوزایل عقربلر کلله مده یووا قورسا بئلہ
 شبنم دوشدو باغا گل سنه گوللر نیثار ائتیسن
 سبزه نین هر یارپاغینا اینجی دوشورموش چمن
 ائی کونول عشق اهلینه صاباحدان آخشامادک گولردین
 من دئمہ دیم می بس بیر گون آغلایا سیدیر گولن
 حبیبی سنسوز نئجه دیلله نسین ائی گول عطیرلی
 بدیننده هر توک تیکانا دؤنوب جانیمما باتار

بابور امپراتورلۇغو

ھىند- تورک امپراتورلۇغو قۇران بابورشاھ اۋزونون و عسگرلرىنىن تورک
اۋلماسى ايله فخر ائىدىرىدى

ھىندىستاندا ايلک بۇيوک تورک دۇولتىنىن ۱۲۰۶ - جى ايلده قطبالدين
آى بگ طرفىندىن قورولدوغونو اۋلكى فصىلده گۇرموشدوك. بۇ اۋلكهده باشقا تورک
خانيدانلارىدا اۋزون ايللر حۇكم سورموشدولر.

آنچاق تئيمورون نوھلرىندىن ظھيرالدين محمد بابورون قوردوغو ھىند-تورک
امپراتولورغوبۇنلارنىن آن اۋزون عۇمورلوسو، آن گوجلوسو اۋلموشدو.

ظھيرالدين محمد بابور ۱۴ فئودال ۱۴۸۳ - جو ايلده فرقانده دۇغولوب،
آتاسى تئيمورون نوھسى. فرقانہ حۇكمدارى عۇمر شئىخ ميرزه ايدى. عۇمر شئىخ
ميرزه ۱۴۹۴ - جو ايلده اۋلدوكدن سۇنرا يئرینه بۇيوك اۋغلو بابور كئچدى.
سمرقندده بۇيوك خاقانلىق تاختىندا اۋتوران عمىسىنى رسماً تانييردى. آنچاق بابور
چۇخ گنجدى و تاخت - تاج قۇوغالارىدا باشلانمىشىدى. بونا گۇره حياتىنى گوجلە
قۇرتارارق اۋزونه صادق بىلرله ۱۵۰۴ - جو ايلده كايله گئتىدى. دۇولتىنىن
پايتاختىنى دا بۇرايا كۇچوردو.

۱۵۰۷ - جى ايلده پادشاھ آدىنى آلان بابور اۋزونو تئيمورون آن بۇيوك وارىشى
اعلان ائتىدى. اله كئچىردىيى يئنى تۇرپاقلارى صادق بىلرى آراسىندا بۇلوشدوردو.
اداره ائتمهده و اۋردودا نىظام ياراتدى. ۱۵۱۹ - جو ايلده سىندچايىنى كئچەرك
پنجاب اطرافىندا حاكىمىت قۇردو. ۱۵۲۲ - جى ايلده سىند و بئلوچىستان
آراسىنداكى بۇلگه يەده حاكىم اۋلدو. ۱۵۲۴ - جو ايلده دئھلى سولطانى ابراهيم
لۇدىنىن قۇوھلرىنى مغلوب ائتىدكەن سۇنرا لاھۇرا گىردى.

ابراهيم لۇدىنىن ۱۰۰۰ مىن عسگرى و ۱۰۰۰۰ فىلدىن عىبارت بۇيوك بىر اۋردوسو
واردى. بۇ اۋردو ايله بابورو يۇخ ائتمك عزمىيله اوزەرىنە يئرىدى. بابورون اساس

گوجو ايسه ۱۳/۵۰۰ نفرلىك سئچمە توركوستان آتلىلاريندان عيبارتدى. آما اۇدلو سلاحلار ييه سىدىر . عثمانلى توركلريندن مصطفى رومى آدلى ظايطين باشچىلىق ائتدىبى بىر تۇپچو بىرلىبى و اردى.

بابورا غلبه قازاندىران دا بۇ تۇپچو بىرلىبى و آتلى عسگرلىرى اۇلدو. هيندلىلرين اۇردو سلاحلارى يۇخدو. يارىم گون سورەن ساواشدا لۇدينين اۇردو سوندان ۴۰ مين نفر اۇلموش بۇيوك بىر بۇلومو اسير آلىنمىش، قالانلارى دا قاجمىشدىرلار. ابراهيم لۇدى بۇ ساواشدا اۇلدورولدو.

بۇندان سۇنرا دئھلىبه گىرەن بابور ۱۵۲۶ - جى ايلده هيند تورك امپراتورلۇغو قۇردو. ۱۵۲۷ - جى ايلده بوت پرست هيندولاردان عيبارت بىر اۇردونو مغلوب ائتدىكدن سۇنرا «غازى» آدينى آلدى.

بابور اۇزونون و عسگرلرينين تورك اۇلماسى ايله فخر ائدەن، عادل، اطرافيندا كىلارى قۇرويان بىر حۇكمداردى. اۇزونو بىلرينه و سركردهلرينه سئوديرمىشدى، عىنى زاماندا چۇخ بۇيوك بىر اديب و شاعىرايدى. عرب اليفباسىنى گۇتورموش، جاغاتاى توركجه سىنى، داها دۇغروسو اۇرتا آسيا توركجه سىنى رسمى دىل اعلان ائتمىشدى. («بابورنامە» آدى ايله مشهور اۇلان خاطر ايتىندان و دۇورونون مدنيتىندن فصلين سۇنوندا بحث ائدىله جكدىر. بۇرادا اۇنو سۇيله يككى، بۇ اثرى هم اۇزتارىخچىلريمىز، هم يادائلىلى يازارلار توركجه نين اُن بۇيوك شاه اثرى سايرلار).

بابور دئھلىدن سۇنرا آقرانى دا آلمىش و بۇرانى پايتاخت ائتمىشدى. ۱۵۲۸ - جى ايلده لۇكنۇو و بئقالى دا اله كئچىردى. آنجاق ۱۵۲۹ - جو ايلين سۇنلارينا دۇغرو خسته لندى. دۇولتين قاباقجىل آداملارنى حضورنا چاغىرراق اۇنلارا اۇغلو هومايونو وليعهد سئچدىبىنى بىلدىردى و قبول ائتدىردى. ۱۵۳۰ - جو ايلده پايتاخت آقراا اۇلدو، آنجاق كايىلده دفن ائدىلدى. ۱۶۴۶ - جى ايلده نوهسى شاه جاھان اۇنون كايىلده كى قبرى اوزه رينده محتشم بىر توربه تىكدىردى.

ھومايون (۱۵۳۰-۱۵۵۶)

آتاسىنين اۇلوموندىن سۇنرا تاختا چىخان ھومايون ۲۵ ايل سلطنت سوردو. آنجاق سلطنتىنين هله ايلك ايللرينده تاختينا گۇز دىكنلرله و آتاسىنين مغلوب ائتدىبى

دوشمنلرله دۇيوشمک مجبوریتینده قالدی. آلتی قارداشی واردی. اۇنلارا و باشقا قۇھوملارینا گئنیش تورپاقلار و باشقا هدیهلر وئرهلرک تاختینی قۇرودو.

اۇ بییری یاندان لۇدی حۇکمداری ماحمودلودی افغان امیرلری و بعضی راجهلر ایله بیرلشهلرک هومايون قارشى حرکت ائتدی. قۇجئرات حۇکمدارینی دا حرکت اوچون تحریک ائتدی. لاکین هومايون شاه ایکسینی ده مغلوب ائتدی. آنجاق چۇخ کئچمه دن قارداشلار آراسیندا قۇوغا باشلادی. قوجئرات والیسی، اۇلان قارداشی عسگری پایتاخت آقرا اوزه رینه یوروش ائتدی. آخیردا باریشسالاردا قارداشلار آراسیندا بیرلیسی قوروماق مومکون اولمادی.

بۇ آرادا لۇدیلرین یئرینه سۇر دۇولتینی قۇرماغا چالیشان شیرخان بیر گئجه آقرا یا باسقین ائتدی و هومايون شاه قارداشلاریندان دا یاردیم گۇرمه دیکده شاه طهماسبیه (صفویله) سیغیندی.

شیرخان صفویلری آرادان قالدیرماق اوچون عثمانلیلارلا صلوح باغلادیقدان سۇنرا شاه طهماسبیه هومايون شاهى اۇزاوردوسو ایله مدافعه ائدهرک اۇنون اوزه رینه، یعنی هیندیستانا گۇندهردی. بو، هومايون شاه اوچون یاخشی بیر فرصت اولدو. آرتان و توپلاناتان قۇوه لره کابیل، قنده هار و بده خشانى گئری آلدی. آتاسى بابور کیمی، اۇدا کابیلدن حربی بازاکیمی استفاده ائدهرک یئئیدن فتحله باشلادی. ۱۵۵۵- جى ایلده بۇیوک افغان اۇردوسونو مغلوب ائدهرک دئهلویه گیردی. قارداشلاریلا دلیل تاپدی و یئئیدن امپراتورلوغا حاکیم اولدو.

هومايون، طهماسب شاهدان یاریم آلسادا، شیعه لییه اعتبار ائتمه دی و صفویلری اۇزدوولتینین گله جه یینی تهدید ائدهن بیر تهلوکه کیمی نظرده توتدو. اۇنون اوچون عثمانلی پادشاهی قانونی سۇلطان سلیمان «پادشاه بابا» دئییه خطاب ائدهن مکتوبلار یازدی. شرقین اۇنا وئرله جه یی حالدا، صفوی تهلوکه سینی بیرلیکده یۇخ ائده جکلرینی بیلدیردی.

هومايون شاه آتاسى بابور شاه قدهر یاخشی بیر سرکرده و حۇکمدار دئییلدی. تئز-تئز قارما - قاریشقیقلار اولوردو. آما یئنه ده امپراتورلوغو قۇرویا بیلمیشدی. ۱۵۵۶ - جى ایلده کیتابخاناسینین یوکسک رفلریندن کیتاب گۇتورمه یه چالیشارکن نردیواندان ییخیلدى و آغیر یارالاندى. ۲۸ فئورال ۱۵۵۶- جى ایلده اولدو. اولمکدن قاباق اۇ واخت قۇناغى اۇلان عثمانلی ده نیز کاپیتانی سئیدی علی

رئىسىن دە تاپشیریغى ایله بدەخشاندا باش قالدىران افغان بیرلیکلریله چارپیشماقدا اولان اولغلو اکبره بیر مکتوب گۆندەرەرك اولنو ولیعهد تعیین ائتمیشدی. یئنه سئیدی علی رئىسىن تاپشیریغى ایله اکبرین ساواشی بیتیریپ دؤنمه سینه قدهر اولومو گیزلی ساخلاندى. بیر آی سونرا عصیانلاری یاتیران اکبر گلدی و تاختا چیخاریلدى. اکبر هله ۱۴ یاشیندایدی، آما صادق سرکرده لری و گوجلۇ آتابه یی بایرام خان سایه سینده اولغور قازانمیشدی. هومايون شاه آتاسی قدهر گوجلۇ اولماسادا، اولنون کیمی دیوان یازاری، یاخشی بیر شاعیردی. دئهللی ده گۆزەل بیر توربه سی واردیر.

اکبر شاه (۱۶۰۵-۱۵۵۶)

اؤن دؤرد یاشیندا تاختا چیخان اکبر شاه ۴۹ ایل سلطنت سوردو. اییرمی یاشینا قدهر دؤولت اداره سینده باش کؤمکچیسى و نفوذلو آتابه یی اولان بایرام خانى زورلا کنارلاشدير اراق حجه گۆندهردى و بۇندان سونرا اولکهنين تک حاکیمی اولدو. گوجلۇ بیر تشکیلات قۇردو. عصیانلارین و پارچالانمالارین قارشیسینی آلدی. ۱۵۷۸ - جى ایلده بئقال ۱۵۸۱ - جى ایلده کابیل، ۱۵۸۷ - جى ایلده کشمیر، ۱۵۹۲ - جى ایلده سیندو ۱۵۹۴ - جو ایلده قنده هاری تامامیله اطاعت آلتینا آلدی. اکبر شاه زامانیندا سارایدا هیند تاثیرى آرتماغا باشلادی. حرمة خاناسینا گؤتوردو یو هیندلی قادینلارین تاثیرى و حوسن - رغبتى ایله هیندلیلرین ده وطنداش ساییلاراق عسگر و دؤولت مأموری اولمالارینی تأمین ائتدی. مسلمانلارلا هیندلیلر آراسیندا برابرلیک تأمین ائدیلدیکدن سونرا اولکهدە گرگینلیکلر آزالدی. او، «خالقین دؤولت اوچون دئیل، دؤولتین خالق اوچون وار اولدوغو» فیکرینی منیمسه دی. محتشم اهالیسی اولان هیندیستاندا تورکلر کیچیک بیر آزلیق وضعیتینده ایدیلر و داها چوخ عسگر و مأمور اولوردولار. بیر چوخ باخیمدان برابرلیک تأمین ائدیلدیی اوچون آزلیغین چؤخلوق اوزهرینده کی حاکمیتی آرتیق مومکون دئیلدی.

اکبر شاه ۱۶۰۳ - جو ایلده خسته لندی و دیلی تۇتولدو. اولغلو جاهانگیری چاغیراراق اونا اولیله قیلینج قورشادی و حؤکمدارلیق ساریغینی باشینا قويدو. اولوموندن اول سیکاندارا دا اولزو اوچون بیر توربه تیکینتیسى باشلاتمیشدی. قات - قات و پیرامیدانی آندیران بۇ توربه اولغلو جاهانگیر طرفیندن تاماملاندى و اولرادا گؤمولدو اکبر شاه ۱۶۰۵ - جى ایلده اولدو.

جاھانگىر (۱۶۰۵-۱۶۲۷)

سليم جاھانگىر شاھ ايبيرمى ايكى ايل سلطنت سوردو. عادل، آنجاق ذۇوق ايلنجه دوشكونو بىر حۆكمدارايدى ياددا قالاچاق ھىچ بىر حربى اۇغور قازانا بيلمەدى و قندەھار شھرىنى ايرانلىلارا وئردى، دۇولتتىن ايرەلى گىتمىش آدمالارى دا اۇزنفوذلارنىنى آرتىرماق اوچون دۇيوشمكدن باشقا بىر ايش گۆرمەدىلر. جاھانگىرىن گۆردويو آن بۇيوك ايش آقرا و لاهور آراسىندا سالدېغى گىنىش يۇل ايدى.

ضعيف ايرادەلى بىر حۆكمدار اولان جاھانگىر زامانىدا ساراي اينتريقالارىنا قادينلار دا قارىشماغا باشلايدىلار. ضعيف اداره چىلىيىنە گۆرە اۇغوللارى ايلەدە آراسى دەيدى.

اينگىلىسلرىن ھىندىستان تجارتىنە ال آتمالارى و قۇجراتىن صورت لىمانىندا تاجرلرىننىن يئرلشەجەبى بىر بازا آچمالارىيلا جاھانگىر زامانىدا تصادف ائدىر (۱۶۱۳). اينگىلترەنىن بىر كۆرپو كىمى استفادە ائىدىبى بۇلىمان زامان كىچدىكجە بوتون اولكەنى الە كىچىرمەسىنى تامين ائتمىش اولدو. جاھانگىر تاختدان ائىدىرىلەجەبى بىر واختدا اولدو و اۇغلو خرم شاھ «شاھ جاھان» آدى ايلە تاختا چىخدى (۱۶۲۸).

شاھ جاھان (۱۶۲۸-۱۶۵۸)

شاھ جاھان تاختا چىخا بىلمەسى اوچون ھر شئىدن اول تاخت - تاج قۇوغاسىنا باشلايان قارداشلارنى مغلوب ائتمەسى لازىم گلەمىشىدى. دۇيو شەدە غالب گلەدىكدن سونرا امپراتورلوغون پارچالانمەسىنىن و بۇندان سۇنراكى تاخت - تاج قۇوغالارىننىن قارشىسىنى آلماق اوچون اۇزسۇيوندان اولان بوتون كىشىلرى اولدورتدو. بۇندان سونرا افغان امىرلرىننىن عصيانلارنىنى ياتىرتدى دۇولت آباد، قۇلقاندا، مىجاپۇر و تىبىتى آلدى. اوروپالىلار اونون زامانىدا ھىندىستاندا علاقەلرىنى داھادا آرتىردىلار.

شاھ جاھاننىن دۇرد اۇغلو واردى. اونلارى ادارهچى يىتىشمەلرى و تاختا چىخارماغا حاضىرلانمالارى اوچون چىشىدىلى بۇلگەلرە امىر قۇيدو. آنجاق ۱۶۵۸ - جى ايلدە شاھ جاھان آغىر خستەلندىكدە اولمەمىشدىن اول اوشاقلارى

آراسىندا تاخت - تاج چكىشمەسى باشلادى. بۇنلاردان اۋورەنگزىب (عالمگىر) ۱۶۵۸ - جى ايلدە آتاسىنى تاختدان سالدى آز سونرا قارداشى مۇرادى حبس ائتدى و I عالمگىر آدى ايله تاختا چىخدى.^{**}

شاھ جاھان زامانىدا امپراتورلوق سياست، صنعت و معمارلىقتا ان پارلاق چاغىنى ياشادى. صفويلرە قارشى بىرلشمك اوچون عثمانلى پادشاھى IV محمدە ائلچى گۇندەرىلدىسەدە، بۇ بىر نتيجه وئرمەدى. آنجاق ايستانبولدان گۇندەرىلن معمارلار دونيانين ان گۇزەل، ان محتمم توربەسى اولان تاج - ماحالى تىكدىلر. معمار باشى عثمانلى معمارلاريندان محمد عيسا افندى ايدى. شاھ جاھان بۇ توربەنى چوخ سئودىيى و اۇشاق اوستوندە اولدويو آروادى بانۇبەيىم (ممتاز ماحال) اوچون تىكدىرمىشىدى. اۋزودە اۋرادا ياتىر.

اۋورەنگزىب (عالمگىر) (۱۶۵۸-۱۷۰۷)

اۋورەنگزىبين (عالمگىرىن) ۱۷۰۷ - جى ايله قدەر سورەن سلطنتى دۇورونده امپراتورلوق ان گئنىش سرحدلرینه چاتدى و ھىندىستان تامامىلە تورک حاکمىتى آلتىنا گىردى. اۋورەنگزىب اصل بىر مسلمان، جسور بىر سرکردە ياخشى بىر ادارهچى و يئنلىكلرە ميللى بىر دۇولت آدمى ايدى. تاخت - تاج قۇوغاسىنا گىرىش قارداشلارنى آرادان قالدردى.

اۋورەنگزىب تورک و مسلمان دونياسى ايله ياخشى ايلگىلر ياراتمىش، قۇنشولارى ايله اساسلى بىر آنلاشيلمازلىغى اولمامىشىدىر خالقدان آلىنان وئرگىلرى آزالتمىش، نىظام - انتظامى و امن - امانلىغى تامين ائتمىشىدى. يمن امامىنا، حبه شىستان حۇكمدارىنا گوموش و قىزىل پۇللا كۆمك گۇسترمىشىدى.

آنجاق اونون زامانىدا ھىندىستان تجارتىنە اينگىلىسلردن سونرا ھۇللاندلاردا ال اتمىش، قۇجئرات لىمانلاریندا اونلاردا بعضى امتيازلا وئرىلمىشىدى. اولكەسىندە گئتدىكجە چۇخالان خارىجى شىركتلىرىن استىمارچىلىق خطى يئرىتمەلرىندن ناراضىيىدى، آما اۋزونون تجارت گمىلرىنى ھىند اۋكئانىداكى دەنىز

»

* باتى و روس قايناقلارىندا اونون آدى «آورنژىب» كىمى وئرىلر.

قۇلدورلار يىندان اينگىلىسلر قۇرودوقلارى و ھىندىستانىن اقتصادى منافعلىرى اۇنلارلا خوش داورانماغى گرەكلى ائىدىيى اوچون گۇمروك وئىرگىلىرىنى بىر از آرتىرماقدان باشقا بىر ايش گۇرە بىلمەدى.

اۋورەنگزىب ھىندىستانىن ان عادل حۇكىمدارى كىمى آد چىخارتدى. ان بۇيوك نقصانى توركوستاندان كىفائىت قەدەر تورك عىسگرى گىتىرمەمەسىدىر. چونكى توركوستان عىسگرلىرىلە ھم ھىندلى چۇخلوغونون سىخىنتى سىنا ھەم دە اۋلكەنى الە كىچىرمە يە چالیشان غربلىلەر قارشى داھا گوجلۇ و اۋغورلۇ دۇيوش آپارا بىلردى. اۋورەنگزىب ۱۷۰۷ - جى ایلدە اۋلدوو بوتون تورك دۇولتلىرىندە پىس بىر عنعنە حالىنى آلان تاخت - تاج چكىشمەلرى يىنە باشلاندى.

امپراتورلوق اىككىيە بۇلونور

اۋورەنگزىبىدن سونرا باجارقىسىز شاھزادەلرىن بىر - بىرلىرىنە قارشى چىخمالارى، راجەلرىن عىيانى اۋلكەنى سارسىتىدى و گىرىلەمە باشلادى. باشدا، عالمگىرىن (اۋورەنگزىب) اۋغلانلار يىندان I باھادىر شاھ تاختا چىخدى. آنجاق اۋنون حاكىمىتى دۇوروندى راجپۇتلار عىيان ائىدىلر. شىعەلدە باش قالدىردىلار و بۇيوك قارشىقلىق ياراتدىلار. بۇ قارشىقلىقدان استفادە ائدەن افغانلار گىچىكمەدن مستقىللىكلرىنى اعلان ائىدىلر.

۱۷۲۳ - جو ایلدە «دئھلى» و «حیدرآباد» شاھلىقلارى اۋلماقلا اۋلكە اىكى يىرە پارچالاندى. بۇ وضعىندەن يارارلانان ايران (اۋشار) حۇكىمدارى نادىرشاھ ۱۷۳۹ - جو ایلدە شىمالى ھىندىستانى و دئھلىنى ضبط ائىدى. چۇخ بۇيوك غنىمت گۇتوردۇ. ھىند تورك امپراتورلۇغونون خزىنەسىندەن اۋ زامانىن پۇلويلا ۷۰۰ مىليون رۇپىلىك حىصە يىيەلندى. آنجاق باھادىر شاھىن نوھسىنى يىرىنە قۇيدۇ. حاكىمىت اصلىندە نادىر شاھىن تەيىن ائىدىيى والىنىن يىندەيدى.

۱۷۴۸ - جى ایلدە، بۇ دۇنە احمدشاھ ھىندىستانا گىردى. سىند، پنجاپ و كشمىر اىالتلىرىنى حاكىمىتى آلتىنا آلدى.

اينگىلىسلر ھىندىستانا حاكىم اۋلور

آرتىق بابورلۇ حاكىمىتى خىتلى ضعیفله مىش، سرحدلرى دارالمىشىدى. ۱۷۶۰ -

جى ايلده II عالمگير شاه وزيرى طرفيندن اولدورولدى و يئرینه II شاه عالم كئچدى. بۇ شاه اولكهده گئت - گئده چۇخالان اينگيليسلرله ساواشدى. آما ۱۷۹۴ - جو ايلده باكار ساواشيدا مغلوبىيته اوغرايدقان سۇنرا اينگيليسلر حاكميتى اله آلدیلار و بۇندان سۇنرا گلەن حۇكمدارلارا اينگيليس مأمورو اولدوقدان باشقا بير شئيه يارامادیلار.

۱۷۶۶ - جى ايلده آلاھ آباد مقاويله سييله اينگيليس حاكميتى مؤحكملنديكدن سۇنرا بعضى ديرچيشلر عصيانلار اولدو، مثلاً، ۱۸۵۷ - جى ايلده بۇيوك «سپاهى عصيانى» باش وئردى. آما اينگيليسلر بۇ عصيانى دا ياتيرديقدان سۇنرا ۱۸۵۸ - جى ايلده بوتون هينديستانى اينگيليس امپراتورلوغونا قاتدیلار. ۱۸۷۷ - جى ايلده كرايچا و يكتوريا رسماً هينديستانى امپراتريچسى اعلان ائدیلدى.

بابور امپراتورلوغوندا علم، مدنيت و صنعت

بابورلۇلار هينديستانى معمارلىق خاروقه لرييله زهنگينلشديرديلر

اۇزآديلا تانينان امپراتورلوغون قۇروجوسو، بۇيوك سركرده، دؤولت خادىمى و تشكىلاتچىسى اولان بابور عينى زاماندا بۇيوك يازيچى، شاعير، عاليم ايدى. علم و صنعت اداملارى قۇرويور، هوسلنديريدى. «اگر آتان ياخشى قانون قويموشسا اۇنو قورو، فعاليتده ساخلا، اگر بۇ قانون ياخشى دئييلسه، احتياجى اۇدهمه ين وضعيتده ديرسه، يئنيسنى يارات» دئويىزى ايله حركت ائدهرك لازىمى قانون و تاسيساتلارا حيات وئيرير، بۇنلارى انكشاف ائديريير، كۇسنه لميش، تاثيرى ايتميش اولانلارنى آرادان قالديريدي.

بابور امپراتورلوغوندا اقتصاديات اساساً اكينچىليكله باغلى ايدى. سبزه چىليك، توتونچولوك، تيريهك استحصالى يايلىميشدى. آن چۇخ پامبىق استحصال اولونوردو و تۇخوجولوق انكشاف ائتميشدى. يون، پامبىق و ايپك پارچالار، الله دوزه لديلن اشيالار آوروپاليلار ساتيلير، ياد اولكه لردن چۇخ آز شئى آلينىردى. چونكى اولكه او زامانكى اهالىسيه اۇيغون بير اقتصادياتا ييهه دورموشدو. بونونلا ياناشى، قۇراقلىق كئچن ايلرده بۇيوك قيتلىقلار اولوردو.

بابور امپراتورلۇغوندا بۇيوك شاعىر، ادىب و تارىخچىلر يىتىشمىشىدىر. معمارلىق چۇخ يوكسك بىر سويىه يە چاتمىش، ھىندىستانىن ھر يىرىندە چۇخ گۇزەل آيىدەلر اۇجالدىلمىشىدىر.

ھىندىستانداكى بۇ تورك امپراتورلۇغونو ادارە ائدەن ھۆكمدارلار بۇيوك خطا و يا قصورو دۇولتىن گلەجەيى آدىنا اھالىسى چوخ اولان بو اولكەدە تورك اھالىسىنىن سايىنى آرتىرماماق اولموشدور. مۇوجود توركلر آزلىقدا قالىپ، اۇنلاردا اۇردودا و دۇولت ايشلرىندە قوللوق ائدىردىلر. بۇنون نتيجهسىندە بابور زامانىدا توركجە اولان دانىشيق و يازى دىلى بابوردان سۇنرا ياواش - ياواش آرادان چىخمىش. اۇنون يىرىنى فارسجا، داھا سۇنرا اۇردوجا آلمىشىدىر. اۇردوجا (اۇردوجا) چوخلۇغو توركلردن عىبارت عسگرلرىن يىرلىلرلە آنلاشماق اوچون ايشلتدىيى قارىشيق بىر دىل كىمى انكشاف ائدىر. توركجە، فارسجا و جور بە جور ھىندو لىھجەلرىندن آلىنان سۇزلردن يارانان بۇ دىل بۇگون پاكىستانلىلار بىر رىسمى دىلىدىر و ھىندىستانىن بۇيوك بىر حىصەسىندە دانىشىلماقدا دىر.

ھىندىستاندا دىنى حىيات جانلىدى. مسلمانلىق يىرلىلر آراسىندا يايلىمىشىدى. تىكجە دىھلىدە مېندن چۇخ مدرسە واردى. توركوستاندان گلەن تصوف حركاتى ھىندىستاندا تاثير ائتمىش و بۇرادا چىشتى، نقشىندى، قدىرى، سوھرە و ئردى، شتتارى طرىقتلرى يايلىمىشىدىر.

آنچاق ھىندىستاندا آن قاباقچىل مدنىت و صنعت قۇللارى معمارلىق و ادبىيات اولموشدور. بوتون دونيانىن حىران قالدىغى تاج ماھال ھىندىستانداكى تورك معمارلىغىندان، معمارلىقدا دۇوق، اينجەلىك و اۇستادلىغىن سمبولو اولموشدور. جاغاتاى ادبىياتىنىن آن گۇزەل اۇرنكلرىندن بىرى سايىلان اثرىدە بۇ امپراتورلۇغون قۇروجوسو اولان بابور شاھىن اۇزو مئىدانا گتىرمىشىدىر. بابور شاھىن يازدىغى وەكايى (بابور نامە) ايله باش معمارى اىستانبوللو محمد عىسا افندى اولان تاج ماھالى آبرىجا نظره چاتدىراجاغىق.

تاج ماھل

استانبولدان گتىرىلن تورك معمارلار بىننىن ياراتدىغى بۇ اثر دونيانىن آن گۇزەل، آن محتمم

ھىندىستاندا بابورلۇلار دۇورونون معمارلىق خاروقەلىرى چۇخدور و بونلار بۇگون بوتۇو شكىلدە دورماقدە، سئير ائدەنلرى حئيران قۇيماقدادير. بو گون پاكىستانين ان چۇخ تورىست جلب ائدەن يئرلىرىندىن بىرى اولان لاهور سارايى، ھىمىن شھردە دونيانين ان گئنىش و ياراشىقلى پادشاھ مسجىدى، آقوا، دئھلى، حيدرآباد و ديگر شھرلردە كى ساراي و جامعلرىن ھر بىرى آيرىلىقدا بوتۇو معمارلىق شاھ اثرلىرىدیر.

آنچاق يئر اوزوندە ھىچ بىر توربە، ھىچ بىر معمارلىق اثرى تاج ماحال قدەر گۇزەل، محتشم تانىنىمىش دئىلىدیر.

جاھانشاھىن آروادى ارجمند بانو گۇزەللىيى، ذەكاسى، ياخشى عمللرىيلە بوتون امپراتورلۇغون كۇنلۇنو فتح ائتمىش. ان چۇخ سئچىلن سۇلطان ايدى. بۇ صفتلرىندىن باشقا ھمدە ممتاز ماحال كىمى تانىنىردى. جاھان شاھ اۇنا ھلە ۱۶ ياشىندا ايكن عاشىق اولموش، ائولنمك اوچون ۶ ايل گۇزەلەمىشىدى. جاھان شاھ چۇخ سئودىيى آروادىنى گئتىدىيى ھر يئرە آپارىر، اۇنون فىكىرلىرىنى، دۇوقونو اساس گۇتوروردو.

بو حساس، آغىللى و گۇزەل قادىن ۱۶۳۱ - جى ايلدە ۱۴ - جو اوشاغىنى دۇغاركن وفات ائتىدى. جاھان شاھ آروادىنىن اولومونە ياس ساخلادىغى سگگىز گون بويوندا يئمكدن، ايچمكدن قالمىش، ائودن ائشىيە چىخمامىشىدى دۇققوزونجو گون منزىلىنىن قاپسىنى آچىپ بايىرا چىخدىغى زامان ساچلارىنىن آغ آپپاق اولدوغو، خئىلى قۇجالدىغى گۇرونور.

حساس، حقىقى عاشىق، وفالى حۇكمدار اولونجەيە قدەر قلىبندە ياشاداجاغى سئوگىلى آروادى اوچون بىر توربە تىكدىرمەيى قارار آلدى. بۇ توربە صاف عشقى سىمبوللاشدىرا جاق شكىلدە گۇزەل، قلىب آچان عىنى زاماندا محتشم اولمالى ايدى. بونون اوچون دونيانين ان بۇيوك اۇستالارىنى تاپاجاق، خزىنەسىنى بۇ اثرە خرچلەمەيى اۇنلارىن اختيارىنا وئرهجكدى. بۇ اماجلا ايستانبولدان معمارلار گتىردى. گلنلر معمارسىنانين طلبەلرىندىن اولان معمار محمد عىسا افندى و اۇنون دستەسى ايدى.

محمد عىسا افندىنىن آيلارچا چالیشاراق پلاننى چىزدىغى تاج ماحالىن تىكىنتىسىندە سۇن درجە پارلاق آغ مرمر ايشلەدیر. پارلاق، آغ مرمرىن اينجەماوى دامارلارىدا واردى. بو مرمردن تىكىلن محتشم قوببەنىن يئردن يوكسكلىيى ۸۲

مىتردىر. قوبىنەن اوزەرىندەكى قىزىل آى پارا بۇ يوكسكىلىى داھا دا آرتىرىر. توربەننن آغ مرمردن دۇرد مىنارەسى دە وار.

اثرىن تىكىنتىسىنە ۱۶۳۱ - جى ایلدە باشلانىلمىش و ۱۶۵۲ - جى ایلدە باشاچاتدىر يلمىشىدىر. ممتازماحالىن و اولدوكدن سۇنرا اۇنون يانىندا دفن ائدىلن جاھان شاھىن تابوتلارى اوست قاتدادىر. قوبىنەن آلتىندا اولان بۇ تابوتلاردا مرمر اۇيماچىلىغىننن آن گۇزەل نمونەلرى گۇرونور. تابوتلارىن اولدوغو يۇردە انسان آغزىندان چىخان هر سس محتشم قوبىدە يۇددى دۇنە عكس صدا وئرىر.

صنعت اثرى كىمى آبرىجا بىر خزىنە اولان تاج - ماحالىن دىوارلارى حقىقى خزىنە قاش داشلارىيلا اۇرتولودور. يوز مىنلرجه عقىق، صدف، فىروزە قۇبولموش دووارلارىندا ۴۲ زومرود، ۱۴۲ ياقوت، ۶۲۵ برلىانت، ۵۰ دەنەدە چۇخ بۇيوك اينجى واردىر. توربەننن تىكىنتىسى اوچون ۴۷ مىليون قىزىل لىرە خرچلنمىشىدىر و دووارلارداكى جواھىراتلار بونا داخىل دئىلدىر. حتى اىستانبولداكى محتشم سلیمانیه جامىسى اوچون ۱۹ مىليون قىزىل لىرە خرچلندىيىنى سۇيلەيەجك، تاج ماحال اوچون نئجه بۇيوك بىر فداكارلىق گۇسترىلدىيى داھا ياخشى آنلاشىلار.

بۇ آبيدە جاھان شاھىن اىستانبولدان دعوت ائتدىيى معمارلارىن اثرىدىر. پلاننى اىستانبوللو محمد عىسا افندى چكىمش، قوبىنەنى اىستانبوللو معمار اسماعىل افندى تىكىمش، دووارلارداكى شاھانە يازىلارى يئنە اىستانبوللو خطاط ستار افندى يازمىشىدىر. بىر چۇخ خارىجى اۇستا، اۇ جوملەدن اىتاليان معمارلارىدا اۇنلارىن اختيارىندا چالىشمىشلار.

بابۇر و بابۇرنامە

بابۇرنامە بوتون تورک ادبىياتىننن آن دەيرلى خاطىرات اثرىدىر

بۇيوك بىر علم آدمى، ادىب و شاعىر اولدوغونو سۇيلەدییىمىز با بورشاھ اینجه صنعتىن هر چئشىدىنە مارق گۇسترمىش و بۇ چئشىدلردە باجارىغىنى اوزە چىخارمىشىدىر. گۇزەل يازى بازار، ماھنى بىستەلەر، ساز چالاردى حتى بابور خطى (خطى - بابورى) آدى ایلە تانىنان بىر يازى چئشىدى ياراتمىشىدى.

بابورون حنفى فىقھىنە عایید مبین آدلى بىر مثنویسى، تورک شاعىرلرىننن عرۇضلا يازدىغى شعرلر حاقىندا بىلگى وئرنەن عرۇض رسالەسى، چئشىدلى

شەرلەرنى تۇپلادىغى بىر «ديوان»ى واردىر.

آنچاق بابورون اصل تايىسىز اثرى «بابورنامە» آديلاتانينان بۇيوك سياحت و خاطيره كيتايبىدىر. جاغاتاى لهجه سينده (اورتا آسيا توركجه سييله) يازيلان بۇ اثرده بابور گزيب گۇردويو يئرلىرى بوتون اوزونه مخصوصلۇغو ايله، اورالاردا ياشايانلارين عادت، عنعنه، دۇيغوو دوشونجه لرييله، چۇخ آخىجى و طبعى بىر اوسلوبلا تصوير ائتميشدىر. ياخشى و پيس طرفلرینی، سبب اولدوغو خوشبختلىك و بدبختلىكلىرى، اوزچاغينين تاريخى حقيقتلرینی چۇخ صميمى، چۇخ گۇزەل بىر شكىلده چاتدیرميشدىر.

ادبياتچىلاريميز و تاريخچىلریميز بۇ اثرى ديلينده كى طبعى گۇزەللىك خصوصيتلىرى ايله يالنىز اورتا آسيا توركجه سينين دئييل، بوتون تورك ادبياتينين آن گۇزەل منشور اثرلريندن بىرى سايرلار. بعضى لريده «تورك تاريخينين بوتون زامانلارينين انده يرلى خاطيرات اثرى» كيمي گۇستريرلر.

بىر چۇخ ياد ديله چئوريلن بو اثر دۇوروموزون تورك ديلينه پروف. د-ر. رشيد رحمتى آرات طرفيندن چئوريلميشدىر. ايلك دۇنه ۱۹۴۳ و ۱۹۴۶ - جى ايللرده تورك تاريخ قۇرومو طرفيندن ايكي جيلده. ۱۹۷۰ - جى ايلده مىلى تحصيل ناظيرليينين ۱۰۰۰ تمل اثر سیراسيندا اوچ جيلده (هاميسى ۶۳۰ صحيفه ده) چاپ ائدىلميشدىر.

«بابورنامە» دن

«وقايە» آدى ايله قلمه آلدیغى خاطيراتيندا بابور بىر يثرى، بىر ساواشى، عبرت آمیز بىر حادثه نى و يا تاثير ائدیجى، دوشوندوروجو بىر وضعيتى تفصيلاتى ايله آنلاتدېقدان سۇنرا، بعضاً جومله سيني بىر بيت له تاماملایير. بونونلا بىر نتيجه يه گلמים، حۇكم و ئرمىش اولور. بعضاً ساواشاچاغى بىر دوشمنه يازدیغى «تسليم اول» چاغيريشينا بىر بيت ده علاوه ائدىر.

بۇنلاردان بعضيلرینی رشيد رحمتى آراتين ترجمه سيندن عیناً گۇتوروروك:

اۇن درويش بىر كيليمده ياتار

آما ايكي پادشاه بىر اقليمه سيغماز

دىندار بىر آدم بىر چۆرە يىن يارىسىنى يئىرسە، اۇ بىرىسى يارىسىنى يوخسوللارا وئەرە، بىر اۆلكەنى ضبط ائدەن پادشاه ايسە داها باشقا اۆلكەلرىدە ضبط ائتمك دىلە يىندن اوزونو ساخلا ياپىلمز.

هيندىستانين ادىم قالالارىندان بىيانه نين اميرى نىظام خانانا گۆندەردىيى وعدە و تهديد فرمانينا علاوه ائتدىيى پارچا:

ائى بىيانه اميرى، توركلر ايله قووغا ياگىرمە،

توركلرين چئويكلييى و قهرمانلىغى بللىدير

اگر تئز گلمز و اويود دىنلە مزسن،

معلوم اۆلانى بىيانا نەلزوم وارا!

بابور شاه خاطىراتىندا ايچكى ايچدىيىنى، ايلنجەلر دوزەلتدىيىنى، امما ۴۰ ياشىنا چاتدىقدا ايچكىيە و شريعتە اويغون اۆلمايان هر شئىە تۆبە ائتمەيە قرار وئردىيى صميميتلە يازىر. واختى چاتاندا نئجە تۆبە ائتدىيىنى بئلە آنلادىر:

«... گزىنتى اسناسىندا تۆبە غايەسى خاطىرىمدە ايدى و شريعتە اويغون اۆلمايان ايشى ياپماقدا داوام ائتدىيىمدن وجدان عذابى چكىردىم (اۆز- اۆزومە) دئدىم كى، ائى نفس!

نە زامانا قدەر گوناھلارىندان ذوق آلاجاقسان، تۆبە دادسىز دئىلدىر، اۆنودا داد. نە زامانە قدەر عصيان كار اۆلاجاقسان و نە زامانا قدەر محرومىتلر ايچىندە قالاجاقسان؟ نە زامانا قدەر نفسىنە تابع اۆلاجاقسان و نە زامانا قدەر عومرونو زاي ائدە جكسن. قضا نيتى ايله گئدىرسن. يعنى اۆلومو گۆز اۆنونه آليرسان. اۆلومو گۆز قاباغىنا آلان كىمسە نين نە ائدەجە يىنى بىليرسن، اۆزونو هر جور حارامدان اۇزاق توتار، اۆزونو بوتون گوناھلارىندان تمىزلر. بۇ كئچىجى ياشايىش طرزىنە وداع ائدىب شراب ايچمكدن تۆبە ائتدىم. قىزىل و گوموشدن اۆلان صوراحى و قدحلىرى، بوتون مجلس اشىالارىنى اۆ زامان تۆپلايىب هامىسىنى قىردىم، ايچكىنى ترك ائدىب، كۆنلومو راحتلاندىردىم.

بۇ قىرىلمىش قىزىل و گوموش صوراحى اشىالار لايىق اۆلانلارا و درويشلره پايلاندى. بۇ تۆبە دەمنە قووشان ايلك آدم اسس اۆلدو. اۆ گئجە و اثرەسى گونون سحرى بىلردن، سوواری و غئىرى - سوواريلردن عىبارت اۆچ يوزە ياخين آدم تۆبە ائتدى ...

سۆزلوک

- بارات : برات، سفته - جشن نیمه شعبان
سامور : سمور
موناستیر : عبادتگاه
دولای : راه پر پیچ و خم - غیر مستقیم
یابقو : بزرگ ایل
سادالاماق : چاغیرماق
مانی : قطعات شعری دارای چهار مصراع که اول و دوم و چهارم هم قافیه هستند.
اوغلان : بزغاله
کؤهلن : اسب پروار
هئیه : خورجین، ساک
دئویز : شعار
رادیس : قطر
سالیسه : یک شصتم ثانیه
یویهن : افسار، لگام
لهلک : پر، شاه پر پرندگان - نوعی درخت
کراتئر : تاج
سینونیم : مترادف
سینجار : الجزایر
یایندیرماق : منحرف بر گمراه کردن
لاغیم : نقب
هرلنمک : چرخیدن - قل خوردن
بورو : شیپور
قارماق : قلاب - چنگ
آوانقارد : پیشرو، پیش‌آهنگ
اینتریکا : تحریک
یومور : فکاهی، طنز

گیدی : پست، رذل، بی اعتبار
اویوتمک : آرد کردن
قوواق : تبریزی، سپیدار
زيفت : سیاه، ماده تهیه شده از قیر (سیاه و سفید)
ساتیرا : طنز، فکاهی
دینامیک : فعال، دارای حرکت
اویئکتیو : عینی، قایم، ذات
اوریبت : مدار، مسیر، فلک
کومیسسیا : هیئت، شورا، انجمن
کوسمیک : کیهانی، فضایی
شعاعلانما : تشعشع، پرتوافشانی
ماقنیت : مغناطیس، آهن ربا
استاتوس : رتبه، مقام، مرتبه
KB : کودرات مربع
آریستوکراتییا : حکومت اشراف و نجیب زادگان
اورژینال : اصل
فاناتیک : متعصب
اوزه ک : مرکز
میزراق : نیزه
قیسقیرتماق : سگ راکیش دادن
ائنسکیلوپئدیا : دایره المعارف
میهه تیکا : عرفانی
اوستورلاب : تئلسکوپ
دئسپوت : خدایگان
سئکستانت : آلت زاویه یاب
ایدئمییا : واگیر، همه گیر

كىتايىن ايچىندە كىلر

۴	اۋن سۆز
۱۱	ايتىل بۇلقارلارى
۱۴	قاراخانلى لار
۲۷	ماحمود كاشغارلى و «ديوانى لغات التورك»
۳۶	اديب احمد يوقنه كى و «عتبت الحقايق»
۴۲	احمد يەسوى و «ديوان حكمت»
۴۹	قزىنەلى لىر دۆولتى
۵۹	اوغوزلار
۶۵	بۇيوك سلجوقلو خاقانلىغى
۸۴	توغرول بى دونيا سولطانى اعلان ائدىلىر
۸۶	سولطان آلپ ارسلان
۸۹	مالازگيرت ساواشى
۱۰۴	سولطان مليكشاه
۱۱۷	آنادولودا سلجوق دۆولتى
۱۲۵	ميريا كئفالون ظفرى
۱۳۳	سلجوقلورلاردا مدنيت و صنعت
۱۳۹	مولانا جلال الدين رومى
۱۵۱	يونيس امره
۱۶۳	خارزمشاهلار دۆولتى
۱۶۹	بى ليكلر
۱۸۵	آنا بى ليكلر
۱۸۹	ابوبى لىر دۆولتى
۱۹۱	ميصير تورك دۆولتى
۱۹۶	قارا قۇيونلور دۆولتى
۱۹۹	آغ قۇيونلو دۆولتى
۲۰۲	قىزىل اوردا (قىپچاق) امپراتورلۇغو
۲۰۸	دئھلى تورك سولطانلىغى

۲۱۳	تیمور امپراتورلوغو
۲۲۰	تیمور اوغوللاری
۲۲۳	حسین بایقارا
۲۲۷	خانلیق لار
۲۴۸	سککاکی
۲۵۹	بایقارادان بیتلر
۲۶۱	علیشیر نوایی
۲۷۰	آسترونومیا و اولوغبی
۲۷۲	موسیقی و عبدالقادیر ماراغی
۲۷۴	صفویلر
۲۸۰	بابور امپراتورلوغو
۲۹۴	سوزلوك

The Golden Book of Turk

Türkün Qızıl Kitabı

کیتابدا دونیا تاریخینده بؤیوک تأثیر
بوراخمیش تورک میلّتی نین زه نگین
کئچمیشیندن سؤر آچیلیر ...

نشر اختر

ISBN : 964-6756-66-2

شابک : ۹۶۴-۶۷۵۶-۶۶-۲